तृतीय वर्ष कला

अभ्यासपत्रिका क्र. ९

ग्रामीण विकासासाठी समाज कार्य

© UNIVERSITY OF MUMBAI

डॉ. देवानंद शिंदे	**डॉ. धनेश्वर हरिचंदन**
प्रभारी कुलगुरू,	प्रभारी संचालक
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि सहाय्यक संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक, संपादक व लेखक : **डॉ. दत्ता वि. पवार**
उपप्राचार्य, प्रमुख, ग्रामीण विकास विभाग,
किर्ती महाविद्यालय, दादर, मुंबई - ४०००२८

लेखक : **प्रा. रमेश म्हात्रे**
प्रमुख, ग्रामीण विकास विभाग,
महात्मा फुले महाविद्यालय,
पनवेल, जि. रायगड

: **डॉ. विलास महाले**
प्रमुख, ग्रामीण विकास विभाग,
वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे, उरण,
जि. रायगड

: **डॉ. प्रफुल वशेवीकर**
सहाय्यक प्राध्यापक,
महात्मा फुले महाविद्यालय,
पनवेल, जि. रायगड

ऑक्टोबर २०१७, तृतीय वर्ष कला, अभ्यासपत्रिका क्र. ९, ग्रामीण विकासासाठी समाजकार्य

प्रकाशक : प्रभारी संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई -४०० ०९८.

अक्षर जुळणी : अश्विनी आर्टस्,
गुरुकृपा चाळ, एम्. सी. छगला मार्ग, बामणवाडा,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - ४०० ०९९.

मुद्रण :

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
	मॉड्युल १ - स्वयंसेवी क्षेत्र	
१.	स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना, स्वयंसेवक, स्वयंसेवी संस्था आणि त्याचे विविध प्रकार	०१
२.	स्वयंसेवी संस्थांचे स्वरुप आणि वैशिष्ट्ये	१०
	मॉड्युल २ - स्वयंसेवी संस्थाचा उदय	
३.	स्वयंसेवी संस्था, उगम आणि विकास	१९
४.	स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका व महत्त्व	३३
५.	स्वयंसेवी क्षेत्र व्यवस्थापनाची तत्त्वे आणि व्यवहार	४२
	मॉड्युल ३ - स्वयंसेवी क्षेत्राचे उपक्रम	
६.	स्वयंसेवी संस्थांचे प्रमुख कार्यक्रम आणि समस्या	५१
७.	स्वयंसेवी संस्था आणि लोहसहभाग	६१
	मॉड्युल ४ - व्यावसायिक समाजकार्य	
८.	व्यावसायिक समाजकार्याची व्याख्या, उद्देश, वैशिष्ट्ये	६६
९.	समाजकार्याचे टप्पे	७७
१०.	समाजकार्यकर्ता दृष्टिकोन, कौशल्य व तंत्र	९२
	मॉड्युल ५ - समाजकार्याची व्याप्ती व क्षेत्र	
११.	समाजकार्याचे क्षेत्र - प्राथमिक आणि दुय्यम कुटुंब कल्याण, बालकल्याण, युवक कल्याण, महिला कल्याण, वृद्ध व अपंग आणि सामुदायिक विकास	१०७
१२.	वैद्यकिय चिकित्सा - कामगार कल्याण, अपराध व सुधार क्षेत्र	१२२
	मॉड्युल ६ - समाजकार्याची तत्त्वे आणि पद्धती	
१३.	वैयक्तिक व गटकार्य	१३४
१४.	सामुदायिक संघटन	१४६
१५.	समाजकार्य संशोधन व समाजकार्य प्रशासन आणि समाजकार्याचे व्यवस्थापन	१५८

❖❖❖❖

१

स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना, स्वयंसेवक, स्वयंसेवी संस्था आणि त्याचे विविध प्रकार

घटक रचना :

१.० उद्दिष्ट्ये
१.१ प्रस्तावना
१.२ स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना, स्वयंसेवक
१.३ स्वयंसेवी संस्था आणि त्याचे विविध प्रकार
१.४ सारांश
१.५ परिभाषिक शब्द
१.६ अधिक माहितीकरता
१.७ प्रश्नसंच

१.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना, स्वयंसेवकाची संकल्पना, स्वयंसेवी संस्था व त्यांच्या विविध प्रकरणांचा अभ्यास करणार आहेत.

- स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना, स्वयंसेवक ह्या संकल्पना अभ्यासणे.
- स्वयंसेवी संस्थाच्या व्याख्येसह विविध प्रकार अभ्यासणे.

१.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून संतांनी लोकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. संत महात्म्यांनी 'जनसेवा ही ईश्वर सेवा आहे' अशी शिकवण दिली. मानवतेची सेवा या भूमिकेतून रोगी, व्याधीग्रस्तांना औषधे, भुकेलेल्यांना अन्न, तहानलेल्यांना पाणी, निरक्षरांना शिक्षण, अपंगाना संरक्षण इत्यादी कार्ये विविध व्यक्तींनी आणि सेवाभावी संस्थांनी केली आहेत. वैयक्तिक पातळीवर महात्मा ज्योतीराव फुले, महात्मा गांधी, कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादी अनेक समाज धुरिणांनी समाज विकासाची कामे केली. तर रामकृष्ण मिशन, ख्रिश्चन मिशनरी, इस्लामी असोशिएशन, थिऑसॉफिकल सोसायटी इत्यादी सेवाभावी संस्थांनी ग्रामीण भागात सेवेचे कार्य केले आहे.

महात्मा गांधीनी १९४१ साली समाजसेवा कार्यक्रम कार्यकर्त्यांना दिला. यामध्ये ग्रामस्वच्छता, ग्रामोद्योग, खादी निर्मिती, प्रौढ शिक्षण, स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा मूलभूत शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, नशाबंदी, सत्य अहिंसेवर आधारित कामगार संघटना, शेतकरी हक्क संघटना, प्रादेशिक भाषा विस्तार, आदिवासी सुधारणा, विद्यार्थी कल्याण इत्यादी चौदा कार्यक्रम त्यात होते. महात्मा गांधीजींचा रचनात्मक कार्यक्रम हा राष्ट्रीय पातळीवरील ग्रामविकासाचा पहिला कार्यक्रम होता. सत्य, अहिंसा, श्रमप्रतिष्ठा, समता, सेवाभाव या मुद्यावर आधारलेली शोषणमुक्त समाजव्यवस्था ही त्यांची आदर्श समाजाची संकल्पना होती. महात्मा गांधीकडून प्रेरणा व स्फूर्ती घेऊन असंख्य कार्यकर्ते व सेवाभावी संस्था ग्रामीण भागात कार्य करु लागल्या.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाच्या विकासाची जबाबदारी शासकीय यंत्रणेवर येऊन पडली. ग्रामीण विकासासाठी समाज विकास प्रकल्प, पंचायती राज, सहकारी संस्था अशा स्वरुपाचे प्रयोग सुरु केले. मात्र शासन व्यवस्थेला म्हणावे तसे यश प्राप्त होईना. यातूनच पुढे विकासाच्या कार्यात स्वयंसेवी संस्थानी सहभाग घेतला. शासनाबरोबरच आज स्वयंसेवी संस्था विकास कार्यात सहभागी होऊन कार्य करीत आहेत.

बाबा आमटे यांचे आनंदवन, श्रीमती गोदूताई परुळेकर यांचे आदिवासी कल्याण कार्यक्रम, श्रीमती ताराबाई मोडक व श्रीमती अनुताई वाघ यांचे आदिवासी शिक्षण प्रकल्प, डॉ. रजनीकांत आणि मॅखेल आरोळे यांचे ग्रामीण आरोग्य प्रकल्प (जामखेड जि. अहमदनगर) श्री. अण्णा हजारे याचां ग्रामविकासाचा प्रकल्प (राळेगणसिद्धी जि. अहमदनगर), इसामुद्दिन बायदानी यांच्या मागासवर्गीय व आदिवासी कल्याण आश्रम (वर्धा), कर्मवरी भाऊराव पाटील यांचे वंचित वर्गासाठीचे शैक्षणिक कार्य, डॉ. पंजाबराव देशमुख, भाऊसाहेब हिरे यांनी ग्रामीण शिक्षणात केलेल कार्य नोंद घेण्यासारखे आहे.

महाराष्ट्र राज्य स्वयंसेवी कार्यकर्त्यांची मांदियाळीच आहे. महाराष्ट्र राज्यातून शिक्षण, समाजपरिवर्तन, ग्रामोद्योग, उद्योग विकास, अस्पृश्यता निर्मुलनासारख्या समाज परिवर्तनाच्या कार्याला सुरुवात झाली आणि या कार्याचा प्रसार संपूर्ण देशभर झाला अशाप्रकारे सामाजिक कार्यकर्त्यांनी स्वयंस्फूर्तीने समाजकार्याला स्वतःला वाहून देऊन नवसमाज निर्मिती करण्याचा प्रयत्न सुरु केला. आजही हे कार्य संपूर्ण देशभर चालू आहे.

१.२ स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना

‘स्वयंसेवी कार्य ही मानवाच्या ह्रदयातून येणारी स्फूर्तीदायी घटना आहे. अनेक व्यक्ती आपले जीवन जगत असताना समाजातील विविध समस्या सोडवण्यासाठी एखाद्या अनुभवातून, स्वयंस्फूर्तीने किंवा एखाद्या व्यक्तिच्या प्रेरणेने मानव कल्याणासाठी स्वतःचे आयुष्य समर्पित करतात. आपल्या जीवन जगण्याचे ध्येय मानतात आणि कार्य करीत राहतात. वंचित मानवाच्या चेहऱ्यावरील हास्य, आनंद, समाधान यातच आपल्या जीवनाचा आनंद मानून जी माणसे अथवा ज्या व्यक्ती किंवा व्यक्तींचे गट कार्य करतात या कार्याला स्वयंसेवी कार्य असे म्हणतात.’

स्वयंसेवी कार्यात मोबदल्याची अपेक्षा नसते. ज्या व्याक्तिंसाठी अथवा गटासाठी स्वयंसेवी कार्यकर्ते कार्य करतात त्याच्या जीवनातील ‘आनंद’ हीच स्वयंसेवी कार्यकर्त्याच्या जीवनातील कमाई असते असे ते मानतात.

भारतात अनेक कारणामुळे ग्रामीण समाजामध्ये विकासाचे आणि जगण्याचे असंख्य प्रश्न होते. या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी देशात असंख्य कार्यकर्त्यांनी स्वयंसेवी वृत्तीने आणि विशेषतः प्रामाणिकपणे कार्य केले आहे. अशा कार्यामुळे आज भारतीय समाजात बदल दिसून येत आहे.

१.२.१ स्वयंसेवक :

स्वयंसेवक हा शब्द अमेरीकेत सैन्यात स्वतःहून भरती होणाऱ्या सैनिकांसाठी वापरण्यात आला. त्याचबरोबर १९३० साली सैन्या व्यतिरिक्त स्वयंसेवा करणाऱ्या व्यक्तिसाठी स्वयंसेवक ही सज्ञा वापरण्यात आली. पुढे हा शब्द सैनिकांसाठी वगळण्यात आला. कारण सैनिक पगार घेऊन काम करु लागले. ज्या व्यक्ति स्वयंस्फूर्त आणि मोफत सेवा देऊ लागल्या त्यांच्यासाठी पुढे कार्यकर्ता हा शब्द दृढ झाला. पुढे विद्यार्थी वर्ग त्यांच्या शिक्षण घेण्याच्या काळात समाजासाठी मोफत काम करु लागले त्यांच्यासाठी स्वयंसेवक हा शब्द वापरण्यात येऊ लागला.

१.२.२ स्वयंसेवकाची वैशिष्ट्ये :

१) पुर्णपणे सेवा हा विचार धरुन काम करणे.
२) स्वतःच्या कुटुंबाबरोबर समाजाची बांधिलकी मान्य करुन आपल्या दैनंदिन वेळेतील काही वेळ देणे.
३) विद्यार्थीदशेत असताना केले जाणारे स्वयंसेवी कार्य उदा. राष्ट्रीय सेवा योजना, एन.सी.सी.
४) देश कार्यासाठी स्वयंस्फूर्तीने आपल्या व्यस्त कामामधून काही वेळ देणे.
५) गावच्या मंडळाच्या कार्यासाठी काही वेळ खर्च करणे.
६) स्वतःकडील ज्ञान इतरापर्यंत पोहचवण्यासाठी स्वयंस्फूर्तीने प्रयत्न करणे.

१.२.३ स्वयंसेवी कार्याचे स्वरुप :

१) पर्यावरण :

आपल्या कार्यालयातील आणि निवास परिसरातील नागरीकांना पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी जागृत करणे.वनसंवर्धनाचे महत्त्व पटवून देणे, परसबाग निर्मितीचा विचार नागरिकांना सांगणे.

२) शिक्षण :

वंचितांच्या व मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणे, शाळा सुरु करणे, शैक्षणिक साहित्याचे वाटप, ग्रामीण दुर्गम भागात शिक्षणाची व्यवस्था सुरु करणे.

३) आरोग्य :

आरोग्यासंबंधी नागरिकांचे प्रबोधन, गरीबांना मोफत आरोग्य सेवा, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे.

४) तंत्रज्ञानाचा प्रसारासाठी मदत :

सध्या माहिती तंत्रज्ञानाचा वापरावर सर्वच पातळीवर जास्त भर दिला जात आहे. या क्षेत्रातील तज्ञ मंडळी स्वयंसेवी वृत्तीने अशा स्वरुपाच्या ज्ञानाचा विविध क्षेत्रातील वापरासाठी मार्गदर्शन करु शकतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना लिहा.
२) स्वयंसेवक : संकल्पना व व्याखा.

स्वयंसेवक स्वतःच्या आत्मप्रेरणेने समाज उपयोगी कार्य करणारा असतो अशा स्वयंसेवकावर कार्यासाठी कोणतेही बंधन नसते. कोणत्याही प्रकारची भेदभाव न करणारा हा स्वयंसेवक असतो. धर्म, जात इ. कोणताही भेदभाव त्याच्या मनामध्ये नसतो. स्वयंसेवक स्वतःच्या कार्यामध्ये झोकून देणारा असतो. समाजाच्या कल्याणाचा विचार करत असतो. कोणत्याही कार्याच्या मोबदल्यात कोणत्याही फायद्याच्या विचार न करणारा स्वयंसेवक असतो. समाजाची सेवा हेच त्याचे उद्दिष्ट असते. अशा स्वयंसेवकाचा त्याच्या उदरनिर्वाहासाठी काही ठिकाणी मानधन दिले जाते. हे मानधन त्याचा उदरनिर्वाह व्हावा हाच विचार करुन तो स्विकारत असतो. अशाप्रकारे कुठल्याही प्रकारची अपेक्षा न बाळगता समाजउपयोगी कार्य करणाऱ्या व्यक्तिस स्वयंसेवक असे म्हणतात.

१८५१ साली यंग मॅन ख्रिश्चन असोसिएशनचे कार्य अमेरिकेच्या काही राज्यात सुरु झाले. या कार्यात असंख्य तरुण स्वयंस्फूर्तीने स्वयंसेवक झाले आणि समाजासाठी विविध स्वरुपाची कार्ये करायला लागते. या कार्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. कालांतराने वाय.एम.सी.चे काम भारतात 'निलोखेरी' या खेड्यात सुरु झाले. या कार्यात असंख्य युवक स्वयंसेवेने काम करण्यास पुढे आले.

भारतात विशेषतः संत कालावधी, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक बदलाचा चळवळी 'स्वयंसेवक' या सज्ञेची साक्ष देतात. देशातील अनेक संतमंडळी समाजात सुसंस्कृतता नांदावी याकरीता स्वयंस्फूर्तीने नागरीकांचे प्रबोधन केले. स्वयंसेवी कार्यकर्त्यानी आपले आयुष्य समाजाच्या सेवेसाठी स्वयंस्फूर्तीने समर्पित केले.

स्वयंसेवकाची संकल्पना :

१) जी व्यक्ती समाजाच्या विविध कार्यासाठी वेळेचे दान देते. ज्या व्यक्तिच्या ज्ञानाचा समाजाच्या विविध समस्या सोडविण्यासाठी उपयोग होतो. हा उपयोग होत असताना सदर व्यक्ती कोणत्याही मानधनाची अपेक्षा न करता स्वयंस्फूर्तीने कार्य करते या संकल्पनेला स्वयंसेवक असे म्हणतात.
२) आपले वैयक्तिक, व्यावसायिक जीवन जगत असताना आपल्या ज्ञानाचा, वेळेचा उपयोग समजाच्या विविध कार्यासाठी करणाऱ्या व्यक्तिला व हे कार्य करताना कोणत्याही मानधनाची अपेक्षा न करणाऱ्या व्यक्तीला स्वयंसेवक म्हटले जाते.

३) कागदपत्रे तयार करण्यासाठी मदत -

काही संस्थांना विविध प्रकल्पाकरीता कागदपत्रे तयार करण्यासाठी मोफत मार्गदर्शन करणे आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत संस्थांना या माध्यमातून उभे करण्यास सहकार्य करणे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवकाची संकल्पना स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१.३ स्वयंसेवी संस्था आणि त्याचे विविध प्रकार

स्वयंसेवी संस्थांना भारतात ऐतिहासिक संदर्भ आहे. स्वयंसेवी संस्थांना सेवाभावी संस्था असेही म्हणतात. स्वयंसेवक जेव्हा वैयक्तिक पातळीवर समाजाचे कार्य करतो. त्यावेळी त्याला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे विकास कार्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. हे लक्षात आल्यानेच अधिक प्रभावीरीत्या सामाजिक कार्य करणाऱ्या अशा कार्यकर्त्यांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेल्या संस्थेस स्वयंसेवी संघटना असे म्हणतात.

स्वयंसेवी संस्था आपले कार्य स्वतंत्र पद्धतीने करत आहेत. त्यांनी स्वायत्तता स्विकारलेली आहे. स्वयंसेवी संस्थाना बिगर शासकीय संस्था असेही म्हणतात. ह्या संस्था आपल्या कार्यपद्धतीने व आवश्यक असेल तेथे बदल करण्याची शासनाने त्यांना दिली आहे. मात्र त्यांनीसुद्धा योग्य पद्धतीने कार्य करावे यासाठी काही नियंत्रणे आहेत. या नियंत्रणामुळे विकासाला अडचणीचे असते.

अलिकडच्या काळात विकास कार्य व संशोधन कार्यामध्ये (Non Profit Sector) हा शब्द प्रयोग वापरला जात आहे. कारण स्वयंसेवी संस्था ह्या समाजाला सेवा देणाऱ्या संस्था म्हणून ओळखल्या जातात. त्यामुळे त्यांनी त्या सेवांच्या मोबदल्यात कोणताही मोबदला स्विकारावा हे अपेक्षित नाही.

स्वयंसेवी संस्थांना Non Political Party Formation म्हणजेच बिगर पक्षीय कृतिशील गट असेही संबोधतात. कारण अशा संस्था किंवा संघटना बिगर राजकीय स्वरुपाच्या असतात. त्या कोणत्याही राजकीय प्रश्नांशी संबंधित नसतात. किंवा त्यांनी कोणत्याही राजकीय पक्षाशी संबंधित राहू नये हे स्वयंसेवी क्षेत्राचे तत्व आहे.

समजाकरिता सेवेच्या भावनेने काम करणे. समस्याग्रस्त अथवा अडचणीतील समाजाच्या समस्यांचे निराकरण करुन त्या समाजाला आनंदी बनवण्याच्या प्रयत्न करणे म्हणजे स्वयंसेवी कार्य होय.

स्वयंसेवी संस्थांची संकल्पना :

१) दु:खी किंवा असहाय्य लोकांना साह्य व संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने लोकांच्या पुढाकाराने काम करणारी व त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेली संस्था म्हणजे सेवासाठी संस्था होय.

२) तळागाळातील लोकांना सहाय्य करण्यासाठी किंवा स्वावलंबी बनविण्यासाठी निस्वार्थ बुद्धीने काम करणाऱ्या लोकांकडून चालणारी संस्था म्हणजे सेवाभावी संस्था होय.

३) प्रा. स.ह. देशपांडे - सर्वसामान्य जनतेचे विशेषत: अती गरीब, गरजू आणि मागासलेल्या वर्गाचे निकडीचे प्रश्न हातात घेऊन ते सोडविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या शासकीय किंवा निमशासकीय क्षेत्राबाहेरच्या नफा हेतू नसणाऱ्या म्हणजेच समाजसेवा हा प्रधानहेतू असलेल्या बाह्य नियमावलीच्या अधीन नसलेल्या संस्था म्हणजे स्वयंसेवी संस्था होय.

४) वसंत देसाई - स्वयंसेवी संस्था ही अशी एक व्यापक संकल्पना आहे की ह्या संस्था धर्मादाय कायद्याखाली नोंदल्या गेलेल्या असतात अथवा बिगर नोंदणीकृतही असू शकतात. या संस्था अथवा गट शासनाकडून मदत न घेता ग्रामीण विकासाचे काम करतात. यामध्ये युवा संघटना, महिला मंडळ नागरिकांच्या संस्था, लाभार्थ्यांच्या संस्था, कामगारांच्या संस्था, कामगार संघटना, धार्मिक संस्था, व्यावसायिक संघटना सहभागी होतात. या संघटनाची नोंदणी झालेली असते. अगर त्या अनौपचारिक कार्य करत असतात.

५) लॉर्ड बेव्हरिज - स्वयंसेवी संस्था म्हणजे अशी संस्था की जिचे कार्यकर्ते मोबदला घेता अथवा न घेता सक्रिय करतात. जी संस्था तिच्या सभासदामार्फत चालवली जाते. जिच्यावर बाहेरील कोणाचा दबाव अथवा हक्क नसतो. अशा संस्थेला स्वयंसेवी संस्था म्हणतात.

वरील संकल्पना व व्याख्यांच्या अभ्यास करता असे लक्षात येते की, स्वयंसेवी संस्था स्वायत्त आहेत. त्या स्वत:चा निर्ण स्वत: घेऊ शकतात. स्वत:च्या कार्यपद्धतीचे कार्य करु शकतात. म्हणूनच विकासाला चालना मिळाली आहे. शासनाने स्वयंसेवी संस्थांची विविध विकास कामात मदत घेतलेली दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांची संकल्पना स्पष्ट करा.

१.३.१ स्वयंसेवी संस्थाचे विविध प्रकार :

१) ना नफा क्षेत्र (Non Profit Sector) :

सामाजिक कार्यात निस्वार्थ सेवा ही भारतीय संस्कृतीची प्रेरणा मानली जाते. भारतीय संस्कृतीने निस्वार्थ सेवेला इश्वराची सेवा मानली आहे. या संदर्भानुसार ग्रामीण आणि शहरी भागात अनेक मंडळी वैयक्तिक पातळीवर अथवा आपले संघटन निर्माण करुन समाजाची सेवा करण्याच्या प्रयत्न करतात.

ना नफा संघटन म्हणजे कोणत्याही फायद्याची अपेक्षा न करता किंवा कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न धरता केलेले सामाजिक कार्य.

ग्रामीण आणि शहरी भागात वंचित गट मोठ्या प्रमाणात असतो. या वर्गाला निवारा नसतो. दोन वेळेचे पुरेसे अन्नही मिळत नाही. साहजिकच रोजगाराचा अभाव असतो जर निवारा असेल तर परिसर अस्वच्छ असतो. अथवा निवारा पुरेसा नसतो. अशा व्यक्तिंसाठी काही व्यक्ति आणि संघटना कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न धरता या मंडळीचे जीवन आनंदी बनविण्याच्या प्रयत्न करतात. याकरिता काही सामाजिक संस्था अथवा धर्मादाय ट्रस्ट अल्प किंमतीत कायम स्वरुपाचे अन्नछत्र चालवितात. या अन्नासाठी जो प्रत्यक्ष खर्च येतो तेवढाच खर्च घेतला जातो. मोफत अन्नछत्र चालविण्यासाठी काही सामाजिक संस्था आहेत. यात काही उद्योगांचे मालकसुद्धा अशा स्वरुपाचे काम करतात. उदा. जैन समाजाच्या संस्था, तिर्थस्थान असणारी धार्मिक संस्थाने अशा स्वरुपाचे काम करतात.

काही सामाजिक संस्था आरोग्य सेवेचे काम करतात. ह्या संस्था रुग्णालये चालवतात. सर्वसामान्य लोकांकडून नफ्याची अपेक्षा न धरता फक्त जो खर्च येतो तेवढाच खर्च घेतला जातो किंवा धर्मादाय संस्थाकडून आर्थिक मदत घेऊन गरीबांना आरोग्य सुविधा पुरवतात. अशाप्रकारे कोणत्याही नफ्याची अपेक्षा न धरता केवळ सामाजिक भावनेने या संघटना काम करतात.

२) अशासकीय संस्था अथवा स्वयंसेवी संस्था (Non Governmental Organisation - N.G.O.) :

स्वयंसेवी संस्था अशासकीय संस्था म्हणून देखील ओळखल्या जातात. कारण या संस्था आणि कार्यकर्ते शासकीय यंत्रणेचा भाग नसतात. या संस्था वेगळ्या असतात. त्या आपली स्वायत्तता जोपासण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या कोणत्याही कामात शासन हस्तक्षेप करु शकत नाही. अलिकडच्या काळात शासन आपले विविध कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थाच्या माध्यमाने राबवीत आहे.

युरोपमध्ये चर्चेच्या माध्यमातून ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्यासाठी मानवतावादी कार्य करणाऱ्या संस्था होत्या. त्या स्वयंसेवी संस्थाच होत्या. त्यांना लागणारे पैसे धर्मसंस्थेमार्फ दिले जात

स्वयंसेवी संस्था शासकीय नियमांच्या चौकटीत राहून काम करत असते. यामध्ये संस्थेची नोंदणी, आर्थिक व्यवहार, परकीय अर्थसहाय्य, अनुदान यासारख्या बाबी आहेत. भारतातील अशासकीय संस्थाची पूर्वीची भूमिका आता बदलत चालेलल्या दिसून येत आहेत.

३) समुदाय विकास संस्था (Community Development Organisation) :

स्वयंसेवी संस्था भारतातील ग्रामीण भागात विकासाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर काम करीत आहेत. ग्रामीण समुदायाच्या कार्यक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्था म्हणून समाज विकास संस्था असे म्हटले जाते. ह्या संस्था गाव, तालुका, जिल्ह्यामध्ये कार्य करीत आहेत. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, शेती, शिक्षण, पाणी, आरोग्य, स्त्रीयांचे प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न आहेत. हे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था शासकीय यंत्रणेबरोबर विकासाचे कार्यक्रम राबवीत आहेत. यामागचा उद्देश असा की समाजाचा विकास आणि ग्रामीण भागाचा विकास हा होय.

यासाठी शासनयंत्रणा अपुरी पडू लागली आहे. शासनव्यवस्था लोकांपर्यंत पोहचू शकत नाही. लोकसंघटनसुद्धा योग्य पद्धतीने शासन करु शकत नाही. यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना विविध प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी कामे करावे लागत आहे. यासाठी शासनाचे अनुदानसुद्धा उपलब्ध होत आहे. स्वयंसेवी संस्था विकास प्रक्रियेतील सर्व घटकांवर कार्यक्रम राबविण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत.

४) पक्षविरहित राजकीय संघटन (Non Parti Political Formation) :

ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया सर्वसमावेशक असली पाहिजे. याबाबत सर्वांचे एकमत आहे, ग्रामीण विकासाचा विचार करत असताना राजकीय पक्षांनी आपली राजकारणाची भूमिका सोडून पक्षविरहित विकासाची प्रक्रिया विशेषतः गावपातळीवर राबविणे आवश्यक असते. गावपातळीवर पक्षिय राजकारण आल्यास वेगवेगळ्या पक्षांच्या, राजकारणामुळे विकासाला खीळ बसते. हे आजपर्यंतच्या विकासाच्या प्रक्रियेत दिसून आले आहे.

स्वयंसेवी संस्थाना प्रा. रजनी कोठारी यांनी बिगर राजकीय पक्ष संघटना असा उल्लेख केला आहे. स्वयंसेवी संस्थांनी राजकीय पक्षाशी संबंधीत राहू नयेत. किंबहुना राजकीय पक्षाशी संबंधित व्यक्ति ही संघटनेमध्ये नसावी त्यामुळे संघटनेची स्वायत्तता अबाधित राहते. अन्यथा राजकीय लोक आपल्या स्वार्थासाठी आपल्या मनाप्रमाणे या स्वयंसेवी संस्थावर बंधने टाकतात.

स्वयंसेवी संस्था कोणत्याही राजकीय पक्ष किंवा संघटनेशी संलग्न नसतात. मात्र काही स्वयंसेवी संघटनांची निष्ठा विशिष्ट राजकीय विचारसरणी साम्यवाद, समाजवाद, गांधीवाद किंवा हिंदुत्व यांच्याशी असते; ह्या विचारसरणीच्या लोकांनी आपली विचारधारा समाजामध्ये रुजविण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था स्थापन केल्या आहेत.

स्वयंसेवी संस्था राजकारणापासून तटस्थ असल्या पाहिजेत. स्वयंसेवी संस्थांनी विकासाचे काम करत असताना सर्व पक्षाच्या प्रमुखांना आपल्या कामात सहभागी करुन घेतले पाहिजे. पक्षिय भेद स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यात असता कामा नये. असा विचार प्रत्यक्ष कृतित आल्यास सर्व पक्षाची मंडळी अशा कामाना सहकार्य करतात असे आढळून आले आहे. बऱ्याचवेळा स्वयंसेवी संस्थांच्या कामात मतलबी राजकीय पुढाऱ्यांची मक्तेदारी वाढते हे पुढारी इतर पक्षाच्या व्यक्तिंना स्वयंसेवी कार्यात सहभागी करुन घेत नाहीत त्यामुळे त्या संस्थेच्या कामावर अत्यंत विपरीत परिणाम होतो.

स्वयंसेवी संघटन हे पक्षविरहित असायला हवे. पक्षविरहीत स्वयंसेवी संघटनेमुळेच विकासाचे काम उत्तम प्रकारे करता येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थेचे विविध प्रकार सांगा.

१.४ सारांश

कल्याणकारी व्यवस्थेत लोकांच्या कल्याणाची सर्व जबाबदारी ही राज्यसंस्था आणि तिच्या विविध संस्थांवर असते. नवीन आर्थिक धोरणाच्या काळात राज्यसंस्था कल्याणकारी भूमिकेतून आणि कार्यक्षेत्रातून बाहेर पडत असली तरी तिथे निर्वात पोकळी निर्माण झाली नाही. राज्यसंस्थेची कल्याणकारी भूमिका बिगर शासकीय किंवा स्वयंसेवी संस्थांनी (NGO's) जबाबदारी घेतलेली दिसते. स्वयंसेवी संस्थांची बांधिलकी, विश्वासर्हता, व्यापकता आणि गुणवत्ता याबाबत बरीच वेगवेगळी आणि विरोधी मत-मतांतरे असली तरी कल्याणकारी कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत स्वयंसेवी संस्थांचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

१.५ पारिभाषिक शब्द आणि अर्थ

१) Non Profit Sector (NPS) : 'ना नफा ना तोटा' या तत्वावर कार्यरत असणारे क्षेत्र
२) Non Political party formation (NPPF) : बिगर राजकीय पक्ष संघटन म्हणजेच कोणत्याही राजकीय पक्षाशी संबंधित नसलेली संस्था अथवा गट.
३) Community Development Organization (CDO) : समुदाय विकास संस्था म्हणजे समाजातील दुर्बल व दुर्लक्षित घटकांसाठी कार्यरत संस्था. ब

१.६ अधिक माहितीकरिता संदर्भ

१) पानसे रमेश, सेवाभावी संघटना आणि ग्रामीण विकास, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.
२) मानवी हक्क, तुकाराम जाधव, महेश शिरापुरकर, युनिक प्रकाशन.

१.७ स्वाध्याय

१) स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना स्पष्ट करुन स्वयंसेवी कार्याचे स्वरुप सांगा.
२) स्वयंसेवकाची संकल्पना विशद करुन स्वयंसेवकाकडे आवश्यक असणाऱ्या गुणांची चर्चा करा.
३) स्वयंसेवी संस्थांची संकल्पना स्पष्ट करुन त्याचे विविध प्रकार सांगा.

❖❖❖❖

२

स्वयंसेवी संस्थाचे स्वरुप आणि वैशिष्ट्ये

घटक रचना :

२.० उद्दिष्ट्ये
२.१ प्रस्तावना
२.२ स्वयंसेवी संस्थाचे स्वरुप
२.३ स्वयंसेवी संस्थाची वैशिष्ट्ये
२.४ स्वाध्याय
२.५ संदर्भग्रंथ

२.० उद्दिष्ट्ये

स्वयंसेवी संस्थांचे स्वरुप आणि वैशिष्ट्ये या प्रकरणाचा अभ्यासातुन पुढील बाबी समजतील.

- स्वयंसेवी क्षेत्राचे स्वरुप अभ्यासणे.
- स्वयंसेवी संस्थाची विविध वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

२.१ प्रस्तावना

स्वयंसेवी क्षेत्र विविध विचारांनी आणि क्षेत्राने व्यापलेले आहे. संस्थांच्या कार्यात विविधता आलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. विविध विचारांची कार्यकर्ती मंडळी आपल्या वैचारिकतेच्या स्वरुपावरुन मानव कल्याणाचे कार्य करत असतात. विचार आणि क्षेत्रे जरी अनेक असली तरी अंतिमतः समस्याग्रस्त मानवाच्या समस्या सोडविणे व त्याचे जीवन अधिक आनंदी करण्याचा प्रयत्न करणे हा या मागचा महत्त्वाचा विचार असतो.

भारतातील बहुसंख्य यशस्वी स्वयंसेवी किंवा बिगरशासकीय संस्था ग्रामीण विकासाच्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. गांधीजींच्या रचनात्मक कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट ग्रामीण विकास हे होते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात असंख्य गांधीवादी कार्यकर्त्यांनी ग्रामीण भागात रचनात्मक म्हणजेच विकासाचे अनेक उपक्रम राबविले. याचाच अर्थ ग्रामीण विकास हा भारतातील विकास प्रक्रियेचा वैचारिक आणि कार्यात्मक केंद्रबिंदू आहे.

२.२ स्वयंसेवी संस्थाचे स्वरुप

२.२.१ विविध विचारांची बांधिलकी स्विकारुन स्वयंसेवी कार्य -

मानवी समाज विविध विचारांच्या माध्यमातून प्रेरित असतो. ही विचारांची श्रुखंला जागतिक पातळीवर मान्यताप्राप्त असते. सदर विचारांना योग्य अशी सैद्धांतिक बैठक असते. सदर विचार प्रवाहातील तात्विक बैठक स्पष्ट असते. त्यानुसार मानव आपले अस्तित्व मानवी समाजात सिद्ध करत असतो.

जागतिक पातळीवर समाजवाद, मार्क्सवाद, गांधीवाद, मिशनरी विचार, हिंदूवाद, आंबेडकर वाद अथवा परिवर्तनवादी विचार, मदरसे आणि विद्रोही विचार अशा स्वरुपाच्या विचारांनी संपूर्ण जगामध्ये स्वयंसेवी कार्य करत असत. भारतात या सर्वच विचारांनी स्वयसेवी कार्य केले जाते. स्वयंसेवी चळवळीत जास्त प्रभाव गांधीवादी विचार, समाजवादी, मार्क्सवादी, हिंदुत्ववादी आणि मिशनरी विचारांचा आहे. गांधीवादी, समाजवादी मिशनरी आणि हिंदुत्ववादी विचारांची मंडळी प्रामुख्याने रचनात्मक कार्यावर जास्त भर देतात. प्रसंगी समाजवादी मंडळी संघर्षही प्रयत्न करतात.

मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी आणि विद्रोही विचारांची मंडळी संघर्षाशिवाय प्रस्थापित व्यवस्था बदलता येणार नाही. या विचारांवर ठाम राहतात आणि अन्यायाविरुद्ध सातत्याने रस्त्यावर उतरुन संघर्ष करत राहतात. अशाप्रकारे वरिलप्रमाणे विविध विचारांनी स्वयंसेवी कार्यात कार्यकर्ते अथवा संस्था सहभागी होतात.

२.२.२ स्वयंसेवी कार्याला विशिष्ट सीमारेषा असते :

स्वयंसेवी कार्य कायदेशीर आधार घेऊन करायचे असेल तर या कार्याच्या क्षेत्राची निश्चिती करावी लागते. समाजकार्य करण्यासाठी जो गट अथवा संस्था स्वयंसेवी कार्य करण्यासाठी स्थापन होते. असे लोक आपले कार्यक्षेत्र पहिल्यांदा सभेत निश्चित करतात. १९५० च्या मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त संस्था नोंदणी कायद्यानुसार संस्थेचे कार्यक्षेत्र गाव, तालुका, जिल्हा, राज्य, देश असे असू शकते. संबधित गट असे क्षेत्र स्वयंस्फूर्तीने निश्चित करत असतो. एकदा निश्चित झालेले कार्यक्षेत्र बदलता येते. त्यासाठी संस्थेच्या घटनेत दुरुस्ती करावी लागते.

काही संस्थाचा आकार लहान असतो अशा संस्था स्थानिक पातळीवर काम करतात तर काही संस्थाकडे कार्यकर्ते आणि आर्थिक पाठबळ पुरेसे असते. या संस्था अनेक राज्ये आणि देशभर काम करु शकतात.

२.२.३ स्वयंसेवी कार्याचे स्वरुप तिहेरी असते :

अ) रचनात्मक :

रचनात्मक कार्यात समाजाच्या प्रश्नांचा शोध घेऊन ते प्रश्न लोकसहभागाच्या माध्यमातून सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रक्रियेत समस्याग्रस्त नागरिकांच्या समस्यांचा अभ्यास करुन मानसिकता बदलणे आणि प्रत्यक्ष कार्यक्रमाची अंमलबजावणी मूल्यमापन करुन पुढे त्रुटींची दुरुस्ती असे स्वरुप असते.

शासनाचे विविध विकासाचे कार्यक्रम अधिक कार्यक्षमपणे राबवून संबंधित लाभार्थ्यांना कार्यक्रमाचा लाभ उपलब्ध करुन दिला जातो.

ब) संघर्षात्मक :

संघर्षात्मक कार्यात अन्यायग्रस्त समाजाला समस्या सोडविण्यासाठी संघर्ष करण्यास स्वयंसेवी संस्था प्रवृत्त करतात. या विचारात कोणतीही समस्या संघर्षाशिवाय सोडविता येत नाही असा कार्यकर्त्यांचा विचार असतो. त्या दृष्टीने ते संघर्ष स्वतः करतात.

काही प्रसंगात रचनात्मक विचारांचा उपयोग होत नाही. अशा वेळी संघर्ष हाच पर्याय असतो. उदा. विविध प्रकल्पासाठी भूसंपादन करतात. यामध्ये नागरिकांच्या योग्य पुनर्वसनाचा प्रयत्न सरकारकडून होत नाही. काही वेळा सबळ समाज गटाकडून दुर्बल समाजगटावर अन्याय आणि अत्याचार होतो. प्रदुषणकारी विकास प्रकल्पामुळे पर्यावरण आणि मानवी समाजावरील वाईट परिणामांच्या विरुद्ध समाजाला संघर्ष करावा लागतो. अनेक सामाजिक प्रश्नांची तड लावण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

क) न्यायालयीन लढाई :

बऱ्याचवेळा संघर्षात्मक कार्य सातत्याने सुरु ठेवणे शक्य नसते. शासन संघर्ष करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना कोणत्या ना कोणत्या कारणाने त्रास देऊन नामोहरम करण्याचा प्रयत्न करते. कार्यकर्त्यावर खोट्या तक्रारी पोलिसांमध्ये दखल करुन त्यांना सातत्याने न्यायालयाच्या पायऱ्या झिजवायला लागतात. त्यामुळे चळवळीवर याचा अतिशय विपरीत परिणाम होते. कधी कधी चळवळ मोडून टाकली जाते.

संघर्षात्मक कार्याला न्यायालयीन प्रक्रियेची मदत घेतल्यास संघर्षाची चळवळ कायदेशीर दृष्ट्या यशस्वी करता येणे शक्य होते. यामुळे शासनालाही नरमाईची भूमिका घ्यावी लागते म्हणून संघर्ष आणि न्यायालयीन लढाई या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. केवळ संघर्षातून कधीच यश मिळत नाही. त्यासाठी न्यायालयीन लढाईचाही उपयोग करावा लागतो. संघर्षात्मक कार्यात अनेकवेळा कार्यकर्त्यांचे मानसिक खच्चिकरण होऊ शकते. कार्यकर्त्याला शारिरीक इजाही पोहचविली जाऊ शकते. या सर्व प्रकारात चळवळीची हानी होऊ शकते. अनेकवेळा चळवळी संपतात. कार्यकर्ते परागंदा होतात. यासाठी न्यायालयीन लढाई महत्त्वाची ठरते.

२.२.४ काही संस्था धर्मादाय कार्य करतात :

काही संस्था धर्मादाय स्वरुपाचे काम करतात. यातून केवळ मानसिक समाधान मिळणे एवढीच अपेक्षा असते. उदा. अनाथ मुलांचे पूनर्वसन, व्यधिग्रस्त व्यक्ति अथवा गट दत्तक घेणे, गरीबी निर्मुलनासाठी कार्य, अन्नछत्र चालविणे इत्यादी. अशा स्वरुपाच्या कार्यामुळे कुटुंबात समाजात ज्यांची टेहाळणी होते. त्यांना माणसाचे जीवन देण्याचे काम स्वयंसेवी संस्था करतात.

काही स्वयंसेवी संस्था आरोग्याचे काम करतात. अगदी अल्प खर्चात दवाखाने, रुग्णालये चालवितात किंवा पिडीतांसाठी रुग्णालये चालवितात. वृद्धांसाठी वृद्धाश्रम सुरु करतात.

२.२.५ प्रबोधन आणि प्रशिक्षणाचे कार्य :

समाजाच्या बदलासाठी प्रबोधन आणि प्रशिक्षण होणे गरजेचे असते. अनेक संस्था अशा स्वरुपाचे काम सातत्याने करत असतात. या संस्था गरज भासली तर संघर्षाचे कामही करतात. प्रशिक्षणाच्या कार्यामुळे असंख्य अल्पशिक्षितांना कौशल्याचे शिक्षण मिळते त्यामुळे ते रोजगार, व्यवसाय करुन त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते. प्रबोधनामुळे समाजात बदल व्हायला चालना मिळते. उदा. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मुलन समिती समाजातील अंधश्रद्धेच्या विषयी सातत्याने समाज प्रबोधन करत असते. निसर्गात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेला कार्यकारणभाव असतो. याची जाणीव समाजाचा सातत्याने करुन देण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे विशेषतः ग्रामीण गरीब समाजामध्ये ज्या अंधश्रद्धा आहेत त्या नष्ट करता येतात.

२.२.६ शासनाचे विकास कार्यक्रम गुणात्मक पद्धतीने राबविण्यासाठी सहकार्य :

शासन अनेक स्वरुपाचे विकास कार्यक्रम सातत्याने राबवत असते. हे कार्यक्रम शासकीय यंत्रणा गुणात्मक पद्धतीने समाजापर्यंत पोहचवू शकत नाहीत. त्यांच्या खूप मर्यादा असतात. याकरिता सातव्या पंचवार्षिक योजनेपासून स्वयंसेवी संस्थाची मदत घ्यायला सुरुवात झाली. यामुळे अनेक गरीबांसाठीच्या कार्यक्रमाचा बऱ्यापैकी लाभ लाभार्थ्यांना मिळण्याची संधी प्राप्त झाली. उदा. सुवर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेच्या अधिक गतीशील अंमलबजावणीसाठी स्वयंसेवी संस्था शासनाला चांगले सहकार्य करतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांचे स्वरुप विशद करा.

२.३ स्वयंसेवी संस्थाची वैशिष्ट्ये

२.३.१ प्रस्थापितांच्या परिवर्तनवादी संस्था :

बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था प्रस्थापितांच्या असतात, तर फारच थोड्या संस्था परिवर्तनवादी असतात. प्रस्थापितांच्या संस्था शिक्षणप्रसार, अंपग संगोपन, धर्मादाय स्वरुपाचे कार्य करतात. अशा प्रकारच्या बहुसंख्य संस्थांचे कार्य व अस्तित्व शासकीय अनुदानावर अवलंबून असते किंवा परकीय मदतीवर त्या चालतात. अशा प्रकारच्या संस्थाकडून समाज प्रबोधन किंवा परिवर्तनाची अपेक्षा बाळगता येत नाही. परिवर्तनवादी स्वयंसेवी संस्था या कृतीशील आणि ध्येयवादी कार्यकर्त्यांची संघटना असते. त्यांचे कार्य आंदोलनाच्या, लोकशिक्षण किंवा लोकजागृतीच्या पातळीवर चालते. समाज प्रबोधन आणि समाज परिवर्तन हे त्यांचे प्रमुख ध्येय असते. सरकारी अनुदान किंवा परकीय मदती ऐवजी लोकांना सामोरे जाऊन त्यांना

आपल्या कार्याचे महत्त्व पटवून देऊन जमा झालेल्या लोक वर्गणीवर त्यांचे कार्य चालते. प्रस्थापित राजकीय हितसंबंधाना लोकचळवळीच्या प्रत्यक्ष कृतीद्वारा आव्हान देऊन परिवर्तन घडवून आणण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट असते.

२.३.२ मर्यादित कार्यक्षेत्र :

उपेक्षित आणि शोषित समाजात काम करणाऱ्या अनेक स्वयंसेवी संस्था आहेत. यातील बऱ्याच स्वयंसेवी संस्था एका विशिष्ट कार्यक्रमावर सर्व लक्ष केंद्रित करतात. आणि परिवर्तनाच्या इतर बाजूंकडे दूर्लक्ष करतात.

२.३.३ नेतृत्व :

स्वयंसेवी संस्थांचे नेतृत्व बहुतांशी बाहेरचे असल्याचे दिसून येते. स्थानिक नेतृत्वापेक्षा शहरी भागातून आलेले नेतृत्व अधिक अनुभव संपन्न असते. प्रतिकूल परिस्थिती लढताना या अनुभवाचा फायदा होतो. शासनाशी प्रस्थापित व संघटित यंत्रणांची संघर्ष करताना हे नेतृत्व दबून जात नाही व या गुणांचा जनमानसावर भार मोठा प्रभाव पडतो. संस्थेच्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारे बहुतांशी प्रमुख कार्यकर्ते बाहेरुन आलेले असतात. त्यांच्यामध्ये लोकांना आकर्षून घेण्याची शक्ती असते. व लोकांना संघटित करण्यासाठी त्यांचा फार मोठा उपयोग होतो.

२.३.४ कार्यपद्धती :

स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यपद्धती काही व्यक्तींना अधिक वाव मिळतो. यशाचे अधिक श्रेय मिळते. एकदा यशाची विभागणी झाल्यानंतर श्रमाची विभागणी जेष्ठ कनिष्ठ असे संबंध, जेष्ठांची अधिक सोय हे आपोआपच घडते. या विभागणीला या बदलांना संस्थेतील काही व्यक्ती विरोध करतात. पण तो विरोध संस्थेवर एकाधिकारशाही निर्माण करणाऱ्या गटाशी असतो व त्या विरोधाने संस्थेच्या कार्यपद्धतीत काही फार मोठे बदल घडत नाही. परंतू कार्यकर्त्यांच्या संदर्भात मात्र कटूता येते. विरोध करणाऱ्या व्यक्ती हळूहळू संस्थेपासून दूर होऊ लागतात. व हे संस्थेवर नियंत्रण मिळवलेल्या व्यक्तींच्या दृष्टीने अतिशय सोईस्कर असते. संस्थेमध्ये वेळोवेळी अनेक कार्यकर्ते यांच्यात जेष्ठ-कनिष्ठ असे संबंध निर्माण होतात. संस्थेवर नियंत्रण असलेले कार्यकर्ते व नवे कार्यकर्ते यांच्यात जेष्ठ कनिष्ठच नाही तर अनेक वेळा मालक-नोकर असे संबंध असल्याचा आभास निर्माण होतो.

२.३.५ लोकसहभाग :

सामाजिक कार्ये सुरु करताना आपण लोकांबरोबर काम करावे. परिवर्तनासाठी होणाऱ्या संघर्षाच्या प्रक्रियेतून स्थानिक नेतृत्व उभे राहील व परिवर्तनाची लढाई पुढे घेऊन जाईल. असा एक आशावाद मनात असतो. या प्रक्रियेतून स्थानिक नेतृत्व उभे राहत असते. एखादे काम हाती घेण्याच्या निर्णय प्रक्रियेपासून त्या कामाची अंमलबजावणी व कामाच्या पूर्णावस्थेपर्यंत अनेक टप्पे.

प्रत्येक टप्प्यात लोकांना विश्वासात घेतले. त्यांचा उस्फूर्त सहभाग मिळवला तर फार वेगाने कामे पूर्ण होतात. यावर स्वयंसेवी संघटनांचा विश्वास असतो.

२.३.६ ध्येयवादी कार्यकर्त्याची अत्यल्प उपलब्धता :

धर्म आणि जाती व्यवस्थेच्या श्रेणीबध पंरपरागत निष्ठा आणि त्यामुळे निर्माण होणारी संकुचित मानसिकता यामुळे निखल मानवतावादी दृष्टीकोन असलेले कार्यकर्ते मिळणे दुरापस्त झाले आहे. परिवर्तनाच्या आणि कल्पनांचा विचार देखील जातीनिष्ठ आणि धर्मनिष्ठ भूमिकेतून केला जातो. जातीनिष्ठ व धर्मनिष्ठ मानसिकता आणि असंतुलितपणे होत गेलेला भांडवली विकास याच्या परिणामातून घडवले जाणारे व्यक्तीमत्त्व याचे परिणाम कार्यकर्त्यांच्या निष्ठावर होतात. परिणामी परिवर्तनाच्या विचार मांडणारे आणि व्यवस्थेला धक्का देणारे स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य परिणामकारकरित्या उभे राहू शकत नाही.

२.३.७ निधी संकलनाचा आकृतीबंध :

ज्याप्रमाणे स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यात विविधता असते. त्याचप्रमाणे त्यांच्या निधी संकलनाचे स्त्रोत देखील विभिन्न असतात. संस्थेचे कार्य जसेजसे वाढू लागते. तसेतसे संस्थांना अधिक निधीची गरज भासू शकते. अधिक निधीची गरज पूर्ण करण्याकरिता ज्या लोकांबरोबर काम करित असतो. त्या जनसमुहातून निधी उभा करणे आणि देशी परदेशी संस्थाकडून निधी मिळविणे हे दोन पर्याय असतात. जनसामान्यांकडून निधी उभारणे दुरापास्त असल्याने बहुसंख्य संस्था शासकीय अनुदान किंवा परदेशी संस्थांकडून निधी मिळवण्याचा मार्ग स्विकारतात. जन जागरणाच्या कामासाठी निधी देणाऱ्या देशी परदेशी संस्था भारतात काम करतात. सर्वच स्वयंसेवी संस्थाचे एक समान वैशिष्ट म्हणजे त्या सर्वांनाच उपलब्ध असणारा निधी अपुरा असतो.कदाचित हाच त्यांच्या कार्यक्षम कार्यप्रणालीतील महत्त्वाचा अर्थ आहे. स्वयंसेवी संस्थांना प्राप्ती आणि खर्चाचे सविस्तर विवरण शासनाला निधी धारकांना सादर करावा लागतो.

२.३.८ स्वायत्तता :

अशासकीय संस्था काही विशिष्ट बाबतीत स्वायत्त असतात. जसे कार्यक्षेत्राची निवड, कार्यपद्धती आणि अंमलबजावणी इत्यादी. मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की त्यांच्यावर कोणतीही बंधने नसतात, त्यांचे कोणत्याही प्रकारे नियमन केले जात नाही. सेवाभावी संस्थांसाठीही नोंदणी कायदा विश्वस्त आणि धर्मादायी संस्था संबंधीचे कायदे आणि नियम आहेत. त्यांचे पालन करणे या संघटनांसाठी बंधनकारक असते. मात्र या औपचारिकते खेरीज अशासकीय संघटनांना आर्थिक प्रशासकीय स्वायत्तता आणि कार्य पद्धती आपल्या इच्छेनुसार ठरविण्याचे स्वातंत्र्य असते.

२.३.९ लवचिकता :

बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता म्हणजे लवचिकता होय. परिस्थिती नेहमी बदलती असते. बदलत्या परिस्थितीनुसार कार्यक्रमाच्या आखणीत आणि अंमलबजावणीत या संघटना बदल करु शकतात. आपल्या कार्यक्रमाची कार्यक्षमता आणि उपयुक्तता वाढवू शकतात.

उदा. पिण्याच्या पाण्याच्या पुरवठ्याचा प्रश्न हा स्थानिक गरज भागविण्याचा प्रश्न आहे. मूळ योजनेनुसार गावाच्या मध्यवर्ती ठिकाणी हातपंप बसवायचे होते. जवळपास एका मोठ्या धरणाचे काम पूर्ण होते त्यामुळे संपूर्ण गावाला नळाद्वारे घरोघर पाणी पुरविणे शक्य आहे. अशासकीय संघटना तात्काळ हात पंपाची योजना रद्द करुन नळ योजना हाती घेते. यालाच

आपण लवचिकता म्हणतो. जर अशासकीय संस्था आपल्या धोरणात अशी लवचिकता आणू शकल्या तर ग्रामीण विकासाची कामे जलद आणि प्रभावीपणे पूर्ण होतील.

२.३.१० आदर्श आणि उद्दिष्ठांशी बांधीलकी :

अशासकीय संघटना आपले स्वतंत्र्य अस्तित्व जपण्याचा प्रयत्न करतात. प्रत्येक संस्थेने आपले स्वतःचे आदर्श, उद्दिष्टे असतात. हे आदर्श आणि उद्दिष्टे अशासकीय संघटनांचे खरे सामर्थ्य असते. सामान्यपणे त्यांचे आदर्श आणि उद्दिष्ट राष्ट्रीय आदर्श आणि उद्दिष्टांशी सुसंगत असतात. उद्दिष्टांची क्रमवारी देखील राष्ट्रीय क्रमवारी नुसार असते. ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात बेकारी आणि दारिद्र्य निर्मूलन यासारख्या कार्यक्रमांना अर्थातच अग्रक्रम असतो.

ढोबल समस्यांचा येथे उल्लेख केला आहे. अनंत समस्या आहेत आणि त्या सर्वच्या सर्व सोडविणे अत्यंत गरजेचे आहे. परंतू यासाठी हाती असलेली साधनसंपत्ती देखील अमर्याद हवी पण भारतासारख्या विकसनशील देशात ती मर्यादित आहे. म्हणून विकासाची उद्दिष्टे प्रथम निश्चित करावी लागतात. नंतर त्याच्या महत्त्वानुसार क्रमवारी लावावी लागते. मर्यादित साधनसंपत्तीत उच्च क्रमांकाची उद्दिष्ट साध्य केली जातात. पुढे जशीजशी साधनसंपत्ती उपलब्ध होईल. तशी तशी खालच्या क्रमवारीची उद्दिष्टे साधली जातात. वरील आकृतीमधील समस्यांची देखील आपण क्रमवारी लावू शकतो. केवळ साधनांच्या मर्यादेमुळे विकासाचे सर्व प्रश्न एकाच वेळी सोडवता येत नाही. हे शासन आणि अशासकीय संघटना या दोहोंच्या बाबतीत खरी असते. अशासकीय संगटनांनी आपली लक्ष गटासाठी एकदा उद्दिष्टे स्विकारली की ती पूर्ण करणे त्या आपली बांधीलकी मानतात.

२.३.११ अर्थकारण :

स्वयंसेवी संस्थेच्या सुरुवातीच्या काळात कामाचे स्वरुप व भौगोलिक क्षेत्र लहान असते. त्याचप्रमाणे आर्थिक गरजा देखील कमी असतात. संस्थेचे कार्य वाढू लागल्यावर अधिकाधिक निधीची गरज भासू लागते. काही संघटना सदस्य वर्गणी सेवाखर्च लोक वर्गणीद्वारे जमा होणारा निधी उद्योगपती व व्यवसायिकांकडून मिळणाऱ्या देणग्या, केंद्र किंवा राज्यसरकारचे अनुदान विदेशी दानशूर व्यक्ती व संस्थांकडून प्राप्त होणारी मदत इत्यादी साधनांद्वारे निधी उभारतात. भारतात निधी देणाऱ्या देशी-परदेशी संस्था काम करताहेत. या संस्थांना त्यांची स्वतःची ध्येय धोरणे व कार्यपद्धती आहे. या संस्था कालबद्ध कार्यक्रमासाठी वेगवेगळ्या प्रकल्पासाठी निधी देतात. अशाप्रकारचे प्रकल्प मिळविणे हे संस्थेचे मुख्य काम होते.

२.३.१२ लोकांचा ऐच्छिक सहभाग :

अशासकीय संघटनांने आणखी एक वैशिष्ट म्हणजे त्या ज्या लोकांसाठी विकासाचे कार्यक्रम राबवायचे असतात. त्या लोकांचा अंमलबजावणीत सक्रीय सहभाग असला पाहिजे. याबाबत आग्रही असतात. शासकीय कार्यक्रमांसारखे एखाद्या विकासाचे काम लाभार्थी वर लादून त्यांचा सहभाग गृहीत धरुन त्या कार्य करीत नाहीत. एखादे काम हाती घेण्याच्या निर्णय प्रक्रियेपासून ते पूर्ण अवस्थेपर्यंत लोकांना विश्वासात घेतात. लोकांचा ऐच्छिक सहभाग मिळविला तर कामे चांगली होतात. यावर अशासकीय संघटनांचा विश्वास असतो. अशासकीय संघटना या विश्वासानुसर वागतात. म्हणून कोणत्याही प्रकारच्या कार्यक्रमात लोकांचा अधिक प्रतिसाद मिळवू शकतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थाची विविध वैशिष्ट्यांवर चर्चा करा.

२.४ सारांश

गतकाळामध्ये अनेक सेवाभावी संस्थांनी धार्मिक अभिमुखता स्वीकारुन अनौपचारिक वातावरणामध्ये शिक्षण, औषधे (आरोग्य), आणि सामाजिक सुधारणा याबाबतच्या कृती कार्यक्रमावर भर दिला. या संस्थांच्या सदस्यांकडून लाभार्थ्यांना सन्मानपूर्वक आणि विनामूल्य सेवा पुरविल्या जायची. आता या संस्थांनी राष्ट्रवादाभिमुख समूह दृष्टिकोनाचा औपचारिक वातावरणामध्ये स्वीकार केला आहे. वेतनावर, पूर्णवेळ आणि चाकरीबद्ध औपचारिक शिक्षण घेतलेल्या प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांद्वारे समस्या बाधितांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट अलिकडील स्वयंसेवी संस्थांनी स्वीकारलेले आहे. जनतेसाठी कार्यरत असणाऱ्या सेवाभावी संस्था जनतेमार्फत आपला निधी उभा करतात. अनेक संस्था या शासकीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून मदत स्वीकारतात.

१९७० च्या दशकात एकात्मिक ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमांच्या अंतर्गत अनेक विकास प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था स्थापन झाल्या. बिगरशासकीय संस्थांच्या माध्यमातून सुशिक्षित युवकांनी ग्रामीण आणि आदिवासी क्षेत्रातील लोकांना संघटित करायला सुरुवात केली आहे. सामाजिक कल्याण, पाणलोट क्षेत्र विकास, ग्रामीण विकास, आरोग्य, शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था (NGO's) अनेक अशा वैशिष्ट्यांनी युक्त आहेत.

२.५ संदर्भग्रंथ

१) नंदा पांगुळ - बारहाते - समुदाय संघटन.
२) भारती शहा - समाजकार्य परिचय.
३) स.मा. गर्गे - भारतीय समाजविज्ञान कोश, समाजविज्ञान मंडळ पुणे.
४) प्राजक्ता टांकसाळे - एकात्मिक समाजकार्य.
५) नीलप्रभा लक्कावार (केळकर) - समाजकार्याची रुपरेखा.
६) डॉ. डोळे, वा.म., डॉ. कुलकर्णी न. - ग्रामीण विकाससंबंधी बिनसरकारी सेवाभावी संस्थांचा दृष्टीकोन, नाशिक, य.च.म.मु.वि.
७) पानसे रमेश, सेवाभावी संघटना आणि ग्रामीण विकास, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

८) डॉ. दिलीप पाटील, रविंद्र घागस, सुभाष सांवत, क्लेमिटाईन ज्यु. टिबेले स्वयंसेवी संघटना व त्याचे व्यवस्थापन.

२.६ स्वाधाय

१) स्वयंसेवी संस्थाचे स्वरुप स्पष्ट करा.

२) स्वयंसेवी संस्थाची विविध वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

३

स्वयंसेवी संस्था, उगम आणि विकास

घटक रचना :

३.० उद्दिष्ट्ये
३.१ प्रस्तावना
३.२ भारतातील स्वयंसेवी संस्था उगम आणि विकास
३.३ स्वयंसेवी संस्थाचा उगम आणि विकास महाराष्ट्राच्या संदर्भात
३.४ सारांश
३.५ अधिक माहितीकरता
३.६ स्वाध्याय

३.० उद्दिष्ट्ये

स्वयंसेवी संस्था, उगम आणि विकास या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- स्वयंसेवी संस्थाचा उगम अभ्यासणे.
- भारतातील स्वयंसेवी संस्थांचा विकास अभ्यासणे.
- महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्थाचा उगम आणि विकास यांची माहिती मिळविणे.

३.१ प्रस्तावना

भारतावर अनेक आकमणे झाली. अनेक छोटी छोटी राज्ये या आक्रमणामुळे बदलली गेली. भारतात अनेक धर्म असूनही समाजात समाजसेवा सुरु राहिली. भारतीय समाज हा भारतीय संस्कृती, धर्म, परंपरा याने जखडला होता. भारतीय समाज वेगवेगळ्या जाती वर्गात विभागला गेलेला असला तरी एकीची, परस्पर प्रेमाची पुरकतेची सहअस्तित्वाची भावना प्रबळ होती. हडप्पा संस्कृती पासून ते मूघल काळापर्यंत समाजसेवेचे अस्तित्व समाजात होते. समाज कल्याणाची बीजे भारतीय समाजातील धार्मिक सेवेत व परंपरागत सेवेत आहेत.

एकोणीसाव्या शतकापूर्वी समाजाची सेवा व प्रबोधन करण्याचे काम संतानी केलेले दिसून येते. संत रामदास, तुकाराम, एकनाथ, सावता माळी, ज्ञानेश्वर या संताना समाजाला मानवी स्वभावाचा अभ्यास करुन जीवनाचा मार्ग सांगितला.

एकोणीसाव्या शतकात समाज सुधारणा करण्यासाठी चळवळी घडून आल्या. यातून समाजाच्या बदलत्या गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने प्रयत्न केले गेले. समाजातील परिस्थिती बदलण्यासाठी, समाजातील शोषित-उपेक्षित लोकांना त्यांचे संरक्षण करण्यास, विविध रुढी व परंपरांना दूर करण्यास व समाजाचा विकास घडवण्यास विविध चळवळींनी योगदान दिले. यातून शिक्षण प्रसार, विधवा विवाहांना संमती, बाल विवाहास व सतीच्या प्रथेला प्रतिबंध, दलितांची प्रगती ही कार्ये झाली.

अनेक ऐच्छिक संस्थांची निर्मिती भारतात झाली. या संस्थांनी समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न केले. यामध्य विविध दानशूर समाजसेवी व्यक्ती व संस्थांनी फार मोठे काम केले आहे.

भारतात समाजसेवेची एक उज्वल परंपरा आहे. समाज सेवेबरोबरच दान-धर्माला नेहमीच अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. दानामुळे पुढील जन्मात चांगले जीवन मिळेल. ही धर्मभावना देखील समाजाला जातक होती. त्यामुळे समाजात बंधुभाव शांतता व सुव्यवस्था नांदत आहे.

भारतातील हिंदू धर्मामध्ये दान करणारा मनुष्य श्रेष्ठ समजला जात होता. ही भावना सर्वच धर्मामध्ये आढळून येते. दानामध्ये विद्यादान, अभयदान, धनदान असे तीन दान समजले जात असत. धर्मशाळा मंदिर या सर्व कार्य करणाऱ्या प्रमुख संस्था होत्या. भिकाऱ्यांना भिक, भुकेलेल्यांना अन्न आणि निराश्रीत लोकांना आश्रय हे त्या काळी समाज कार्याचे स्वरुप होते. देशातील राजे जमिनदार यांच्यावर समाज कार्याची जबाबदारी होती. मंदिराची स्थापना करणे, रस्ते बांधणे, तलाव बांधणे, विहीरी खोदणे, धर्मशाळा बांधणे अशा स्वरुपाचे काम विविध राजे करत असत. त्याशिवाय कुटुंब संस्था, जातीसंस्था, ग्रामपंचायत या समाजकार्य करणाऱ्या संस्था होत्या.

प्राचीन काळी बौद्ध धर्म देखील मोठा धर्म होता. या धर्मानुसार वैयक्तिक मदतीवर भर दिला जात असे. बौद्ध धर्मानुसार भिक्षूक मठाद्वारे समाजकार्य करित असे.

मुस्लिम धर्मानुसार असहाय्य आणि निर्धन लोकांना मदत करणे हे धर्माचे मुलभूत अंग समजले जात असे. रोग्यांना मदत करणे, शाळा, दवाखाने, मशिदी तयार करणे हे धर्मकार्य समजले जात असे. या काळातील समाज कार्य हे धर्म आणि शिक्षण या क्षेत्रात झाले.

पारशी धर्माप्रमाणे देखील धर्मशाळा बांधणे, तलाव बांधणे, विहिरी बांधणे, गरिबांच्या शिक्षणाची सोय करणे अशा स्वरुपाचे समाजकार्य केले जात असे.

ख्रिश्चन धर्मामध्ये देखील ह्या दया आणि धर्म या दोन भावनाच्या आधारे समाजकार्य केले जात असे.

प्राचीन काळात समाजकार्य हे दानावर आधारित केले जात होते. तर आधुनिक काळातील समाज कार्यामध्ये गरजूंच्या गरजांचा विचार केला जात आहे.

३.२ भारतातील स्वयंसेवी संस्था उगम आणि विकास

भारत देशात स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्याला निश्चित स्वरुपाचा इतिहास आहे. देशातील सर्वच धर्मांनी अडचणीतील व्यक्तीची सेवा ही ईश्वराची सेवा मानली होती. हिंदूधर्माच्या तत्वज्ञानात समाजकार्याला दैवी कार्य मानण्यात आले.

देशात वैयक्तिक आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही स्वरुपात सामाजिक कार्याची सुरुवात झालेली दिसते. पश्चिम बंगालमध्ये राजाराम मोहन रॉय यांनी सती प्रथेच्या निर्मूलनासाठी विशेष प्रयत्न करुन १८२९ साली सती प्रथा प्रतिबंधक कायदा इंग्रज सरकारने पारित लावला. ईश्वरचंद विद्यासागर यांनी विधवा पूर्नविवाहाचा पुरस्कार करुन महिलांच्या शिक्षणाची चळवळ उभी केली. बहुपत्नीत्व पद्धतीचा कडाडून विरोध केला.

ब्रिटिश काळात खेड्यांच्या झालेल्या दुरावस्थेतून खेड्यांना बाहेर काढण्यासाठी चळवळ उभी केली. आर्थिक दुरावस्थेमुळे खेड्यात दारिद्र्य आणि आर्थिक विषमता तीव्र झाली. अशा प्रकारे देशात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी विषमता कमी करण्यासाठी आणि समता प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षणाची सुरुवात केली. भारतात काही मंडळी शिकून इंग्लड, अमेरीकेत पुढील शिक्षण घेण्यासाठी गेले. तेथील समता पाहून आपल्या देशात अशा स्वरुपाची समानता निर्माण व्हावी असा विचार निर्माण झाला.

भारतात व्यावसायिक समाजकार्याला साधारण १९ व्या शतकात सुरुवात झाली. मुंबईमध्ये सोशल सर्विस लिगने अल्प कालावधीचे समाजकार्याचे शिक्षण देणारे प्रशिक्षण वर्ग सुरु केले. १९३६ साली क्विफोर्ड मार्शल यांनी स्कूल ऑफ सोशलवर्कची नागपाडा येथे स्थापना केली. तो भारतात १९२५ साली आला. त्यात भारत समाजकार्याला शास्त्रीय रुप यावे असे वाटले. त्यानंतर दिल्ली, कलकत्ता, हेरनो, वरनसई, बडोदा, आग्रा, अदलापूर या ठिकाणी व्यावसायिक समाजकार्याचे शिक्षण देणाऱ्या शाळांची सुरुवात झाली.

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या संविधानाने समाजकल्याणाची संकल्पना स्विकारली त्यानुसार केंद्र आणि राज्यसरकार राज्यस्तरावर समाजकल्याण बोर्डाची निर्मिती करण्यात आली.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेल्या समाजकार्याचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे आहे.

३.२.१ गांधीजींच्या ग्रामपुर्नरचनेचा कार्यक्रम :

१९३८ साली वर्धा येथील सेवाग्राम आश्रमात या कार्यक्रमाची गांधीजींनी सुरुवात केली. हा गांधीजींचा १८ कलमी कार्यक्रम होता. ज्यात खादी, ग्रामीण उद्योग सुधारणा, मुलभूत शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, ग्रामीण स्वच्छता, अस्पृश्यता निर्मूलन, मागास वर्गीयांची सुधारणा, महिलांचे कल्याण सार्वजनिक आणि स्वच्छता, दारुबंदी, मातृभाषेचा पुरस्कार आणि आर्थिक समानता इत्यादी घटकांचा समावेश होता.

गांधीजींचा रचनात्मक विकासाचा कार्यक्रम मानवाच्या विविध क्षेत्राच्या विकासातून ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासावर आधारित होता. गांधीजींच्या या कार्यक्रमाचे मूळ तत्त्वज्ञान सर्वांचे कल्याण हे होते. यात गांधीजींनी सर्वोदय असे नामकरण केले होते. सर्वोदय या संज्ञेचा अर्थ सर्वांचा आणि विशेषतः समाजातील अंतीम घटकाचा उदय होय.

गांधीजींचे म्हणणे असे होते की ग्रामीण भागात उद्योगांचे स्थलांतर व्हायला हवे. देशातील सात लाख खेड्यात उद्योग उभे राहायला हवेत. गांधीजी ग्रामीण भागातील भागाला काम देणाऱ्या उद्योगांचा पुरस्कार करतात. गांधीजींनी ग्रामीण भागात कारागीराचे उद्योग तसेच सूतकमाई आणि विणाईचे उद्योग सुरु होण्यावर भर देतात. भारतातील ग्रामीण जनतेला ग्रामीण उद्योग पूर्व रोजगार देऊ शकतात. गांधीजींनी आपल्या रचनात्मक कामाच्या प्रेरणेचा हा महत्त्वाचा भाग मानत होते. ग्रामीण भागातील जीवनमान सुधारणे, सुविधा गांधीजींचा हा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम होता.

गांधीजींचा ग्रामीण पुर्नरचनेचा कार्यक्रम सत्य आणि अहिंसेच्या तत्त्वावर आधारित होता. गांधीजींनी सरकारला अशा स्वरुपाचा कार्यक्रम हाती घ्यावा अशा स्वरुपाची भावना व्यक्त केली होती. सरकारने खादी आणि ग्रामद्योगांच्या विकासासाठी प्रयत्न करावेत. असे झाल्यास खेडी स्वयंपूर्ण बनतील. यासाठी पंचायतीराज आणि सरकारचा विकास व्हावा, असेही महात्मा गांधीजींना वाटत होते.

महात्मा गांधी ग्रामीण विकासाचे विचार मांडून थांबले नाहीत. त्यांनी विचाराची कृती करण्याचा प्रयत्न केला. १९३७ साली गांधीजींनी एक महत्त्वाचा विचार मांडला तो विचार म्हणजे, 'मुळोद्योग शिक्षणाचा प्रयोग' होय. या प्रयोगाला नवी तालीम, जुनीयादी तालिम असेही म्हटले गेले आहे.

गांधीजींचे ग्रामीण विकासाचे मुलभुत विचार या संकल्पनेतून स्पष्ट होतात. मुक्त प्राथमिक शाळेतच मुक्तधामाचे शिक्षण घ्यायला हवे. या वयात मुलता एखादा व्यवसाय शिकवावा जेणकरुन त्याची व्यावसायिक मानसिकता तयार होईल. पुढे त्याला शिकायचे नसेल तरी ते मुल मोठे झाल्यावर आपला व्यवसाय सुरु करुन आपला स्वावलंबी जीवन जगु शकेल. ग्रामीण भागातील मुलाच्या अस्तित्वातील व्यवसायाचे प्रात्यक्षिकासहित ज्ञान द्यावे. मुलाला पुढे शिकायचे असेल तर ते पुढील शिक्षण घेवू शकेल.

अशाप्रकारे हाताला कौशल्ये येईल आणि कौशल्याचे शिक्षण प्राथमिक स्थरावर दिल्यापुढे मुलांमध्ये व्यावसायिक वृत्ती विकसीत होण्यास चालना मिळेल. स्वावलंबन यातुनच शक्य आहे. या शिक्षणात महात्मा गांधीजींनी जीवन शिक्षण असेही संबोधले होते.

दुर्दैवाने यथाकिंचित भारतीय शिक्षण तज्ज्ञांनी गांधीजींच्या विचारांची खिल्ली उडवली. गांधीजींचे विचार प्रत्यक्ष कृतीत आणणे शक्य होणार नाही. अशा स्वरुपात मत प्रदर्शन करुन स्वतंत्र्यता काळात इंग्रज गवर्नर मेकॉले यांनी देशात सुरु केलेली पुस्तकी शिक्षण पद्धती देशात सुरु केली. गांधीजींच्या विचारापुढे दुर्लक्ष झाले. त्याचे कल आजच्या विद्यार्थ्यांना भोगावे लागत आहे.

१९६६ साली केंद्र सरकारने न्या. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण आयोग नियुक्त केला होता. या शिक्षण आयोगाने कार्यानुभवावर आधारीत शिक्षण द्यायला हवे असे अग्रही मत मांडले होते. आणि महात्मा गांधीजींचे विचार किती महत्त्वाचे आहेत याची जाणीव होते.

३.२.२ गुरुदेव रविंद्रनाथ टागोर यांचा श्री निकेतन प्रकल्प :

१९२७ साली सुरत या गावी शांती निकेतन पासून २० मैलाच्या अंतरावर श्री निकेतनची स्थापना करण्यात आली? श्री निकेतनच्या माध्यमातून शेती आणि शेतीपुरक व्यवसायांचे ज्ञान देण्याची व्यवस्था रविंद्र नाथांनी केली. ग्रामीण सहकारी आरोग्य संस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

रविद्रनाथांच्या मते विकास प्रक्रियेमध्ये माकडे, माणसे आणि मेलरिया या तीन अडचणी होत्या. हे तीन शेतकऱ्यांच्या जीवनात अडचणी निर्माण करतात. माकडापासून नासाडी होते. मलेरियापासून प्राणहानी होते. तर माणसे बऱ्याचवेळा एकमेकांशी अविश्वासाने वागतात. आपल्यातील गटबाजींमुळे एकमेकांच्या विकासामध्ये अडथळे निर्माण करतात.

अशाप्रकारे श्री निकेतनमध्ये शेतीसुधारणेत प्राधान्य दिले होते. त्याचबरोबर शेतीपुरक व्यवसाय म्हणून पशुसंवर्धन दुग्ध व्यवसाय, कुकुट पालन आणि हस्त व्यवसायात सुरुवात केली. अशाप्रकारे रविंद्रनाथांचा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण विकासात प्रेरणा देणारा हा महत्त्वकांक्षी प्रकल्प होता.

त्यांनी आठ गावांसाठी समूह विकास कार्यक्रम सुरु केले. परंतू बाजारपेठेची पुरेशी उपलब्धता नसते. व्यावसायिक मार्गदर्शनाचा अभाव, अंमलबजावणी यंत्रणेतील समन्वयाचा अभाव आणि कर्मचाऱ्यांला योग्य लाभ न मिळणे यामुळे या प्रकल्पावर मर्यादा पडल्या.

श्री निकेतन प्रकल्पामुळे ग्रामीण नागरीकांची स्वयंपूर्णता ग्रामीण संस्कृती सक्षमीकरण, स्वअस्तित्वाची जाणीव, देशातील संस्कृतीचे जतन, आधुनिक साधन संपत्तीचा योग्य वापर ग्रामीण भागातील नागरिकांची शारीरिक, बौद्धीके आणि आर्थिक शक्ती उंचवावी हा सुद्धा श्री निकेतनचा महत्त्वाचा उद्देश होता. जरी या प्रकल्पाना पुरेसे यश प्राप्त झाले नाही तरीही ग्रामीण पुनर्रचनेचा दृष्टीने हा एक महत्त्वाचा प्रकल्प होता.

३.२.३ मार्तडन प्रकल्प (१९२२) :

यंग इंडिया ख्रिश्चन असोसिएशन या संस्थेने श्रावणकोर किंचित संस्थानात हाती घेतलेल्या हा महत्त्वाकांक्षी दारिद्र्य निर्मुलनाचा प्रकल्प होता. या विकास प्रकल्पात अमेरीकेत ग्रामीण विकासाचा अनुभव असलेले डॉ. स्पेंसर हॅच व त्यांची पत्नी रामिबी यांचे योगदान महत्त्वाचे होते.

श्रावणकोर कोचित संस्थानातील मार्तडम परिसरातील तीन मैलांच्या परिसरात ४० अविकसित खेड्याचा गट या प्रकल्पासाठी निवडत. या भागात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात होत. शेतजमीन लागवडीच्या दृष्टीने फारशी सुपिक नव्हती. अशा परिस्थितीत लोक प्रबोधन करुन ग्रामीण विकासाच्या प्रयोग मांडल्यास लोकांच्या सहभागाच्या प्रमाणाची शक्यता जास्त होती.

या तीन मैलाच्या परिसरातील लोकसंख्या ४५ हजार होती. त्यातील ३० हजार हिंदू, १० हजार ख्रिस्ती व उर्वरित इतर धर्मिय होते. प्रत्येकी सात व्यक्तीपैकी एकच व्यक्ती निरक्षर होती.

परिसरात ३६ प्राथमिक शाळा १८६ शिक्षक जवळपास हजार विद्यार्थ्यांना शिक्षण देत होते. शिक्षण मोफत नव्हते. त्यामुळे गरिबांना शिक्षण घेणे, शक्य होत नव्हते.

अशा परिस्थितीत या परिसरातील नागरिकांची स्थिती सुधारण्यासाठी संघटनेने पहिल्यांदा प्रशिक्षित कार्यकर्ते तयार करण्याचा प्रयत्न केला. प्रकल्पाची तात्त्विक निश्चित करण्यात आली. शारीरिक, बौद्धिक, अध्यात्मिक, आर्थिक व सामाजिक अशा प्रकारच्या पंचसूत्री विकास कार्यक्रम तयार केला. आणि प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात केली.

लोकांकडे उपलब्ध असणारी साधनसामग्री वापरुन लोकसहभागाद्वारे, आत्मनिर्भरता आणि तांत्रिक साधनांच्या आधारे, सर्व समावेशक आणि कमकुवत घटकांना आधार देणारा व्यापक स्वरुपाचा, आध्यात्मिक बैठक असलेला हा प्रकल्प श्रावणकोर कोचित संस्थानात यशस्वी करण्यात आला.

या प्रकल्पात काम करणारे कार्यकर्ते साधी राहणी, आणि निर्वाह वेतन घेऊन काम करत होते. अत्यंत प्रामाणिकपणे कार्यकर्त्यांनी हा प्रकल्प यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रकल्पाची उत्तम यश मिळावे. या प्रकल्पाचा केंद्राचा उकेरण रिडर डायजेस्ट या नियत कालिकाने Seven Dollars University असा केला होता.

३.२.४ गुरगाव प्रयोग :

१९२७ साली पंजाब राज्यातील गुरगाव जिल्ह्याचे सह-आयुक्त एफ.एल.ब्रायन यांनी हा प्रयोग सुरु केला. या कार्यक्रमाचा महत्त्वाचा उद्देश शेती सुधारणा, शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या सोयी सुविधा, सहकार आणि माध्यमातून अतिशय वेगाने समाज विकासाचे ध्येय निश्चित करण्यात आले होते. या महत्त्वाकांक्षी प्रयत्नांच्या माध्यमातून दारिद्र्य निर्मूलनाची सार्वत्रिक चळवळ या प्रकल्पाच्या माध्यमातून एफ.एल.ब्रायन यांनी हाती घेतली होती. त्यांनी या प्रकल्पांच्या माध्यमातून कामगारांना श्रेष्ठत्व देण्याचा प्रयत्न केला. स्वयंनिर्भरता निर्माण करण्यासाठी लोकप्रबोधनावर प्राधान्य क्रमाने भर दिला. यामध्ये चित्रपट लघूनाट्य, आणि विविध खेड्यांचा उपयोग करण्यात आला. प्रत्येक गावात गाव मार्गदर्शक (Village Guide) नियुक्त करण्यात आले. या गाव मार्गदर्शकांच्या माध्यमातून विकासाच्या नवनवीन संकल्पना गावकऱ्यांच्या पर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

या कार्यक्रमात नागरिकांचा सहभाग योग्य प्रकारे मिळत नाही. अहिरे आणि नाहिरे वर्गामधील विचारांची दरी हे याचे प्रमुख कारण होते.

३.२.५ ग्रामीण पुर्नरचनेचा बडोदा - प्रयोग :

१९३२ साली महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या बडोदा संस्थानात हा प्रयोग सुरु केला. सयाजीराव गायकवाड हे प्रगतीत प्रोत्साहन देणारे आणि समाजातील अज्ञान दूर व्हायला पाहिजे. या विचाराचे राजे होते. या कार्यक्रमाचे मूळ उद्दिष्ट जीवनमान सुधारण्याची

शक्ती नागरिकांच्यात निर्माण करणे आणि त्यांच्यात स्वयंनिर्भरता आणि स्वयंशक्ती निर्माण करणे हे या कार्यक्रमात पुढील घटकांचा समावेश करण्यात आला होता.

१) दळणवळण सुधारणा
२) पिण्याच्या पाण्यासाठी विहिरी खोदणे
३) मलेरिया प्रतिबंधक उपाययोजना करणे
४) कुरण विकास
५) सुधारित बीयानांचे वितरण
६) गृह उद्योगांचे प्रशिक्षण
७) प्रत्येक गावात पंचायत राज आणि सहकारी संस्था निर्माण करणे
८) ग्रामीण शाळांचा विकास करणे, नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी शाळांमधून शेतीची शिक्षण देणे

या कार्यक्रमात शासनाचे पूर्ण कायदेशीर आणि आर्थिक सहकार्य मिळावे. ग्रामीण विकासाचा बडोदा संस्थानाचा हा महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प कोसंबा म्हणून परिचित आहे. हा प्रकल्प स्वतः राजे साहेबांनी लक्ष घातल्यामुळे खूप चांगल्या प्रकारे यशस्वी झाला.

३.२.६ फिरका विकास प्रकल्प (१९५६) मद्रास राज्य :

१९४६ साली चक्रवर्ती राजगोपाल यारी यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाचे मंत्रिमंडळ सत्तेत आले होते. या राजगोपाळचारी मंत्रीमंडळाने ग्रामीण विकासाचा 'फिरका विकास' प्रकल्प हा प्रयोग मांडला. या प्रयोगात ८ ते १० गावांचा एक गट अथवा फिरका तयार करण्यात आला. या फिरक्यासाठी एक ग्रामसेवक (VLW) नियुक्त करण्यात आला. ८ ते १० फिरक्यांचा मिळून एक विकास गट तयार करण्यात आला. अशाप्रकारे लोकसहभागावर आधारित हा फिरका विकास प्रकल्प होता. लोक प्रबोधन करुन लोकसहभाग मिळवण्यात आला. स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या सहभागाने फिरका विकास प्रकल्प राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. याही प्रकल्पात मिळवणे. कार्यकर्त्यांचा गट स्थापन करण्यात आला होता. कार्यकर्ते मंडळींनी लोकसहभाग उत्तम मिळतील. याच फिरका विकास प्रकल्पाची पुढील प्रतिकृती म्हणजे पंचायत राज होय.

१९५३-५४ साली पुढे हा कार्यक्रम सामुदायिक विकास कार्यक्रमात समाविष्ठ करण्यात आला.

३.२.७ स्वातंत्र्यानंतरचे ग्रामीण विकासाचे प्रयोग :

१) इयवा प्रात्यक्षिक प्रकल्प उत्तर प्रदेश राज्य (१९४८) :

इ.स. १९३७ मध्ये गोविंद वल्लभ पंत यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाची मंत्रीमंडळ U.P. च्या सत्तेवर आले होते. या मंडळाने ग्रामविकास विषयक योजनांची आखणी आणि अंमलबजावणी करण्याच्या उद्देशाने ग्रामीण विकासाचा स्वतंत्र विभाग प्रस्थापित केला.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर काँग्रेस पक्षाचे ग्रामीण विकास खात्याचे सचिव श्री अल्बर्ट मेयर (मायर्स) यांच्याकडे ग्रामीण विकासाचा तपशीलवार कार्यक्रम आखण्याची जबाबदारी सोपविली.

मेयर यांनी यापूर्वीच्या ग्रामीण विकासाच्या प्रयोगाची तपासणी केली. यातील ग्रामीण विकासाशी उपयुक्त कार्यक्रमाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला.

ग्रामीण विकासासाठी ग्रामीण प्रजा, सरकारी यंत्रणा सेवाभावी संघटना यांचा परस्पर सहभाग ग्रामीण सहकार्य आवश्यक आहे. अशाप्रकारे योजनांचे मूल्यमापन करुन उत्तरप्रदेश राज्यासाठी कार्यक्रम तयार करावा अशा स्वरुपाची सूचना राज्य आणि केंद्र शासनाने केली होती.

उत्तर प्रदेशाच्या इयवा जिल्ह्यात हा प्रकल्प एक महत्त्वकांक्षी प्रकल्प होता. १९४८ रोजी आजूबाजूच्या ६४ खेड्यात या प्रकल्पाची अंमलबजावणी सुरु झाली होती.

या प्रकल्पात ग्रामीण विकासाकरिता ग्रामीण जनतेचा सहभाग आवश्यक आहे. हे तत्व मान्य करण्यात आले होते. जनतेची इच्छाशक्ती तयार करणे. आर्थिक व श्रमदानाच्या रुपात गावकऱ्यांचे सहकार्य अभिप्रेत होते.

या कार्यक्रमाची निश्चिती करताना ग्रामविकास हा महत्त्वाचा भाग मानण्यात आला होता. यात,

१) ग्रामविकास लोकांची चळवळ झाली पाहिजे, लोकांनी लोकांच्याकरिता लोकांच्यासाठी आखलेली चळवळ आहे. आणि प्रशासकीय यंत्रणेचा तो भाग आहे.
२) लोकांच्या गरजा नुरुप सूचकांचा विचार करुनच कार्यक्रमांची आखणी केली जावी.
३) ग्रामीण भागाचे पुरगामी परिवर्तन घडवून आणणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची पूर्वतयारी म्हणजे इयवा प्रायोगिक प्रकल्प होय. या प्रकल्पात अमेरिकन सरकारने आर्थिक आणि तांत्रिक सहकार्य उपलब्ध करुन देण्याचे मान्य केले होते.

अल्बर्ट मेयर यांनी या कार्यक्रमाची चाचणी करताना काही निकष निश्चित केले होते.

१) सर्वांगिण विकास ही आर्थिक विकास
२) आर्थिक बदल कि वैचारिक बदल
३) राज्य सरकारचा सहभाग
४) स्थानिक गरजा आणि नेतृत्वात प्राधान्य
५) ग्रामीण परिसराच्या विकासाची व्यापक योजना
६) उद्दिष्टे निश्चित साध्य करण्याकरिता कठोर परिश्रम
७) लोकांच्याबरोबर ग्रामीण भागातील प्रत्येक संस्था व संघटना यांचाही सहभाग आवश्यक

अशाप्रकारे राज्य पातळीवर वा प्रकल्पासाठी स्वतंत्र यंत्रणा निश्चित करण्यात आली. या प्रकल्पाची चांगल्या प्रकारचे यश प्राप्त झाले. काही कार्यक्रमाच्या बाबतीत मर्यादा आल्या. परंतू प्रयोग म्हणून हा प्रकल्प ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा असतो.

२) एस.के.डे. यांचा मजदूर मंझिल प्रकल्प (निलीखेरी प्रयोग) :

भारत देश स्वतंत्र होताना भारत आणि पाकिस्तान हे दोन देश निर्माण झाले. देशाची फाळणी झाली. फाळणीपूर्व पाकिस्तानातून सिंधी समाजाची मंडळी मोठ्या संख्येने विस्थापित होताना भारताच्या आश्रयाला आली. या नागरिकांची संख्या एक कोटीच्या आसपास होती.

दिल्लीपासून १० मैल अंतरावर असलेल्या मजदूर मंझिल खेड्याच्या परिसरात हे नागरिक स्थिरावले होते. या नागरिकांच्या छावण्या तयार करण्यात आल्या होत्या. त्यांना आर्थिक मदत देऊन पांगळे करण्यापेक्षा त्यांच्या असलेल्या उपजत व्यावसायिक गुणांना पुर्णरुप देऊन त्यांना त्यांच्या पायावर उभे करणे ही S.K. Day यांच्यासमोर प्रमुख जबाबदारी होती.

एस.के.डे यांनी निर्वाचित मंडळीचा सर्व्हे केला. या सर्व्हेत या नागरिकांकडे काही व्यावसायिक कौशल्य असलेले आठवले. या कौशल्यावर आधारित प्रशिक्षण आणि व्यवसाय वृद्धीसाठी प्रयत्न करण्याचे ठरवून एस.के.डे. आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी प्रकल्प तयार केला. निर्यासिंताना स्वावलंबी बनविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. याही प्रकल्पाला उत्तम यश मिळाले. आजच्या स्थितीत सिंधी निर्यासित मंडळी व्यावसायिक विकासात आघाडीवर दिसतात. त्याचे मूळ मजदूर मंझिल प्रकल्पात आहे.

निलोखेरी प्रकल्पाच्या मर्यादा सामुदायिक विकास प्रकल्पात कमी करण्याच्या प्रयत्न करण्यात आला. या प्रकल्पाने शेती उद्योगाच्या स्थानिक स्वराजाचे हक्क असलेल्या ग्रामीण विकासाच्या मुळ स्थापनाची दिशा मिळावी, म्हणजे ग्रामीण भागात शेती उद्योगाच्या माध्यमातून विकास साधने शक्य आहे, हे या दृष्टीकोनाने दाखवू दिले. या प्रकल्पावर आधारित पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत ५२ सामुदायिक प्रकल्प राबविण्यात आले. निलोखेरी प्रकल्प हे प्रगतीचे प्रतिक होते. या प्रकल्पाची स्वतंत्र कार्यपद्धती होती. या कार्यपद्धतीनुसार जोडद्योग सुरु झाले. त्यांना स्पर्धात्मक पातळीवर थोडा त्रास सहन करावा लागला. परंतू निलोखेरी हा पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास कार्याच्या प्रशिक्षणाचे महत्त्वाचे केंद्र होते.

३) आचार्य विनोबा भावे यांची भूदान चळवळ :

आचार्य विनोबा यांनी भूदान चळवळीचा प्रयोग प्रथम देशात मांडला. देशातील गरीब भूमीहितांच्या दृष्टीने ही महत्त्वाची चळवळ होती. आजच्या स्थितीत माणूस स्वावलंबी विचार करायला लागला आहे. परंतू भूदानाच्या विचाराने मानवास समोरच्या व्यक्तीच्या समस्यांचा विचार करायला लावला. भूदान म्हणजे जमीनीचे वितरण होय. ज्यांच्याकडे जास्त जमिन आहे. त्या मंडळीनी आपल्याकडील जमिनीचा काही हिस्सा ज्यांना जमीन नाही त्यांना देणे या माध्यमातून ग्रामीण भागातील आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करायचा होता.

१९५१ साली विनोबा भावे यांनी हैद्राबाद मधील तेलगंणा जिल्ह्यातून भूदान यज्ञ चळवळीस सुरुवात केली. जमीनीचे प्रश्न मानवतेच्या नात्याने आणि शांततने सोडवावेत ही या मागची विनोबांची संकल्पना होती. जमीन सुधारणा चळवळीसाठी योग्य प्रकारची वातावरण विनोबांना करायची होती.

विनोबा भावे यांनी मोठ्या प्रमाणात जमिनदारांचे माध्यमातून मतपरिवर्तन केले. यातून लाखो हेक्टर जमीन विनोबांनी मिळविली. त्यांच्या पश्चात मात्र ही चळवळ योग्य रुप घेऊन शकली नाही. भूदानात मिळालेल्या जमिनीची योग्यप्रकारे वाटणी झाली नाही.

विनोबा भावे यांनी ग्रामदानाची आणि त्यातून निर्माणाची संकल्पना मांडली. महाराष्ट्रात २८ ग्रामदानी गावे आहेत. ग्रामदानी गावातील जमिनीची मागणी संपूर्ण गावाची असते. विनोबा भावे याची ग्रामदानी गावाची संकल्पना महत्त्वाची होती. परंतू शासनाने या संकल्पनेकडे योग्य लक्ष दिले नाही.

अशाप्रकारे भूदान आंदोलनाच्या माध्यमातून विनोबांनी केलेली चळवळ जरी अपयशी ठरली असली तरी या चळवळीतून असंख्य भूमीहितांना जमीनी मिळाल्या हे नाकारुन चालणार नाही.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थाचा उगम कसा झाला ते लिहा.
२) भारतातील स्वयंसेवी संस्थाचा विकास कसा होत गेला ते स्पष्ट करा.

३.३ स्वयंसेवी संस्थाचा उगम आणि विकास महाराष्ट्राच्या संदर्भात

महाराष्ट्र राज्यात १९ व्या शतकात पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसारामुळे सामाजिक चळवळीत गती मिळाली. मुंबई पुण्यातील मंडळीनी पाश्चात्य शिक्षण घेतले. पाश्चात्य शिक्षणापुढे येथील विषय सामाजिक रचनेविषयी हे शिक्षण घेतलेल्या समाज सुधारांच्या मनात चीड निर्माण झाली.

महाराष्ट्राच्या सामाजिक कार्याच्या ऐतिहासिक संदर्भाचा आढावा घेता येथील संत परंपरेपासून समाजातील वाईट प्रवृत्तीवर अथवा विषमतेवर कोरडे ओढण्याचा प्रयत्न झाला. या विषमतेत सुधारणा व्हावी याकरिता संतानी आपल्या परिने प्रयत्न केले. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, चक्रधर, तुकाराम इत्यादी संताचा यात पुढाकार होता. शिवाजी महाराजांनी या विषमतेविरुद्ध आपल्या राज्यात कायदे करण्याचा प्रयत्न केला. सर्व समाजाच्या लोकांना आपल्या राज्यकारभारात सहभागी करुन घेण्याचा प्रयत्न केला.

१९ व्या शतकात धार्मिक रुढी परंपरेच्या गुंतागुंतीमधून सर्व सामान्य दलित, पिडित वर्गात राजकीय न्याय मिळायला हवा. या दृष्टीने प्रयत्न सुरु झाले. पुराणमतवादी लोकांच्या विरुद्ध कोरडे ओढण्याचा प्रयत्न झाला.

आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर (१८१० ते १८४६) :

यांनी सतीच्या चालीरिती विरुद्ध आणि लहान मुलींच्या हत्येविरुद्ध आपल्या दर्पण या वृत्तपत्रामधून कोरडे ओढण्याचा प्रयत्न केला.

गोपाळ हरि देशमुख (१८२३ - १८९२) :

यांनी आपल्या माध्यमातून पुराणमतवादी ब्राह्मणांच्यावर वैचारिक हल्ला चढवला.

जोतिराव गोविंद फुले तथा म. फुले (१८२७ ते १८९०) :

यांनी जातीयतेविरुद्ध लढा दिला. १८४८ साली पुण्यासारख्या कर्मठ शहरात गोप्याच्या वाड्यात सर्वसामान्य वर्गाच्या मुलींसाठी शाळा सुरु केली. मुलींना शिकण्यासाठी स्वतः सावीत्रीबाईंना शिकविले. आणि शाळेच्या शिक्षिका बनविले. यामुळे बहूजनात नव्हे तर सर्वच समाजाच्या मुलींना शिक्षणाची संधी दिली. बालविधवा गृहाची व्यापना करुन बालविधवांना शिक्षण देण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले आणि सावित्रीबाईंनी केला.

महात्मा फुलेच्या या प्रयत्नांमुळे आज मोठ्या प्रमाणात महिला शिक्षण घेवून पुढे येत आहे. सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांच्या वर्गाने भरारी घेतली आहे. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची व्यापना केली.

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर (१८३७ ते १९२५) आणि न्या. महादेव गोविंद रानडे (१८४२ ते १९०१) :

यांनी प्रार्थना समाजाची व्यापना करुन सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.

गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६ ते १८९५) :

यांनी प्रामुख्याने सर्व समाजाच्या सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रयत्न केले.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे (१८५८ ते १९६२) :

यांनी महिलांच्या शिक्षणासाठी आपले आयुष्य सर्मपित केले. त्यांनी महिलांना उच्च शिक्षण मिळावे याकरिता नासिबाई ठाकरसी महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. आज असंख्य महिलांना व्यवसायीन शिक्षण देवून स्वावलंबी होण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.

बेहरामजी मलवारी (१८५३ ते १९१२) :

सर्व समाजाच्या महिलांच्या आणि विशेषतः विधवा महिलांच्या पुर्नवसनासाठी मुंबई येथे सेवासदन सोसायटीची स्थापना केली.

पंडिता रमाबाई (१८५८ ते १९२२) :

उच्च समाजातील विधवांच्या पुर्नवसनासाठी १८९० साली शारदा सदनाची स्थापना केली. त्यामुळे समाजातील विधवांना सन्मानाने जीवन मिळण्यास मदत झाली.

विठ्ठल रामजी शिंदे (१८७३ ते १९४४) :

डिस्प्रेस्ड क्लास मिशनची स्थापना करुन समाजातील अस्पृशतेविरुद्ध लढा उभारला. अस्पृश वर्गाला सामाजिक, आर्थिक समानता मिळायला हवी. यासाठी सामाजिक प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली. अस्पृश्य वर्गाचे प्रबोधन करुन त्यांच्यातील माणूस जागा करण्याचा प्रयत्न केला.

कर्मवीर भाऊराव पाटील :

वंचिताच्या शिक्षणासाठी संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. महाराष्ट्रातील लोकांस आणि शेतकरी गरीब समाजाच्या मुलांसाठी शिक्षणाची सोय केली. याकरिता रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. सामाजिक, आर्थिक विषमता शिक्षणाच्या माध्यमातून नष्ट करता येईल. यावर त्यांचा विश्वास होता.

गरिब मुलांना आर्थिक पाठबळ मिळावे याकरिता त्यांनी 'कमवा व शिका' योजना सुरु केली. आशिया खंडातील एक अग्रगण्य शिक्षण संस्था म्हणून नावारुपास आणली. बहुजन समाजातील हजारो मुले कर्मवीर भाऊराव पाटलाच्या प्रेरणेने आज उच्च शिक्षण घेऊन उच्च पदाच्या नोकऱ्या मिळवून आपले दारिद्र्य संपवले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१८९२ ते १९५६) :

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित समाजाच्या स्थानासाठी आपले संपूर्ण कार्य समर्पित केले. दलित समाजात शिका - संघटित व्हा आणि संघर्ष करा. हा विकासाचा मुलमंत्र दिला.

अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी सामाजिक लढा उभारला. यामध्ये चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह मनुस्मृतीचे दहन अशा स्वरुपाच्या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अस्पृश्य वर्गातला माणूस जागा करण्याचा प्रयत्न केला.

महिला वर्गाला सामाजिक न्याय प्राप्त व्हावा त्यांना जगण्याचा कायदेशीर हक्क मिळावा. याकरिता स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रीमंडळात कायदेमंत्री असताना 'हिंदू कोडबिल' मांडणे. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेचे लिखाण केले. घटनेत देशातील प्रत्येक मानवाला सामाजिक-आर्थिक व राजनैतिक स्वातंत्र्य आणि बंधुता कायद्याने बहाल करण्याचा हक्क केला. अस्पृश्य वर्गाला भीक नको, हक्क हवा आणि तो ही कायदेशीर असा आग्रह धरला.

हिंदू धर्मातील अस्पृश्यता घालवावी याकरिता खूप प्रयत्न केले. अस्पृश्यता नष्ट होण्याची स्थिती दिसेना याची जाणीव आल्यामुळे १९५६ साली आपल्या लाखो अनुयांयासह हिंदू धर्माचा त्याग करुन भारतात जन्मास आलेल्या परंतू भारतातच लोप पावलेल्या गौतम बुद्धाच्या बुद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. देशातील दलितांना माणूस म्हणून जगण्याची संधी उपलब्ध करुन दिली.

भारतीय राज्यघटनेत १७ वे कलम समाविष्ट करुन या कलमानुसार अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा ठरविला. अनेक सामाजिक आणि आर्थिक समतेची कलमे घटनेने समाविष्ट केली.

छ. शाहू महाराज :

छ. शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात सर्व समाजाच्या मुलांकरिता स्वतंत्र वसतीगृहाची सोय सुरु करुन मागासवर्गीयांना आणि इतर दुर्बल घटकांच्या मुलांना शिक्षणाची सोय उपलब्ध करुन दिली.

१९०१ साली मागास वर्गीयांसाठी नोकऱ्यांमध्ये खास आरक्षणाची सोय केली. यामुळे मागासवर्गियांना उच्च पदावर काम करण्याची संधी प्राप्त झाली.

अप्पासाहेब पटवर्धन (१८६४ ते १९७७) :

कोकण गांधी पू. अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी संपूर्ण देशभर 'भंगीमुक्ती' चळवळ उभी केली. भंगीसमाजाला गलिच्छ कामापासून मुक्त करण्याची त्यांचे धोरण होते.

ब्राह्मण भंगी भाई भाई,
अपनी अपनी करो सफाई,
ब्राह्मण भंगी प्रभू संतात,
सफाई पुजा एक समान।।

या कवनाच्या माध्यमातून समाजाला आपआपली सफाई आपण करावी असे आवाहन केले.

येपलीच्या शौचालयामुळे भंगी समाजाला होणारा त्रास घालवण्यासाठी सुधारित गोपुरी शौचालय, सोण शौचालय, म्हरो खेत तयार होणारी मुतारी, आणि गोबरगॅसचा महाराष्ट्रात पहिला प्रयोग १९५३ साली यशस्वी केला.

मागासवर्गीय नागरिकांना मृत जनावरे शोधल्यामुळे भोगावी लागणारी अस्पृश्यता घालवण्यासाठी स्वतः मृत जनावरांची कातडे काढायला सुरुवात केली.

१९४४ साली कणकवली येथील वागदे गावात गोपुरी आश्रम या संस्थेची स्थापना करुन ग्रामद्योग, शेती, गोशाळा उप्रकम सुरु करुन ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी वेगळी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला.

बाबा आमटे, रावसाहेब पटवर्धन, गोविंदराव शिंदे :

या समाज कार्यकर्त्यांनी कुष्ठरोग निर्मूलनाचे कार्य महाराष्ट्रात उभे केले. महाराष्ट्रातील कुष्ठ रोग्यांना माणसाची जीवन उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न केला.

हाच महाराष्ट्राच्या स्वयंसेवी कार्याचा वारसा आजही सुरु आहे. आज असंख्य कार्यकर्ते ग्रामीण विकासाच्या विविध क्षेत्रात सामाजिक कार्यात सहभाग घेत आहेत. यात रचनात्मक आणि संघर्षात्मक असा दोन्ही स्वरुपात महाराष्ट्रातील कार्यकर्ते सहभागी आहेत.

श्रीमती मेधा पाटकर, अण्णा हजारे, डॉ. भारत पाटणकर, जयवंत मयेकर, अल्का महाजन, अँड सुरेखा दलवी, कै. विलासराव सांळुखे, जवाहर गांधी, विजय बोराडे, द्वारकादास

लोहिया, डॉ. आनंद केनी, डॉ. स्तुगन दंठ, विलाज आणि प्रकास आमटे, डॉ. अभय बंग व डॉ. राणी बंग, मोहन हिराबाई हिरालाल, विष्णू प्रभुदेसाई, जी. जी. पारीख, भाऊ नारकर, शांता वारकर, राजन इंदुरकर, आमदार विवेक पंडित अशी कित्येक नावे सांगता येतील.

३.४ सारांश

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रामीण विकासाचे जे विविध प्रयोग मांडण्यात आले. त्यापैकी बहुतांश प्रयोग चांगले यशस्वी झाले. कारण या प्रयोगामध्ये स्वतःच्या मनाने वाहून घेतलेले कार्यकर्ते प्रामाणिक प्रमुख मंडळी. विशिष्ट तत्वांची बांधिलकी हा मा मागच्या महत्त्वाचा भाग होता.

स्वातंत्र्योत्तर काळात यातील काही प्रकल्प शासनामार्फत संयोजित करण्यास सुरुवात झाल्यानंतर सदर प्रकल्प शासनाच्या अधिकारी वर्गाच्या हातात आहे. अधिकारी वर्गाने या प्रकल्पांचा मूळ साचाच बदलला. त्यामुळे एकंदर मूळ प्रकारचा वेगळे काही स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण विकासाच्या प्रकल्पाचे अस्तित्व बदलले.

वरिष्ठ प्रकल्पांचा बराचसा सकारात्मक अनुभव स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण विकासाची दिशा निश्चित करण्यासाठी उपयोगी ठरत. यातून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सामुदायिक विकास कार्यक्रमाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया पुढे होण्याच्या प्रयत्न करण्यात आला.

३.५ अधिक माहितीकरता

१) नंदा पांगुळ - बारहाते - समुदाय संघटन.
२) प्राजक्ता टाकसाळे - एकात्मिक समाजकार्य.

३.६ स्वाध्याय

१) स्वयंसेवी संस्थाचा उगम कसा झाला ते स्पष्ट करा.
२) भारतातील स्वयंसेवी संस्थांचा विकास कसा होत गेला ते स्पष्ट करा.
३) स्वयंसेवी संस्थाचा उगम आणि विकास महाराष्ट्राच्या संदर्भात लिहा.

❖❖❖❖

४

स्वयंसेवी संस्थाची ग्रामीण विकासातील भूमिका आणि महत्त्व

घटक रचना :

४.० उद्दिष्ट्ये
४.१ प्रस्तावना
४.२ स्वयंसेवी संस्थाची संकल्पना
४.३ ग्रामीण विकासाची संकल्पना
४.४ स्वयंसेवी संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका
४.५ स्वयंसेवी संस्थांचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व
४.६ सारांश
४.७ अधिक माहितीकरता
४.८ प्रश्नसंच

४.० उद्दिष्ट्ये

स्वयंसेवी संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका आणि महत्त्वाच्या प्रकरणाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. स्वयंसेवी संस्थेची आणि ग्रामीण विकासाची संकल्पना समजून घेणे.

२. स्वयंसेवी संस्थांच्या विविध कार्यक्षेत्राची माहिती करुन घेणे.

३. महाराष्ट्रातील विविध क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

४. स्वयंसेवी संस्थेच्या ग्रामीण विकासाबाबतच्या भूमिकेबाबत माहिती मिळविणे.

५. स्वयंसेवी संस्थांचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व समजून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाच्या विकासाची जबाबदारी शासन व्यवस्थेवर येऊन पडली. मात्र शासन व्यवस्थेला हवे तसे यश प्राप्त होईना. यातुनच पुढे विकासाची जबाबदारी स्वयंसेवी संस्थांनी स्वीकारलेली दिसून येते. शासनाबरोबर स्वयंसेवी संस्था देखील मोठ्या प्रमाणावर विकास प्रक्रियेत सहभागी आहेत.

पूर्वी गरीब आणि गरजू, अपंग व कमकुवत घटकांची काळजी संयुक्त कुटुंबात घेतली जायची. पुढे काळाप्रमाणे कुटुंबाचे विधान होत गेले. आणि विभक्त कुटुंबपद्धत अस्तित्वात आली. या प्रक्रियेत गरजूंची काळजी घेणे कठीण होऊ लागले. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, यामुळे एकूणच सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेचेही स्वरुप बदलत गेले. व्यक्ती, कुटुंब आणी गट या एकूण वातावरणातच अकार्यक्षमता आणि अस्थिरता निर्माण झाली अशा अनेक प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी कल्याणकारी संस्थांची स्थापना करणे समाजाची गरज होऊन बसली. यातुनच या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी शास्त्रीय दृष्टीकोनाची गरज पुढे आली आणि शास्त्रीय कार्यपद्धती आधार असलेल्या स्वयंसेवी संस्था या अस्तित्वात आल्या.

अलीकडच्या काही वर्षात महाराष्ट्रात आणि भारतातही विविध क्षेत्रात विशिष्ठ उद्दिष्ठांसाठी स्वयंसेवी संस्थांची संख्या लक्षणीयरित्या वाढत चालली आहे. या संस्थांमध्ये विविध समस्यांबाबत उदा. स्त्रीयांच्या समस्या, अंधश्रद्धा निर्मूलन, निरक्षरता, मानवी हक्क, आरोग्य इ. क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचा समावेश होतो. ग्रामीण भागांच्या विकासाच्या संदर्भात काही त्रुटी दिसतात त्या भरुन आवश्यक जनमत तयार करणे, वातावरण तयार करणे आणि लोकजागृती करणे स्वयंसेवी संस्थांना शक्य आहे.

भारतातील स्वयंसेवी संस्थाचा विचार करताना स्वयंसेवी संस्थांची पूर्वीची भूमिका आणि आजची भूमिका यात फार मोठे बदल झाले आहेत. संस्थाच्या कार्यक्षेत्रात आणि कार्यपद्धतीत अनेक बदल घडून आले आहेत. ग्रामीण भागातील अनेक समस्या दूर करायला स्वयंसेवी संस्थांचा मोठ्या प्रमाणावर हातभार लागत आहे. स्वयंसेवी संस्थांचे ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने असलेले महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

यामुळे प्रस्तुत प्रकरणामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यक्षेत्र, ग्रामीण विकासाबाबत स्वयंसेवी संस्थेची भूमिका आणि ग्रामीण विकासातील स्वयंसेवी संस्थांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

४.२ स्वयंसेवी संस्थाची संकल्पना

‘स्वयंसेवी संस्था’ ही संकल्पना ‘स्वयंस्फूर्त कार्य आणि कार्यकर्ता’ यांच्याशी निगडीत आहे. स्वयंसेवी संस्था या ‘बिगर शासकीय संस्था’ (Non Governmental Organisation) म्हणून ओळखल्या जातात.

‘स्वयंसेवी संस्थांना’ ‘समुदाय विकास संस्था’ - (Community Development Organization) तसेच बिगर पक्षीय कृतीशील गट (Non Political Party Formation) असेही म्हणतात.

सर्वसामान्यपणे सेवाभावी किंवा स्वयंसेवी संस्था म्हणजे दु:खी किंवा असहाय्य लोकांना संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने, लोकांच्या पुढाकाराने काम करणारी व लोकांच्याच नियंत्रणाखाली असलेली संस्था होय. स्वयंसेवी संस्थांच्या व्याख्या अनेक अभ्यासकांनी आणि विचारवंतांनी केल्या आहेत.

१) प्रा. स. ह. देशपांडे : "सर्वसामान्य जनतेचे विशेषतः अतीगरीबी, गरजू आणि मागासलेल्या वर्गाचे निकडीचे प्रश्न हातात घेऊन ते सोडविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या शासकीय किंवा निमशासकीय क्षेत्राबाहेरच्या, नफा हेतू नसलेल्या म्हणजेच समाजसेवा हा प्रधानहेतू असलेल्या आणि बाह्य नियमावलीच्या अधीन नसलेल्या संस्था म्हणजे स्वयंसेवी संस्था होय."

२) लॉर्ड बेव्हरीज : "ज्या संघटनेमध्ये कामगार स्वावलंबी तत्वाने काम करतात ते मोबदला, वेतन किंवा मानधन घेतील अथवा न घेतील हे त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून असते अशी संघटना स्वतःच्या सभासदांनी स्थापन केलेली व तिच्यावर बाहेरील कुणाचेही नियंत्रण नसते, अशा संघटनेला 'स्वयंसेवी संस्था' म्हणतात."

३) "A non-governmental organization (NGO) is a citizen based association that operates independently of government, usually to deliver resources or serve some social or political purpose."

उपरोक्त व्याख्यांचा विचार करता लक्षात येते की, स्वयंसेवी संस्था या स्वायत्त आहेत. त्या स्वतःचा निर्णय स्वतः घेऊ शकतात. स्वतःच्या कार्यपद्धतीने कार्य करु शकतात. म्हणून त्यांच्या विकासाला चालना मिळाली आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांच्या व्याख्या सांगा.

____

____

____

____

____

४.३ ग्रामीण विकासाची संकल्पना

'भारत' हा खेड्यांचा देश आहे. भारतामध्ये आजही ६ लाखांपेक्षा अधिक खेडी आहेत म्हणूनच आजही भारताचे वर्णन खेडेप्रधान ग्रामप्रधान देश म्हणून करावे लागते. भारताची अर्थव्यवस्था आजही ग्रामीण अर्थव्यवस्थांची आहे. म्हणूनच भारताच्या विकासाचे प्रतिबिंब ग्रामीण विकासात बघावयास मिळते.

'ग्रामीण विकास' या व्याख्येत 'ग्रामीण' आणि 'विकास' या दोन संकल्पना समाविष्ठ आहेत. ग्रामीण विकासाच्या अनेक विचारवंतांनी आणि अभ्यासकांनी व्याख्या केल्या आहेत. ग्रामीण विकासाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) श्री. रॉबर्ट मॅकनामारा : "ग्रामीण भागातील दुर्बल घटक म्हणजे छोटे शेतकरी, भूमीहीन शेतमजूर आणि ग्रामीण कारागीर यांच्या विकासावर भर देऊन ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय."

२) डॉ. स्वामीनाथन : "ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांना सक्षम करण्याची प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय."

याचाच अर्थ ग्रामीण विकास ही ग्रामीण भागातील दूर्बल घटकांचा विकास करण्याची प्रक्रिया होय.

४.४ स्वयंसेवी संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका

भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासात ग्रामीण भागाच्या विकासाला विशेष महत्त्व आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, वाहतुकीच्या सोयी, रस्ते, वीज, यांसारख्या मुलभूत सोयी प्राप्त करुन देण्यासाठी शासनाला अनेक योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न करावे लागतात. ग्रामविकासाच्या या कार्यात शासनाला मदत करणाऱ्या सेवाभावी यंत्रणेची आवश्यकता आहे.

सेवाभावी दृष्टीने आणि सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टीकोनातून कार्य करणाऱ्या सेवाभावी किंवा स्वयंसेवी संस्था शासनाला मदत करत असतात. यासाठी शिक्षणाविषयीची जागृती, अंधश्रद्धा निर्मुलन, कुटुंब नियोजन, प्रौढ शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, वृद्धांची काळजी, पर्यावरण रक्षण, कायदेविषयक साक्षरता, ग्रामस्वच्छता यासारख्या अनेक क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्थांचे संपूर्ण देशात शासनाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत करण्याचे विशाल जाळे निर्माण झाले आहे.

भारतातील स्वयंसेवी संस्था या स्वायत्त असून त्या शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातील असहाय्य, दुःखी, निराधार, गरीब लोकांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी या संस्था नेहमीच तयार असतात. भारतात स्वातंत्र्यपूर्ण काळात रामकृष्ण मिशन, ख्रिश्चन मिशनरी, यासारख्या अनेक संस्थांचे सामाजिक कार्याचे योगदान आपल्याला विसरता न येण्यासारखे आहे. प्रबोधन आणि जाणीव जागृतीच्या कार्यात ग्रामीण भागातील लोकांची मनोवृत्ती बदलण्यासाठी, अनिष्ठ रुढी, परंपरा, अस्पृश्यता, जातीयता नष्ट करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था शासनाच्या पाठीमागे भक्कमपणे उभ्या राहताना दिसत आहेत.

स्वयंसेवी संस्थांची ग्रामीण विकासाबाबत असलेली भूमिका पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) ऐच्छिक कृती : ऐच्छिक कृती स्वीकारणारा पहिला दृष्टीकोन असे मानतो, की शासनाची विकासाची कृती केवळ बऱ्या स्थितीत असलेल्या लोकांचीच परिस्थिती सुधारु शकते. मात्र तळागाळातील गोरगरीबांच्या कल्याणासाठी कार्यक्रम राबविले गेले त्यांच्या दुःखात आणि पिळवणूकीत भरच पडली. अर्थात असे शासकीय कार्यक्रम मुळात जनतेच्या विषयी असलेल्या

सद्भावनेतूनच आखले जातात. परंतु प्रत्यक्षात विकासाचा भरीव पाया मात्र घातला जात नाही. अशा वेळी विकासाच्या संधीपासून वंचित राहिलेला गोरगरीबांना मदत करण्यात शासकीय यंत्रणेला अपयश आल्याने लोकांची ऐच्छिक कृती अशासकीय संघटनाद्वारे केल्या जातात. विकसनशील देशातील अनेक समस्यांवर ऐच्छिक कृती हे बिनतोड उत्तर असल्याचे मतप्रवाह हा युक्तीवाद मानतो. म्हणून ऐच्छिक कृती हा विकासाचा पर्यायी दृष्टीकोन समसजला जातो. अलिकडे अशासकीय संघटनाचे महत्त्व राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढत आहे.

विकासाची आव्हाने स्वीकारण्यात अशासकीय संघटनाकडून अपेक्षा वाढत आहेत. भारतामध्ये आजही मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य, बेकारी, आर्थिक आणि सामाजिक विषमता अस्तित्वात आहे. या सर्व आव्हानांवर मात करुन समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थित्यंतर घडवून आणण्यात स्वयंसेवी संस्था फार मोठी भूमिका बजावत आहे.

२) शासकीय यंत्रणेस पुरक : ऐच्छिक कृतीच्या बाबतीतील दुसरा दृष्टिकोन अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना दुय्यम भूमिका देणारा आहे. या दृष्टिकोनावर शासकीय कामाना डावलून अशासकीय संस्था मागासलेल्या समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थित्यंतर घडवू शकणार नाही. काही अंशी हा दृष्टिकोन व्यवहार्य आणि बरोबर आहे. अशासकीय संघटना फार तर शासकीय यंत्रणेला पूरक म्हणून कार्ये करु शकतील, असा या दृष्टिकोनाचा अर्थ आहे.

सरकारची आर्थिक मदत आणि विकास कामांना सरकारची तांत्रिक आणि प्रशासकीय मान्यता असल्याशिवाय अशासकीय संघटना काही करु शकत नाही. ग्रामीण भागातील समस्या या अनेक प्रकारच्या, गंभीर, आणि गुंतागुंतीच्या स्वरुपाच्या असून त्यांची व्याप्ती मोठी असते. समस्यांची व्याप्ती मोठी असल्या कारणाने शासकीय पाठिंब्याशिवाय अशासकीय संघटनांचे कार्य अपूर्णच राहते.

३) स्पर्धा व पुरकता : ऐच्छिक कृतीच्या विकासातील सहभागाविषयी तिसरा आणि शेवटचा दृष्टिकोन असा की, विकासप्रक्रियेत सेवाभावी संस्था आणि शासकीय संस्था, यंत्रणा यांनी एकाचवेळी परस्पर स्पर्धक आणि परस्पर पूरक म्हणून कार्य केले पाहिजे. शासनाकडे वित्तीय आणि प्रशासकीय सामर्थ्य असते. विकास प्रक्रियेतून शासकीय यंत्रणा वेगळीच जाऊ शकत नाही. अशासकीय संघटनांकडे लोकांशी संवाद साधून त्यांचा विश्वास संपादन करण्याची आणि त्यांचा विकासप्रक्रियेत सहभाग मिळवण्याची अफाट क्षमता असते. अशासकीय संघटनांची ही क्षमता ओळखुन सरकारने विकासप्रक्रियेत अशासकीय सेवाभावी संघटनांना अधिकाधिक सहभागी करुन घ्यावे असा या दृष्टिकोनाचा मतप्रवाह आहे. स्पर्धक या अर्थाने की एखादा प्रकल्प पूर्ण करण्याचा कालावधी व खर्चात काटकसर या निकषावर ऐच्छिक आणि शासकीय यापैकी कोणती कृती अधिक कार्यक्षम ठरते. याबाबत स्पर्धेचे वातावरण असते.

४) मध्यस्थांची भूमिका : विकास आणि सामाजिक कृतीकरता संप्रेषण कौशल्य महत्त्वाचे असते. स्वयंसेवी संस्था स्थानिक लोक ते अधिकारी, प्रतिनिधी वा संवादाच्या विभिन्न पातळ्यांवर मध्यस्थींची (Mediatory) भूमिका बजावते.

५) सल्लागारात्मक भूमिका : समर्थनाचे दस्तऐवजीकरण, माहिती प्रसार आणि तज्ञता फार महत्त्वाची असते. तेव्हा सल्लागारात्मक भूमिका प्रमुख ठरते. अशा वेळी स्थानिक पातळीवरील तज्ज्ञ / व्यावसायिक / मार्गदर्शक व्यक्ती महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

६) पायाभूत सुविधांचा विकास आणि कार्यचलन : स्वयंसेवी संस्था जमीन प्राप्त, विभाजीत आणि विकसित करु शकतात. गृहनिर्माण करु शकतात, पायाभूत सुविधा पूरवू शकतात. त्याचबरोबर विहिरी, सार्वजनिक शौचालये बांधणे, घनकचरा गोळा करणे, इ. बाबतीत कार्यचलन (operate) करु शकतात.

७) संशोधन, पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन : अनेक स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाच्या सामाजिक प्रश्नांवर संशोधन, योजना व प्रकल्पाच्या पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन या विविध टप्प्यांवर कार्यरत असलेल्या दिसतात.

स्वयंसेवी संस्था या प्रामुख्याने दोन भूमिका बजावतात.

१) स्वयंसेवी संस्था आपल्या परिक्षेत्रात येणाऱ्या राज्यसंस्थेच्या कृतींना पूरक ठरेल अशी कार्य पार पाडतात.

२) राज्यसंस्थेच्या अनुपस्थितीमुळे किंवा तिची भूमिका दुर्लक्षित राहिली असेल, अशा संदर्भातील कार्ये स्वयंसेवी संस्था पार पाडतात.

१९९३ साली ऑस्ट्रियातील व्हिएन्ना येथे 'मानवी हक्कांवर जागतिक परिषद' पार पाडली. या परिषदेच्या उद्देश म्हणजे मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेणे आणि मूल्यमापन करणे होय. या परिषदेच्या घोषणापत्रातील ठराव क्र. ३८ नुसार मानवी हक्कांवरील जागतिक परिषदेने सर्व प्रकारच्या मानवी हक्क आणि मानवतावादाच्या संवर्धनातील बिगर शासकीय संस्थांच्या भूमिकेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका विशद करा.

____

____

____

____

____

४.५ स्वयंसेवी संस्थांचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व

दिवसेंदिवस स्वयंसेवी संस्थांचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये लोकांना फार मोठ्या प्रमाणावर विकासाच्या प्रवाहामध्ये सामावून

घेण्यासाठी जागरुकतेने हालचाली कराव्या लागतात. ग्रामीण, शहरी तसेच निमशहरी भागातील अनेक प्रकारच्या समस्या दूर करण्यासाठी सरकार अकार्यक्षम ठरत आहे. सरकारच्या कार्यक्रमातील त्रुटी दूर करण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था सरकारचे विस्तारक घटक म्हणून कार्यरत आहेत.

स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्याचे महत्त्व पुढील मुद्यांवरुन स्पष्ट होते.

१) ग्रामीण विकास : विकसनशील देशात ग्रामीण विकास जलद होण्याची आवश्यकता असते. शासनामार्फत ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी अनेक महत्त्वाकांक्षी योजना आणि प्रकल्प राबविले जातात. परंतु शासनाच्या कर्मचाऱ्यांची कामाविषयी असलेली अनास्था आणि सामान्य लोकांमध्ये असलेला माहितीचा अभाव या कारणास्तव अनेक चांगल्या योजना या निष्फळ ठरतात. आज अनेक स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण भागात सक्रीयपणे कार्य करत आहेत. स्वयंसेवी संस्था या तळागाळात (Grass root level) कार्यरत असल्यामुळे ते लोकांना कामामध्ये सहभागी करुन अनेक प्रकारचे कार्यक्रम व योजना यशस्वीरित्या पार पाडतात. योजनेचे व कार्यक्रमाचे लोकांच्या दृष्टीने असलेले महत्त्व लोकांना पटवून देण्यात स्वयंसेवी संस्था यशस्वी होत असल्यामुळे अनेक जन स्वावलंबीपणे आणि स्वेच्छेने विकास कार्यात सहभागी होत आहेत व ग्रामीण विकासाला चालाना मिळत आहे.

२) विकास प्रक्रियेत लोक सहभाग : स्वयंसेवी कार्यामुळे लोकांचा सहभाग मिळविण्यास मदत होते. जगातील विकसित राष्ट्रांचा विकास जलदगतीने होण्याकरता स्वयंसेवी संघटनांचे योगदान हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विकसनशील राष्ट्रांना देखील स्वयंसेवी क्रिया करण्याची गरज आहे. लोकांना विकास प्रक्रियेमध्ये सामावून घेण्यासाठी, त्यांची अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी, विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी तळागाळात करण्यासाठी शासनयंत्रणा अपुरी पडत आहे. या सर्व कारणांसाठी स्वयंसेवी संस्था आवश्यक आहेत. स्वयंसेवी संस्थांवर जर लोकांचा सहभाग मिळविण्यासाठी जबाबदारी टाकली तर भारतासारख्या विकसनशील देशाचा विकास जलद गतीने होण्यास मदत होईल.

३) कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेत सहकार्य : भारताने 'कल्याणकारी राज्य' या संकल्पनेचा स्वीकार केला आहे. कल्याणकारी राज्य या कल्पनेत राज्याचे कार्यक्षेत्र वाढत आहे. परंतु राज्य सर्व लोकांचे कल्याण करण्यासाठी कमी पडत आहे. अलीकडच्या काळात कल्याणकारी राज्याच्या जबाबदाऱ्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहेत. या सर्व जबाबदाऱ्या कल्याणकारी राज्याला पार पाडता येत नाहीत. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राबविण्यासाठी शासनाला स्वयंसेवी संस्थाचा भक्कम आधार मिळत आहे. शिक्षण, आरोग्य, अंधश्रद्धा निर्मूलन, स्वयंरोजगार, कुटुंबनियोजन, इ. कार्य स्वयंसेवी संस्था जबाबदारीने पार पाडत आहेत. कुशल नेतृत्व, काम करण्याची अभिनव पद्धत, उत्तम तंत्रे, प्रभावी जनसंपर्क या सर्व बाबींमुळे स्वयंसेवी संस्था शासनाच्या अनुपस्थितीत प्रभावीपणे काम करत आहेत.

स्वयंसेवी संस्थांना शासनाकडून केवळ अनुदानाचीच अपेक्षा असते. स्वयंसेवी संस्था या 'समांतरीत स्वरुपाचे' आणि 'विस्तारीत' स्वरुपाचे अशा दोन प्रकारचे कार्य करुन शासनाला कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेत सहकार्य करत असते.

४) ग्रामीण आणि शहरी भागातील विकासाचे अंतर कमी करण्यासाठी : भारतामधील ग्रामीण भागाचा आणि शहरी भागाचा विचार करता असे लक्षात येते की ग्रामीण आणि शहरी या दोन्ही भागातील विकासांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर तफावत दर्शनास येते 'शहरे' ही शिक्षण, आरोग्य, संरचनात्मक सोयी सुविधा यांसारख्या अनेक सोयी सुविधांनी संपन्न आहेत तर ग्रामीण भाग म्हणजेच 'खेडी' आजदेखील शिक्षण, आरोग्य, शुद्ध पिण्याचे पाणी यांसारख्या मूलभूत सोयीसुविधांपासून वंचित असल्याचे चित्र आपणांस पाहावयास मिळते. परिणामतः 'दुर्बल खेडी' आणि 'सबळ शहरे' अशा विभाजित स्वरुपाचा विकास दिसतो. ग्रामीण भागातील शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, यांसारख्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था उत्स्फूर्तपणे पुढाकार घेत आहेत. ग्रामीण भागातील अनेक प्रकारच्या समस्यांवर मात करुन ग्रामीण भागाचा व ग्रामीण भागातील दूर्बल घटकांचा विकास करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था या सहाय्यभूत ठरत आहेत. अशाप्रकारे ग्रामीण आणि शहरी भागातील विकासाचे अंतर कमी करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य स्वयंसेवी संस्था करतात.

५) लोकशाहीची जोपासना : लोकांना नैतिक मूल्ये, राष्ट्रीय अस्मिता, राष्ट्रीयत्व शिकवण्याची योग्य जबाबदारी स्वयंसेवी संस्था पार पाडू शकते. स्वयंसेवी संस्थांचा मूळ हेतू राष्ट्रीय हीत जोपासण्याचा असतो. स्वयंसेवी संस्थांमुळे लोकशाहीच्या हिताची जोपासना करता येते. स्वयंसेवी संस्थांमुळे खऱ्या अर्थाने देशातील लोकशाही टिकवता येते. राष्ट्रीय एकात्मता पाठवण्याचा, देशातील विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न स्वयंसेवी संस्थांकडुन केला जातो. अशाप्रकारे देशातील लोकशाही जोपासण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य महत्त्वपूर्ण ठरते.

६) कार्याची नवीन क्षितीजे : स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्याचा व्याप जसाजसा वाढत जातो. तसतशा लोकांच्या तक्रारी कमी होत जातात. स्वयंसेवी संस्थांच्या कामामुळे शासनावरील कामाचा ताण बऱ्यापैकी कमी होतो. स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य जनतेच्या हितासाठीच असल्यामुळे अनेक बुद्धीवंत व विचारवंत स्वयंसेवी संस्थेच्या कार्याकडे वळतात. स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यामुळे स्वयंसेवी संस्था जनतेचा मोठ्या प्रमाणावर विश्वास संपादन करतात. त्याचा उपयोग या संस्थांच्या वाढत्या कार्यासाठी होऊ शकतो. त्यासाठी अनेक विचारवंत संशोधन करुन कार्याची नवीन नवीन क्षितीजे शोधतात.

७) सामाजिक परिवर्तन : सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिवर्तनाच्या दृष्टीने विचार करता आजची परिस्थिती ही फार निराशाजनक आहे. समाजातील अनेकजण सामाजिक प्रगतीविषयी उदासीन आहेत. आर्थिक, सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाच्या दृष्टीने शासन आणि राजकीय पक्ष ठोस पावले नजीकच्या काळात उचलतील असे दिसत नाही. अनेक स्वयंसेवी संस्था या समाजातील उपेक्षित व अन्यायग्रस्त लोकांच्या हक्कांसाठी लढत आहेत. स्वयंसेवी संस्थांच्या या प्रयत्नातून सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला गती मिळत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांचे महत्त्व सांगा.

४.६ सारांश

स्वयंस्फूर्तीने कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था या आज समाजसुधारणेचे महत्त्वपूर्ण कार्य करत आहेत. वेगवेगळ्या विषयांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आरोग्यात्मक, पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या बाबींमध्ये स्वयंसेवी संस्था महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडत आहेत.

४.८ अधिक माहितीकरता

१) मानवी हक्क, तुकाराम जाधव, महेश शिरापुरकर, युनिक प्रकाशन
२) व्यावसायिक समाजकार्य, प्रा. प्राजक्ता टाकसाळे, के सागर प्रकाशन

४.९ प्रश्नसंच

१) स्वयंसेवी संस्थांची संकल्पना सांगून ग्रामीण विकासातील भूमिका सांगा.
२) ग्रामीण विकासाची संकल्पना सांगून स्वयंसेवी संस्थांचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व सांगा.

❖❖❖❖

५

स्वयंसेवी क्षेत्र व्यवस्थापनातील तत्वे आणि व्यवहार - भाग १

घटक रचना :

५.० उद्दिष्ट्ये
५.१ प्रस्तावना
५.२ व्यवस्थापनाचा अर्थ व व्याखा
५.३ व्यवस्थापनाचे स्वरुप
५.४ व्यवस्थापनाची वैशिष्ट्ये
५.५ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
५.६ सारांश
५.७ प्रश्नसंच
५.८ संदर्भसूची

५.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण स्वयंसेवी क्षेत्र व्यवस्थापनातील तत्वे आणि व्यवहार या बद्दल अभ्यास करणार आहोत. या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

- व्यवस्थापन म्हणजे काय व त्याची व्याख्या समजुन घेणार आहोत.
- व्यवस्थापनाचे स्वरुप वैशिष्ट्ये व महत्त्व या बदल अभ्यास करणार आहोत.
- हेन्री फेयॉलची व्यवस्थापनातील तत्वे कोणती याचाही अभ्यास करणार आहोत.

५.१ प्रस्तावना

स्वयंसेवी क्षेत्राचा विचार करता ह्या क्षेत्राचा विस्तार आज विकसित राष्ट्रापासून ते अविकसित राष्ट्रापर्यंत म्हणजेच जगाच्या कानाकोपऱ्यात आला आहे. भारतारसुद्धा स्वयंसेवी क्षेत्र विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळालेली दिसून येते. किंबहुना शासनाच्या अनेक कार्यामध्ये शासनाला पूरक किंवा शासनाची एजन्सी म्हणून अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. या स्वयंसेवी क्षेत्राच्या विकासापाठी मागील मुख्य कारण म्हणजे त्यांचे स्वतंत्र व्यवस्थापन होय.

एखादे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी अनेक व्यक्तींचे प्रयत्न किंवा श्रम याच्यात एकसुत्रता आणू. त्यासाठी व्यवस्थापनाची आवश्यकता असते. यामध्ये उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. त्याचे पृथःक्करण केले जाते. व्यक्तीच्या कौशल्याचा व बुद्धीचा वापर केला जातो. त्याचप्रमाणे उपलब्ध असणाऱ्या इतर साधनसामग्रीचा योग्य विनियोग केला जातो. व्यवस्थापत पद्धतीचा उपयोग प्रत्येक व्यक्ती, संस्था व व्यवहार इ. मध्ये केला जातो. उदा. शाळा, कारखाने, बँका, सहकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था इ. क्षेत्रात व्यवस्थापनाचा वापर केला जातो. व्यवस्थापनाच्या पद्धती, व्यक्ती किंवा संस्था यानुसार बदलत असतात. परंतु यामध्ये महत्त्वाच्या दोन गोष्टी केल्या जातात. पहिली म्हणजे, व्यवस्थापन संस्थेची उद्दिष्ट्ये निश्चित करणे. ही उद्दिष्ट्ये वेगवेगळ्या समस्यांच्या नेमक्या व संक्षिप्त विधानाद्वारे व्यक्त केली जातात व दुसरी म्हणजे, उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी येणाऱ्या अडचणी व मर्यादा याबाबतचे मार्गदर्शन व्यवस्थापन केले जाते.

संस्थेने ठरवुन दिलेल्या धोरणाच्या अनुषंगाने कार्यक्रमाची रचना व नियोजन त्या अनुरुप संघटना बांधणी, कार्याची विभागणी करुन संघटनेच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांवर कार्य होत असताना त्यामध्ये समन्वय आणि सहकार कार्य योग्य दिशेने चालवण्यासाठी मार्गदर्शन आणि नियंत्रण व कार्यसिद्धी हे व्यवस्थापनाचे कार्य आहे.

स्वयंसेवी क्षेत्र व्यवस्थापनामध्ये धोरण निश्चिती, निर्णयक्रिया, नियोजन, समन्वय, संरचना नियंत्रण देखरेख आणि लोकसंपर्क ही व्यवस्थापनाची तत्वे आहेत. कोणत्याही संस्थेचे व्यवस्थापन हे ती संस्था किती कार्यक्षमतेने कार्य पार पाडते यावर ते चांगले का वाईट हे ठरविता येते.

५.२ व्यवस्थापनाचा अर्थ व व्याखा

व्यवस्थापन म्हणजे संस्थेची पूर्वनियोजित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गोष्टीचे नियोजन व संघटन करणे, मार्गदर्शन करणे, समस्या सोडविण्यासाठी आवश्यक असणारी मदत करणे व संस्थेतर्गत विविध घटकांमध्ये एकसुत्रता, एकसंघता निर्माण करणे.

व्यवस्थापन हे एक कार्य आहे. व्यवस्थापन ही एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा आहे. परंतु विशिष्ट व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा समुह म्हणजे व्यवस्थापन असे नाही. तर यामध्ये एकूण व्यवस्थापन पद्धतीचा विचार केलेला असतो. ज्या व्यक्ती व्यवस्थापकाचे काम करतात त्यांना व्यवस्थापक किंवा प्रशासक असे संबोधले जाते. इतर व्यक्तींच्या सहकार्याने काम करुन घेणे म्हणजेच व्यवस्थापन.

म्हणजेच संस्थेच्या अस्तित्वाशिवाय व्यवस्थापनाचे अस्तित्व असूच शकत नाही. एखाद्या व्यक्तीची व्यवस्थापक म्हणून नियुक्ती करताना केवळ त्या व्यक्तीच्या कार्यातील निपुणता विचार घेऊन चालत नाही तर त्या व्यक्तीची इतरांकडून काम करुन घेण्याची क्षमता विचारात घ्यावी लागते. व्यवस्थापनात व्यक्तीप्रमाणेच कल्पनाही तितक्याच महत्त्वाच्या असतात. नवीन कल्पनांच्या साहाय्यानेच उद्दिष्टपूर्ती करणे व्यवस्थापकास शक्य होते.

५.२.१ व्याख्या :

हेन्री फेयॉल - अंदाज नियोजन, संघटन, समदिश समन्वय व नियंत्रण ही सर्वे कार्ये म्हणजेच संघटन होय. या व्याख्येतून व्यवस्थापनाची कार्य स्पष्ट होतात.

जे. एल्. लँडी - यांच्या मतानुसार व्यवसाय संघटनेचे विशिष्ट हेतु अगर उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संघटनेतील व्यक्तीसमूहाकडून काम करुन घेणे. एकंदर, मनुष्यबळाचे संयोजन व संघटन करणे, काम करणाऱ्यांस प्रेरणा देणे व कामावर नियंत्रण ठेवणे म्हणजे व्यवस्थापन होय.

मिलवर्ड - व्यवस्थापन ही एक अशी प्रक्रिया व माध्यम आहे की, ज्या मार्फत व्यवसाय संघटनेने ठरविलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नियोजन केले जाते. आणि धोरणाची अंमलबजावणी होत असताना त्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवले जाते.

वरील सर्व व्याख्यांचा एकत्रित विचार केल्यास व्यवस्थापन म्हणजे विशिष्ट हेतु किंवा उद्दिष्ट्चे साध्य करण्यासाठी नियोजन करणे आणि धोरणाच्या अंमलबजावणी बरोबर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे होय.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यवस्थापनाची व्याख्या व अर्थ स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

५.३ व्यवस्थापनाचे स्वरुप

१) व्यवस्थापन हे एक आर्थिक साधन आहे :

स्वयंसेवी संस्थामध्ये उपलब्ध साधनाचा पर्याप्त वापर करणे गरजेचे असते. उपलब्ध साधनाचा समन्वय साधुन त्यावर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे हे व्यवस्थापनाचे कर्तव्य आहे. संस्थेची उद्दिष्टे पार पाडण्यासाठी या आर्थिक साधनांचा पर्याप्त उपयोग करणे आवश्यक असते.

२) व्यवस्थापन ही अधिकार पद्धती असते :

व्यवस्थापनाला आपले कार्य करण्यासाठी आवश्यक ते अधिकार असले पाहिजेत. नियोजन, संघटन, निर्देशन, निर्णय घेणे, समन्वय व नियंत्रण या बाबत आवश्यक ते अधिकार व्यवस्थापन ही व्यवस्थापनाकडे सोपविले जातात. या अधिकारामुळे व्यवस्थापनाला संस्थेचे व्यवस्थापन करता येते म्हणुनच व्यवस्थापना ही एक अधिकार पद्धती आहे. या अधिकार पद्धतीमध्ये हुकूमत व नियंत्रण यांची अधिसत्ता अंतर्भुत असते.

३) व्यवस्थापन ही एक सामुहिक क्रिया आहे :

व्यवस्थापनात इतरांकडून कार्य करुन घेण्याचे कौशल्य अभिप्रेत असते. व्यवसायातील कार्याच्या बिनचुक व कार्यक्षम अंमलबजावणीसाठी पात्र लोकांची नियुक्ती करणे आणि त्यांच्याकडून कार्य करुन घेणे यात व्यवस्थापनाचे कर्तव्य आहे. कारण कर्मचारी वर्ग हा घटक सजीव क्रियाशील असतो. श्रम आणि साधने यात हाच मुलभूत फरक आहे. कर्मचाऱ्यांकडून सहकार्य व कृतिशील प्रतिसाद मिळविणे आवश्यक असते. त्याशिवाय संस्थेला लाभदायक स्थिती येणार नाही. पुढाकार घेऊन विविध क्रियांचे संघटन करणे आणि सबंधित क्रियांमध्ये सातत्य कायम राखणे महत्त्वाचे असते. इतरांकडून कौशल्याने कार्ये करुन घेतले तर ते शक्य होते. व्यवस्थापनकाने कर्मचाऱ्यांच्या प्रयत्नांना शिस्त व योग्य दिशा लावली पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यवस्थापनाचे स्वरुप विशद करा.

____

____

____

____

____

५.४ व्यवस्थापनाची वैशिष्ट्ये

१) व्यवस्थापन ही एक प्रक्रिया आहे :

व्यवस्थापन ह्या प्रक्रियेत नियोजन, संघटन, समन्वय, अभिप्रेरण, नियंत्रण, इ. अनेक प्रक्रियांचा समावेश होतो. संस्थाचालक, नोकरवर्ग इ. या प्रक्रियेचे घटक असतात. या प्रक्रियेचे प्रमुख कार्य म्हणजे साधन सामग्रीचा पर्याप्त उपयोग समाजासाठी करणे, असा अर्थ लागतो. संस्थेच्या कार्याला आवश्यक असणाऱ्या साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करण्याचे कार्य व्यवस्थापन प्रक्रियेद्वारे चालते.

२) व्यवस्थापन हे चांगल्या कामाचे फळ आहे :

व्यवस्थापन करणे हे चांगल्या कामाचे फळ आहे. व्यवस्थापन हे नेहमी काहीतरी साध्य करण्याच्या मागे असते. व्यवस्थापनाला ठराविक उद्दिष्ट्ये पार पाडायची असतात. उदा. विविध प्रकल्प राबविणे, विविध कार्यक्रम करणे इ. उद्दिष्टे गाठण्याचे काम व्यवस्थापन करीत असते.

३) व्यवस्थापन म्हणजे इतरांकडून कार्य करुन घेणे :

व्यवस्थापकाला आपल्या संस्थेची कार्ये पार पाडण्यासाठी, आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांकडून कार्ये करुन घ्यावयाची असतात. ही कार्ये करुन घेत असताना त्याला आपल्या सहकाऱ्यांना सल्ला देणे, मार्गदर्शन करणे, अभिप्रेरित करणे, सहकार्ये करणे व कार्ये करावी

लागतात. थोडक्यात व्यवस्थापकाला आपल्या सहकाऱ्यांकडून कुशलतेने कार्ये करुन घ्यावी लागतात.

४) व्यवस्थापन हे एक सामुहिक कार्ये आहे :

व्यवस्थापन ही एक सामुदायिक क्रिया आहे. कोणत्याही संस्थेची उद्दिष्टे सामूहिक प्रयत्नांनी लवकर साध्य होतात. व्यक्तिगत प्रयत्नांना व्यवस्थापन म्हणता येणार नाही. व्यवस्थापनाचा संबंध सामुहिक प्रयत्नांशी येतो. संस्थेचा उद्देश सफल व्हावा म्हणून संस्थेचे कर्मचारी समुहाने प्रयत्न करतात त्याला व्यवस्थापन म्हणता येईल.

५) व्यवस्थापन हे अदृश्य स्वरुपाचे असते :

व्यवस्थापन ही न दिसणारी अदृश्य शक्ती होय. व्यवस्थापन हे एक शासनाप्रमाणे असते. आपण प्रत्यक्ष व्यवस्थापन पाहु शकत नाही. परंतु व्यवस्थापनाचे चांगले-वाईट परिणाम पाहु शकतो. म्हणजेच कर्मचाऱ्यांचा उत्साह त्यांची कार्यक्षमता व यश अधिक मिळाले असेल, तर त्या संस्थेचे व्यवस्थापन चांगले आहे असे आपणास म्हणता येईल.

६) व्यवस्थापनाला पर्याय नाही :

व्यवस्थापनाची कार्ये करण्यासाठी संगणकाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला आहे. त्यामुळे व्यवस्थापकाच्या काम करण्याच्या क्षमतेमध्ये भर घातली आहे. जरी असे असले तरी व्यवस्थापन प्रक्रियेला पर्याय नाही. व्यवस्थापक हा त्या संस्थेमध्ये आवश्यक असतो.

७) व्यवस्थापन ही एक कला आहे :

व्यवस्थापन ही कला आहे, कारण व्यवस्थापकीय कौशल्य ही व्यक्तीगत बाब आहे. वास्तविक व्यवस्थापन हे एक शास्त्र आहे. तथापि शास्त्रांचा अवलंब करतेवेळी त्यात वैयक्तिक कौशल्यामुळे फरक पडतो. म्हणून व्यवस्थापन ही एक कला आहे. व्यवस्थापनाला अनेक निर्णय घ्यावे लागतात. त्यासाठी त्याच्याकडे चांगले कौशल्य असणे आवश्यक आहे त्याला अनेक प्रश्न समस्या सोडवाव्या लागतात. त्या सोडविण्याची कला व्यवस्थापकांना अंगी असते.

८) व्यवस्थापन हे एक शास्त्र आहे :

व्यवस्थापन करत असताना व्यवस्थापक त्याच्या ज्ञानाच्या वापर करतो. व्यवस्थापनामध्ये तत्वाचा समावेश होतो. व्यवस्थापनाच्या ज्ञानामध्ये तर्कसंगत सातत्य आढळते. व्यवस्थापनासंबधी काही सिद्धांत तत्वे आहेत. शास्त्रीय प्रयोगाच्या कसोटीवर तपासणी व विश्लेषण करुन व्यवस्थापनाचे ज्ञान संपादन केलेले असते. या सर्व कारणांमुळे व्यवस्थापन शास्त्र आहे.

९) व्यवस्थापन हा एक व्यवसाय किंवा पेशा आहे :

व्यवस्थापकास चौफेर ज्ञानाची गरज असल्याने त्यास काही शैक्षणिक, व्यावसायिक व प्रशिक्षणात्मक शिक्षण घ्यावे लागते म्हणून व्यवस्थापन हा एक पेशा आहे.

१०) व्यवस्थापन सर्वव्यापी प्रक्रिया आहे :

व्यवस्थापन मानवी प्रश्नाची सोडवणूक करते की ज्यामुळे व्यवसाय उद्दिष्टे साध्य होतात. व्यवस्थापक प्रत्येक क्षेत्रासाठी आवश्यक असते. उदा. शैक्षणिक संस्था, धार्मिक संस्था, सहकारी संस्था इ. म्हणून व्यवस्थापन सर्व व्यापी प्रक्रिया आहे.

११) व्यवस्थापन हे गतिमान आहे :

व्यवस्थापन ही एक गतिमान क्रिया आहे. व्यवस्थापन ही सत्ता विकसित होणारी एक गतिमान क्रिया होय. व्यवस्थापनाची व्याप्ती स्वरुप, तत्वे, सिद्धांत यामध्ये काळानुसार अनेक परिवर्तने झालेली दिसुन येतात. व्यवस्थापनाचे परंपरागत स्वरुप आज पूर्णतः बदललेले आहे. भविष्यात सुद्धा ही परिवर्तनाची क्रिया अशीच सुरु राहणार आहे.

१२) व्यवस्थापन अनेक तत्वांचा अवलंब करते :

व्यवस्थापन करीत असताना व्यवस्थापानाच्या तत्वांच्या अवलंब करावा लागतो. उदा. (हेन्री) फेयॉलने सांगितलेली चौदा तत्वे कार्यविभाजन, अधिकार व जबाबदारी शिस्त, आदेशातील एक वाक्यता, निर्देशनातील एक वाक्यता इ. तत्वांचा अवलंब करावा लागतो. म्हणून व्यवस्थापनामध्ये अनेक तत्वांचा समावेश होतो.

१३) व्यवस्थापन सर्व स्तरावर असते :

व्यवस्थापनाचा अवलंब हा सर्व स्तरावर केला जातो. उदा. उच्च व्यवस्थापन (Top Management), मध्यम व्यवस्थापन (Middel Level Management) आणि कनिष्ठ व्यवस्थापन (Lower Level Management) या सर्व स्तरांसाठी व्यवस्थापकांना व्यवस्थापन करावे लागते. यामध्ये उच्च व्यवस्थापनावर व्यवस्थापकाला अधिक महत्त्वाची कामे करावी लागतात. कनिष्ठ व्यवस्थापनावर रोजची असणारी कामे करावी लागतात.

१४) व्यवस्थापन सतत चालणारी प्रक्रिया आहे :

व्यवस्थापन ही सतत चालणारी अशी प्रक्रिया आहे. व्यवस्थापनाला आपली कार्ये अखंडपणे करावी लागतात. व्यवस्थापन थांबल्यास व्यवसायातील सर्वच क्रिया थांबतात. म्हणून व्यवस्थापनाला आपले काम सतत सुरु ठेवावे लागते.

१५) व्यवस्थापन सामाजिक प्रक्रिया आहे :

व्यवस्थापनाच्या संबंध मानवाशी येतो. उद्योग संस्थेतील ध्येय पूर्ण करण्यासाठी कामगारांमध्ये समन्वय, साधणे, त्यांना मार्गदर्शन करणे, प्रोत्साहन देणे त्यांच्या समस्या सोडविणे, त्याच्यावर देखरेख व नियंत्रण करणे म्हणजे व्यवस्थापन, म्हणजेच व्यक्तिविकास होय.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यवस्थापनाच्या विविध वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.

५.५ व्यवस्थापनाचे महत्त्व

आधुनिकीकरणामध्ये व्यवस्थापनाच्या महत्त्वात सतत वाढ होत आहे. जागतिक परिस्थितीमध्ये व्यवसाय संस्थांना आपल्या अस्तित्वासाठी व भविष्यासाठी झगडावे लागत आहे. या सर्व परिस्थितीमुळे व्यवस्थापनाला कधी नव्हे, इतके महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा व्यवस्थापनाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे.

१) साधन सामुग्रीचा महत्तम उपयोग :

व्यवसायातील उपलब्ध साधनांचा योग्य व महत्तम उपयोग करणे हे कार्यक्षम व्यवस्थापनावर अवलंबुन असते. कोणत्याही व्यवसायासाठी अनेक साधनसामुग्रीची जोडणी करावी लागते. त्याचबरोबर त्या साधनांचा काटकसरीने व योग्य उपयोग करणे आवश्यक असते. नियोजन, नियंत्रण व निर्देशक करुन साधनांचा महत्तम उपयोग करण्यासाठी व्यवस्थापन प्रयत्नशील असते.

२) स्पर्धाशक्ती वाढते :

व्यवस्थापनामुळे सघंटनेची स्पर्धाशक्ती वाढते. आधुनिक काळात लोकांच्या गरजा लक्षात घेऊन अनेक उत्पादने घेतली जातात. त्यामुळे बाजार पेठेत तीव्र स्पर्धा निर्माण झालेली दिसते. या स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी व्यवस्थापन महत्त्वाची भूमिका बजावते.

३) कार्यक्षमता वाढते :

व्यवस्थापन चांगल्या प्रकारे केल्यामुळे व्यवसायाची कार्यक्षमता वाढते. व्यवस्थापनामुळे साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो. त्यामुळे कमीत कमी उत्पादन खर्चात सेवा मिळते. साहजिकच सर्व व्यवसायाची कार्यक्षमता व्यवसायामुळे वाढते.

४) कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा मिळते :

संस्थेतील कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा देणे हे व्यवस्थापनाचे मुख्य कार्य आहे. कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा दोन प्रकारे दिली जाते. आर्थिक प्रेरणा आणि आर्थिकेत्तर प्रेरणा. कर्मचाऱ्यांना या दोन्ही माध्यमातून नेहमी समाधानी ठेवण्याचे काम व्यवस्थापन करते.

५) पुढाकारासाठी उत्तेजन मिळते :

यशस्वी व्यवस्थापक आपल्या कर्मचाऱ्यांना पुढाकार देत असतो. त्यामुळे सांघिक भावना वाढते. वैयक्तिक कौशल्यात भर पडते त्यामुळे संघटना कार्यक्षम बनते.

६) सांघिक भावना वाढीस लागते :

व्यवस्थापक आपल्या कर्मचाऱ्यांना आपुलकीचा भावनेने कार्य करण्यास भाग पाडतो. याचबरोबर सर्वांना सहकार्याच्या भावनेने कार्ये करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते. ही सांघिक भावना व्यवस्थापनामुळे विकसित होते.

७) नवीन बदल करणे शक्य :

आधुनिक व्यवस्थापन हे गतीशील आहे. यामध्ये सातत्याने नवीन समस्येनुसार नविन बदल हे अपेक्षित असतात. नवीन व्यवस्थापकीय कल्पनेतून अशा समस्या सोडविण्यासाठी नवीन बदल स्वीकारले जातात. त्यातून संस्थेला अधिक फायदे होतात.

८) तंत्रज्ञानातील प्रगती :

आधुनिक जगात नवनवीन शोध व तांत्रिक बदल होत असतात. या नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग व्यवस्थापनाकडून चांगल्याप्रकारे होतो. त्यासाठीचे व्यवस्थापन व्यवस्थापकच करु शकतो.

९) वाढ आणि विस्तार करणे शक्य :

कार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे संस्थेची वाढ आणि विस्तार करता येते. संस्था विकसित करण्यासाठी व्यवस्थापक प्रयत्नशील असतो. तो आपल्या कर्मचारी वर्गाला प्रोत्साहित करुन संस्थेबद्दल त्यांच्यामध्ये आपुलकी निर्माण करतो. यातुनच संस्थेची वाढ आणि विस्तार होतो.

१०) कामगारांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारतो :

आधुनिक काळात व्यवस्थापकाला आर्थिक प्रगतीचा आधार असे संबोधले जाते. व्यवस्थापन कार्यक्षमतेवर कामगारांचे जीवनमान अवलंबुन असते. कार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे उत्पादन कार्यास चालना मिळते. आवश्यक व चैनीच्या वस्तुचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करता येते. असंख्य लोकांना रोजगार उपलब्ध करुन देता येतो.

११) समाजाची मदत मिळते :

व्यवसायाचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे ही व्यवस्थापनाची सामाजिक जबाबदारी समजली जाते. या सामाजिक जबाबदारीबरोबर भागधारकांचे हित जपणे. कर्मचाऱ्यांना योग्य मंजुरी वस्तुंची किंमत किफायतशीर ठेवणे इ. गोष्टींचा समावेश होतो. साहजिकच त्यामुळे व्यवस्थापनदेखील एक प्रकारची समाजाची मदत मिळण्यास साध्य होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यात व्यवस्थापनाच्या महत्त्वाची चर्चा करा.

५.६ सारांश

स्वयंसेवी क्षेत्राच्या वाढीमागील व विकासामागील प्रमुख कारण म्हणजे स्वयंसेवी संस्थांचे व्यवस्थापन होय. स्वयंसेवी संस्थांना आपली उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी अनेकांच्या प्रयत्नांची व मदतीची आवश्यकता असते. या प्रयत्नांना सुंसघटित स्वरुप देण्यासाठी व्यवस्थापनाची आवश्यकता असते. संस्थेने ठरवून दिलेल्या कार्यक्रमांच्या अनुषंगाने रचना, नियोजन, कार्याची विभागणी, भांडवल उभारणी, यासारख्या संघटनेच्या विविध पातळ्यांवर कार्य होत असताना त्यामध्ये समन्वय, सहकार, कार्य योग्य दिशेने चालण्यासाठी मार्गदर्शन करणे व नियंत्रण ठेवणे हे व्यवस्थापनाचे प्रमुख कार्य असते.

संस्थेच्या कार्याचा बरेवाईटपणा संस्थेच्या व्यवस्थापनावर अवलंबून असतो.

५.७ प्रश्नसंच

१) व्यवस्थापनाची संकल्पना स्पष्ट करुन व्यवस्थापनाची वैशिष्ट्ये विशद करा.
२) व्यवस्थापनाचा अर्थ व व्याख्या सांगून व्यवस्थापनाचे स्वरुप स्पष्ट करा.
३) व्यवस्थापनाच्या महत्त्वावर टिप्पन लिहा.
४) स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यात व्यवस्थापनाच्या महत्त्वावर चर्चा करा.

५.८ संदर्भसूची

१) व्यवस्थापनाची तत्वे आणि कार्य
लेखिका : १) प्रा. रुपाली शेठ, २) प्रा. विदुला कुलकर्णी, ३) प्रा. नेहा पुराणिक, ४) प्रा. अस्मिता कुलकर्णी
प्रकाशन : डायमंड प्रकाशन

२) व्यवस्थापन संकल्पना (Management Concept)
लेखक : डॉ. एम.के. गावडे
प्रकाशन : अथर्व पब्लिकेशन

❖❖❖❖

६

स्वयंसेवी संस्थांचे प्रमुख कार्यक्रम आणि समस्या

घटक रचना

६.० उद्दिष्ट्चे

६.१ प्रास्ताविक

६.२ आरोग्यविषयक कार्यक्रम

६.३ शैक्षणिक कार्यक्रम

६.४ जयव्यवस्थापन कार्य

६.५ व्यसनमुक्ती कार्यक्रम

६.६ रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

६.७ स्वयंसेवी संस्थांसमोरील समस्या

६.८ सेवाभावी संस्थांच्या समस्यांवरील उपाय

६.९ सारांश

६.१० संदर्भ सुची

६.११ स्वाध्याय

६.० उद्दिष्ट्चे

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यक्रम आणि त्यांच्या प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणार आहोत. या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्चे खालीलप्रमाणे आहेत.

- स्वयंसेवी संस्थाचे प्रमुख कार्यक्रम समजून घेणे.
- स्वयंसेवी संस्थाच्या समस्या विशद करणे.
- स्वयंसेवी संस्थाच्या समस्येवरील उपाय जाणणे.

६.१ प्रस्तावना

भारताच्या आर्थिक, सामाजिक विकासात ग्रामीण भागाच्या विकासाला विशेष महत्त्व आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, वाहतुकीच्या सोयी, रस्ते, वीज यासारख्या मुलभूत सुविधा प्राप्त करून देण्यासाठी शासनाला अनेक योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न करावे लागतात. ग्रामविकासाच्या कार्यात शासनाला मदत करणाऱ्या सेवाभावी यंत्रणेची आवश्यकता आहे. सेवाभावी दृष्टीने आणि सामाजिक बांधिलकीच्या

दृष्टीकोनातून कार्य करणाऱ्या सेवाभावी संस्था शासनाला मदत करीत असतात. यासाठी शिक्षणाविषयीची जागृती, अंधश्रद्धा निर्मूलन, कुटुंब नियोजन, प्रौढ शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, वृद्धांची काळजी, पर्यावरण रक्षण, कायदेविषयक साक्षरता, ग्राम स्वच्छता यासारख्या अनेक क्षेत्रात सेवाभावी संस्थाचे संपूर्ण देशात शासनाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत करण्याचे विशाल जाळे निर्माण झाले आहे.

भारतातील सेवाभावी संस्था या स्वायत्त संस्था असून त्या शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातील सहाय्य, निराधार आणि विशेषतः गरीब लोकांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी या संस्था नेहमीच तत्पर असतात. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात रामकृष्ण मिशन, ख्रिश्चन मिशनरी यासारख्या अनेक संस्थाचे सामाजिक कार्याचे योगदान आपणास विसरता येणार नाही. प्रबोधन आणि जाणीव जागृतीच्या कार्यात भारतातील ग्रामीण भागातील लोकांची पारंपारिक मनोवृत्ती बदलण्यासाठी अनिष्ट रूढी, परंपरा, अस्पृश्यता, जातियता नष्ट करण्यासाठी सेवाभावी संस्था शासनाच्या पाठीमागे भक्कमपणे उभ्या राहतांना दिसून येतात.

स्वयंसेवी संस्थाचे कार्यक्रम ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी महत्त्वाचे असल्यामुळे विविध विभागात वेगवेगळ्या स्वरूपाचे कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थामार्फत राबवले जात आहेत.

महत्त्वाचे कार्यक्रम पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

६.२ आरोग्यविषयक कार्यक्रम :

ग्रामीण भागात रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा आणि अनिष्ट चालीरिती यामुळे आरोग्याची समस्या फार बिकट आहे. निरक्षरता व आर्थिक दुर्बलता यामुळे आरोग्याच्या समस्या वेळीच सोडवल्या जात नाहीत म्हणून अशा समस्या सोडवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था आरोग्यविषयक कार्यक्रम हाती घेते ते पुढीलप्रमाणे :

६.२.१ कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम :

ग्रामीण समाजात कुष्ठरोगाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण फार वेगळा आहे. कुष्ठरोगाला महारोग म्हणूनही ओळखला जातो. पूर्वी एखाद्याच्या घरी कुष्ठरोगी आढळला तर त्या घरावर बहिष्कार टाकला जात असे. त्या भीतीपोटी आपल्या घरामध्ये कुष्ठरोगी आहे हे सांगत नव्हते. कुष्ठरोगाबाबत अनेक गैरसमज आहेत म्हणून कुष्ठरोगाची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.

या रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्य करीत आहेत. पनवेल येथे असणारी बाबा आमटेंच्या आनंदवनापासून प्रेरणा घेऊन स्थापन झालेली कुष्ठरोग निवारण समिती शांतीवन हे त्याचे मूर्तीमंत उदाहरण देता येईल. या संस्थेच्या माध्यमातून अनेक कुष्ठरोग्यांना पूर्णपणे बरं करण्यांत आले व त्या लोकांच्या पुनर्वसनाचे कार्य देखील पार पाडले.

६.२.२ क्षयरोग निर्मुलन कार्यक्रम :

आपल्या देशात काही स्वयंसेवी संस्था एका विशिष्ट उद्देशाने स्थापन झालेल्या आहेत. अशा संस्थामध्ये क्षयरोग निर्मुलनाचे कार्य करणाऱ्या संस्था अनेक आहेत. क्षयरोगावरील उपचार प्रक्रिया दिर्घकालीन असल्यामुळे क्षयरोग झालेल्या रूग्णांना मोफत आरोग्य सुविधा स्वयंसेवी संस्थांमार्फत पुरविल्या जात आहेत.

६.२.३ एड्स विषयक कार्यक्रम :

स्वातंत्र्योत्तर काळात एड्स ही आरोग्याची नवीन समस्या निर्माण झाली आहे. शासकीय स्तरांवर जनजागृतीचे कार्यक्रम घेतले जात आहेत. आज स्वयंसेवी संस्था शहरी आणि ग्रामीण भागात अनेक माध्यमातून जनजागृतीचे कार्यक्रम राबवित आहेत. काही स्वयंसेवी संस्था एड्सग्रस्त रूग्णांसाठी आरोग्य सुविधा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतांना दिसत आहेत.

६.२.४ कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमामध्ये पाळणा लांबविण्यासाठी व थांबविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधा पुरवण्याचे कार्य यामध्ये गर्भनिरोधक गोळ्यांचा पुरवठा करणे, मोफत शस्त्रक्रिया करणे तसेच लहान कुटुंबाचे महत्त्व लोकांना पटवून सांगणे अशा प्रकारे लोकसंख्या वाढीची समस्या लक्षात घेऊन लोकसंख्या नियंत्रणासाठी व सामाजिक जनजागृतीसाठी स्वयंसेवी संस्थानी कुटुंब कल्याण कार्यक्रमावर भर दिला आहे.

६.२.५ नेत्रचिकित्सा व मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया :

ग्रामीण भागातील गरीब आणि गरजूंच्यासाठी नेत्रचिकित्सा म्हणजेच डोळ्यांची तपासणी करून देणे आणि मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया मोफत करणे कार्यक्रमाला काही स्वयंसेवी संस्थेने आर्थिक महत्त्व दिले आहे. याच मुर्तीमंत उदाहरण आपण पनवेल तालुक्यातील तारा या गावातील युसुफ मेअरअली सेंटर या स्वयंसेवी संस्थेचे घेऊ शकतो. या स्वयंसेवी संस्थेने नेत्रचिकित्सा व मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया संदर्भात एवढे कार्य केल की लोक सद्या तारा या गावाला डोळ्यांच्या ऑपरेशनचे गाव म्हणून ओळखू लागले. काही स्वयंसेवी संस्थेमध्ये या सुविधा अतिशय अल्पदरात उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. म्हणून नेत्रचिकित्सा व मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया हे एक स्वयंसेवी संस्थेचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

६.२.६ इतर आरोग्यविषयक कार्यक्रम :

दैनंदिन जीवनात भेडसावणाऱ्या आरोग्याच्या समस्या सोडविण्यासाठी आरोग्य सुविधांचा पुरवठा स्वयंसेवी संस्था करीत आहेत. मोफत आरोग्य तपासणी करणे, औषध पुरवठा करणे, किरकोळ स्वरूपाचे आजार आणि त्यावरील उपचार यासाठी आरोग्य केंद्र चालवणे असे इतर आरोग्याचे कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्था राबवित आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांच्या आरोग्यविषयक कार्यक्रमांचा आढावा घ्या.

६.३ शैक्षणिक कार्यक्रम :

ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी व गरीब गरजूंना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था शैक्षणिक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करीत आहेत. औपचारिक शिक्षणाबरोबरच जीवनमूल्याचे शिक्षण देणे. मुलभूत शिक्षण देणे किंवा शिक्षणाला व्यावसायिक जोड देणे या दृष्टीने शैक्षणिक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली जात आहे.

६.२.१ आदिवासी आश्रमशाळा चालविणे :

आदिवासी समाजाला शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी अतिदुर्गम भागांत अनेक स्वयंसेवी संस्था आश्रमशाळा चालवित आहेत. काही आश्रमशाळा शासनाच्या अनुदानावर चालवल्या जातात. तर काही आश्रमशाळा स्वयंसेवी संस्था स्वेच्छेने व स्वखर्चाने चालवित आहेत.

६.२.२ शैक्षणिक सुविधा निर्माण करणे :

महाराष्ट्रातील अनेक स्वयंसेवी संस्थानी दुर्बल घटकांना किंवा बहुजन समाजाला शिक्षण देण्यासाठी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या आहेत. या संस्थामध्ये मोफत शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. त्याच बरोबर दुर्गम भागात अंगणवाड्या चालविणे, रात्रीचे वर्ग चालविणे, शिष्यवृत्ती देणे, शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा करणे इत्यादी शिक्षणविषयक कार्यक्रम राबवले जात आहेत.

६.४ जलव्यवस्थापन कार्य :

स्वयंसेवी संस्थाचे जलव्यवस्थापन हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे. जलसंपत्तीचे संरक्षण करणे, जलसाक्षरता करणे आणि पाण्याचे साठे निर्माण करणे यासाठी कड्या व पट्ट्या स्वरूपाचे बंधारे बांधण्याचे काम स्वयंसेवी संस्था करीत आहे. लोक सहभागातून पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थामार्फत राबविले जात आहे. काही स्वयंसेवी संस्था जलव्यवस्थापनाच्या उद्देशाने स्थापन केलेले आहेत. म्हणून जलव्यवस्थापन हा एक महत्त्वाचा कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थाचा आहे.

६.५ व्यसनमुक्ती कार्यक्रम :

ग्रामीण भागात व विशेषतः दुर्गम भागांत व्यसनाधीनता अधिक प्रमाणात आढळून येते या व्यसनाधीनतेमुळे ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असतांना आपणास दिसत आहे. आदिवासी विभागात तर याचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून व्यसनमुक्ती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करून व्यसनाधीन कुटुंबाचे पुनर्वसन करणे, वेगवेगळ्या व्यसनांपासून त्यांना दूर करणे तसेच व्यसनांपासून दूर राहण्यासाठी जनजागृती करणे अशा स्वरूपाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी स्वयंसेवी संस्था करतांना दिसत आहेत.

६.६ रोजगार निर्मिती कार्यक्रम :

बेरोजगारी ही एक मोठी समस्या बनत असल्यामुळे शासनामार्फत रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी केली जात आहे. ज्या उद्देशाने रोजगार निर्मितीचे कार्यक्रम शासनाने सुरू केले आहेत. ते उद्देश साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागात अधिक रोजगार निर्मिती करण्यासाठी प्रत्यक्ष कार्यक्रमांची अंमलबजावणी स्वयंसेवी संस्था करीत आहेत.

६.७ स्वयंसेवी संस्थासमोरील समस्या :

प्रस्तावना :

स्वयंसेवी संस्था सामाजिक परिवर्तनासाठी वेगवेगळ्या स्वरूपाची कार्य अविरतपणे करत आहेत या कार्याची विभागणी कल्याणकारी कार्य विकासात्मक कार्य व प्रबोधनात्मक कार्य या गटांमध्ये केली जाते. तशा विविध स्वरूपाचे कार्य करत असताना वेगवेगळ्या बाबींना किंवा समस्यांना स्वयंसेवी संस्था तोंड देत असतात. त्यांच्या कार्याला अनुकूल असे वातावरण किंवा परिस्थिती नसल्यामुळे अनेक समस्यामधून स्वयंसेवी संस्था वाटचाल करीत आहेत. यामधील महत्त्वाच्या समस्या किंवा प्रमुख बाबी पुढीलप्रमाणे.

६.७.१ असंघटीत क्षेत्र :

स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण भागांत व शहरी भागात विखुरलेल्या आहेत. प्रत्येक संस्थेचे कार्यक्षेत्र व उद्दीष्टचे भिन्न भिन्न स्वरूपाचे आहेत. मात्र बहुतांशी स्वयंसेवी संस्थांना भेडसावणाऱ्या समस्या सर्वसाधारण समान आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांचे स्थानिक पातळीवर किंवा प्रादेशिक स्तरावर संघत्न असणे आवश्यक आहे. मात्र तशा प्रकारच्या संघटना स्वयंसेवी संस्थाच्या दिसून येत नाही. त्यामुळे या संस्थाच्या विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होत नाही.

६.७.२ अपुरा निधी :

स्वयंसेवी संस्था समाज परिवर्तनाचे कार्य करण्यासाठी आवश्यक असणारा निधी वेगवेगळ्या मार्गाने मिळवित आहे. काही स्वयंसेवी संस्था विशिष्ट कार्यासाठी शासनाकडून अनुदान घेतात. मात्र संस्थेचे संपूर्ण कारभार चालविण्यासाठी ठरलेली उद्दिष्ट साध्य

करण्यासाठी देणगी रूपाने मिळणारा निधी व शासकीय अनुदान अपुरा असल्यामुळे आपल्या कार्याची व्याप्ती वाढविता येत नाही. निधी उभारण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांना अधिक वेळ द्यावा लागतो. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे आर्थिक समस्या स्वयंसेवी संस्थामध्ये असलेल्या दिसून येतात.

६.७.३ राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व :

भारतामध्ये ग्रामीण भागांतील वेगवेगळ्या स्वयंसेवी संस्थामध्ये राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व आहे. स्वार्थी स्वयंसेवी संस्थामध्ये राजकीय नेत्यांनी स्थान मिळवलेले असते. स्वयंसेवी संस्थाना थोडे आर्थिक सहाय्य करून आपले वर्चस्व निर्माण केलेले असते त्याच बरोबर राजकीय पक्षाचा फायदा घेऊन किंवा सत्तेचा फायदा घेऊन चुकीच्या मार्गाने शासकीय निधी व सवलती मिळविल्या जातात मात्र अशा संस्था विशिष्ट नेत्यांच्या दबावाखाली कार्य करत असतात. सामाजिक कार्य करत असतांना समाजामध्ये दुजाभाव व्यक्त केला जातो. अशा संस्था खऱ्या अर्थाने लोकहिताच्या न राहता राजकीय नेत्यांची मर्जी सांभाळण्याचे काम करत असतात. त्यामुळे गरीब व गरजू घटकांपर्यंत अशा संस्थाचे उपक्रम पोहचत नाही.

६.७.४ शासकीय अधिकाऱ्यांचा हस्तक्षेप :

स्वयंसेवी संस्था आणि शासकीय यंत्रणा यांच्यामध्ये सलोख्याचे संबंध असलेले दिसून येत नाहीत. शासकीय यंत्रणेमध्ये असलेल्या त्रुटी स्वयंसेवी संस्थामधील कार्यकर्ते समाजासमोर आणत असतात. तसेच शासकीय योजना प्रत्यक्ष लाभार्थीपर्यंत पोहचविण्यासाठी शासकीय अधिकाऱ्यांवर दबाव आणत असतात. यासंबंधी शासकीय अधिकारी स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्यकर्त्यांवर रोष ठेवतात आणि त्याचा राग अप्रत्यक्षरित्या काढण्याचा प्रयत्न केला जातो अशा प्रकारे शासकीय अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थाचे कार्यकर्ते यांच्यामध्ये सलोख्याचे संबंध नसल्यामुळे राजकीय नेत्यांचा आधार घेऊन शासकीय अधिकाऱ्यांमध्ये हस्तक्षेप करून कार्यकर्त्यांना त्रास देतात, कार्यकर्त्यांची छळवणूक करतात कार्य करण्यास नाउमेद करतात अशी प्रवृत्ती शासकीय अधिकाऱ्यांमध्ये आढळून येते.

६.७.५ प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांचा अभाव :

स्वयंसेवी संस्थामध्ये कार्य करणारे कार्यकर्ते स्वेच्छेने तयार झालेले असतात. यामध्ये फार थोडे कार्यकर्ते बेरोजगारामुळे स्वयंसेवी संस्थामध्ये कार्य करीत असतात. अशा कार्यकर्त्यांमध्ये कार्य करण्याचे कोणतेही अनुभव किंवा विशेष प्रशिक्षम घेतलेले नसते. सुरूवातीला या कार्यकर्त्यांमध्ये जनतेबद्दल आपुलकी किंवा आत्मीयता नसते अशा कार्यकर्त्यांकडून जनतेचा सहभाग मिळविण्यासाठी विशेष प्रयत्न होत नाही. काही कार्यकर्ते सामाजिक प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थाना जोडलेले असतात. या कार्यकर्त्यांना कोणतेही अनुभव नसल्यामुळे योग्यरित्या सामाजिक कार्य केले जात नाही.

६.७.६ कार्यपद्धतीतील दोष :

अनेक स्वयंसेवी संस्थाची उद्दिष्ट्ये स्पष्ट नसतात. त्यांच्या कार्यात पूर्वनियोजन नसते किंबहुना संयोजन कौशल्याचा अभाव असतो. संस्थेचे कार्यकारी मंडळ आणि कार्यकर्ते यांच्यामध्ये समन्वयाचा अभाव असतो. किंवा मालक व नोकर यांसारखे संबंध निर्माण झालेले असतात. काही संस्थामध्ये घराणे शाहीचे वर्चस्व असते अशा प्रकारे कार्यपद्धतीत दोष असल्यामुळे विशिष्ट व्यक्तीकडून संस्थेचे सर्व निर्णय घेतले जातात. निर्णय घेतांना

कार्यकर्त्यांच्या मतांचा आदर केला जातोय अस नाही त्यामुळे स्वयंसेवी संस्थाचे निर्णय सदोष पद्धतीचे असतात ही समस्या देखील अनेक स्वयंसेवी संस्थामध्ये असलेली दिसून येते. तसेच शासकीय निधी वेळेवर उपलब्ध करून दिला जात नाही. याचा विपरित परिणाम स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्यपद्धतीवर होतो.

६.७.७ सत्ता टिकविण्याचे माध्यम :

आपल्या सत्तेला धोका पोहचू नये म्हणून काही निःस्वार्थी कार्यकर्त्यांना पुढे करून सेवाभावी संस्थाचा आधार घेतात. त्यामुळे सेवाभावी संस्थांची आणि कार्यकर्त्यांची प्रतिमा मलीन होते अशा व्यक्तींची संख्या स्वयंसेवी संस्था स्थापन करून कार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून आणि स्वयंसेवी संस्थेच्या नावाने आपली प्रतिमा उजळण्याचे काम करतात आणि संस्थेच्या माध्यमातून किंवा संस्थेचा दुरूपयोग करून राजकीय क्षेत्रात सत्ता टिकविण्याचे प्रयत्न करीत असतात. यामुळे स्वयंसेवी संस्थाच्या निस्वार्थी कार्य पद्धतीमुळे मर्यादा येतात. म्हणूनच स्वयंसेवी क्षेत्रात ही एक समस्या निर्माण झाली आहे.

६.७.८ शासनाचे विस्तारित विकास घटक / शासनाच्या अनुदानावर अवलंबून असणाऱ्या संस्था :

अनेक स्वयंसेवी संस्था स्वतःच्या उत्पन्नाचे साधन शोधायचे सोडून फक्त शासनाच्या अनुदानावर चालणाऱ्या आहेत. अशा संस्थाना स्वतःचे अस्तित्व नाहीत. शासन आपले विविध विकासाचे कार्यक्रम या संस्थामार्फत राबवितांना दिसून येतो अशा कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना शासनाच्या नोकरशाहीचे आदेश पाळावे लागतात. शासनाच्या नियमांना बांधील राहून आपले कार्य करावे लागते त्यामुळे समाजाच्या गरजा ओळखून उद्दिष्ट ठरविण्यापेक्षा शासनाने ठरवून दिलेले कार्यक्रम राबविणे एवढ्यापुरते मर्यादित कार्य असलेले दिसून येते. अशा स्वयंसेवी संस्था स्वायत्तता धोक्यात येते. शासनाचे कार्यक्रम बंद पडल्यास किंवा योजनेत गैरव्यवहार झाल्यास संस्थाची प्रतिमा मलीन होते.

६.७.९ उद्दिष्ट पूर्तीला महत्त्व :

काही स्वयंसेवी संस्था सामाजिक कार्य करत असताना वेगवेगळ्या मार्गाने निधी मिळवण्यासाठी किंवा शासनाकडून अनुदान मिळवण्यासाठी आपल्या उद्दीष्टपूर्तीला अधिक महत्त्व देतात. आपल्या कार्याचा खऱ्या अर्थाने समाजाला किती फायदा होतो या गोष्टींचा विचार न करता श्रीमंताकडून देणग्या मिळविणे आणि पैशांची उधळपट्टी करणे किंवा निधीचा गैरव्यवहार करणे या गोष्टीला प्राधान्य देतात आणि अशा स्वयंसेवी संस्था मूळ हेतूपासून दूर जातात.

६.७.१० नेतृत्त्वांच्या भावी पिढींचा अभाव :

स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने व स्वयंप्रेरणेने व्यक्ती समूहाने स्वयंसेवी संस्थाची स्थापना केली. एका विशिष्ट उद्देशाने प्रेरित होऊन आयुष्यभर सामाजिक कार्य केले मात्र अशा संस्थाचे किंवा समाज सुधारकांचे वारस योग्य प्रमाणात निर्माण झाले नाहीत. यामुळे अशा संस्थाचे किंवा समाज सुधारकांचे वारस योग्य प्रमाणात निर्माण झाले नाहीत. यामुळे अशा संस्था पुढे निःस्वार्थपणे कार्य करू शकल्या नाहीत. सद्य परिस्थितीत समाज कार्य करण्याचे नेतृत्त्व लोप पावत असल्यामुळे स्वयंसेवी संस्थामध्ये भावी नेतृत्त्वाची किंवा नवीन नेतृत्त्वाची समस्या निर्माण झाली आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या सांगा.

६.८ सेवाभावी संस्थांच्या समस्यांवरील उपाय :

सेवाभावी संस्थांना भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांवर पुढील प्रमाणे काही उपाय सुचविण्यात येतात.

१) संसाधनाची उभारणी :

सेवाभावी संस्थांनी स्वावलंबी होण्यासाठी केवळ देणग्या व अनुदान यावर फारसे अवलंबून राहू नये. लाभार्थीकडून नाममात्र शुल्क घ्यावे. स्वतःची उत्पन्नाची साधने उभी करावी.

२) कार्यकर्त्यांची निवड :

सेवाभावी संस्थेतील कार्यकर्त्यांची निवड करताना त्यांची प्रेरणा प्रवृत्ती, ग्रामीण भाग व ग्रामीण विकास कामाविषयी आवड, त्यांचे शिक्षण व प्रशिक्षण, अभ्यास यांचा विचार होणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वयंसेवक कार्यकर्त्यांची प्राधान्याने निवड करावी.

३) विकास कार्यक्रमांस प्रसिद्धी :

शासनातर्फे देशातील ग्रामीण विकास कार्यक्रमासंबंधी सविस्तर तपशीलासह पुस्तिका, मार्गदर्शिका, पत्रिका, नियमितपणे प्रसिद्ध करावी. स्थानिक वर्तमानपत्रात त्यांना प्रसिद्धी द्यावी.

४) संस्थेची कुवत व योग्य कार्याची निवड :

सेवाभावी संस्थेने स्वतःजवळील कार्यकर्ते, साधने, आर्थिक कुवत, आवड इत्यादी गोष्टी लक्षात घेऊन विकास कार्य, कल्याणकार्य व परिवर्तन, कार्यात सातत्य असाव. स्वयंसेवकांनी दैनंदिनी ठेवावी. अनुभव मार्गदर्शक ठरते.

५) समन्वय समिती :

ग्राम पातळीवर संबंधित अधिकारी, शिक्षक, ग्रामसेवक, सरपंच, स्थानिक वंदनीय व्यक्ती व युवक-युवती यांचे प्रतिनिधी ह्यांचा समावेश असलेली एक समन्वय समिती स्थापावी. त्यांत लाभार्थी गट, कामाचे उद्दिष्ट व व्याप्ती निश्चित करावी.

६) कार्याबाबतचा दृष्टीकोण :

सेवाभावी संस्थेने सेवा कार्य करताना ग्रामीण लोकांकडे पालक म्हणून किंवा मार्गदर्शक म्हणून जाऊ नये, तर मित्र म्हणून जावे. ग्रामीण लोकांना आत्मनिर्भर करणे हेच आपले अंतिम लक्ष्य आहे हे सेवाभावी संस्थांनी सतत लक्षात ठेवावे. मासे विनामुल्य देण्यापेक्षा मासे पकडण्यास शिकवाव अशी एक म्हण आहे. कार्यकर्त्यांनी यातील गभितार्थ सतत लक्षात ठेवावा.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्वयंसेवी संस्थांच्या समस्यांवर उपाय सुचवा.

____

____

____

____

____

६.९ सारांश :

विशिष्ट प्रदेशाची किंवा लोकांची सेवा विनामूल्य करण्याच्या हेतूने स्वयंस्फूर्तपणे स्थापण्यात आलेली संस्था म्हणजे सेवाभावी संस्था होय. सेवा हे सेवाभावी संस्थेचे प्रमुख ध्येय असत.

सेवाभावी संस्था ग्रामीण विकास कार्यक्रमात पुरातन काळापासून आपले योगदान देत आहेत. कल्याणकारी कार्यात अंध, विधवा, निरपराधी ह्यांना अग्रक्रम देणे, नैसर्गिक आपत्तीच्या प्रसंगी सहाय्य करणे, शिक्षणाची सोय उपलब्ध करणे, इत्यादी कार्याचा समावेश होतो. थर विकास कार्यात ग्रामीण लोकांना शेती, ग्रामोद्योग, कुटीरोद्योग ह्यांचे प्रशिक्षण देणे, सरकार रोजगार निर्मितीसाठी राबवीत असलेल्या विविध योजनांची माहिती देणे, लोकसंख्या नियंत्रणाचे महत्त्व पटवून देऊन लोकसंख्या नियंत्रणाच्या कार्यात लोकांचा सहभाग वाढविणे, ग्रामीण लोक, जनता व योजना राबविणारे अधिकारी ह्यांच्यात संवाद प्रस्थापित करणे, लाभार्थीच्या अडचणी अधिकाऱ्यापुढे मांडणे, कामदनाने रस्ते बांधणे, वनीकरण, शाळा, समाज मंदिर बांधणे इत्यादी कामे हाती घेतली जातात.

सेवाभावी संस्थांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते परंतु सेवाभावी संस्थानी केवळ देणग्या, अनुदान ह्यांवर अवलंबून न राहता स्वतः संसाधनाची उभारणी करणे आवश्यक आहे. तसेच कार्यकर्ते निवडतांना ग्रामीण विकास कार्याची आवड असणारे कार्यकर्ते निवडावेत. असे असले तरीही ग्रामीण भागातील लोकांना हवी ती सर्व मदत देण्याचे आपले उद्दिष्ट नाही, तर त्यांना आत्मनिर्भर बनविण्याचे उद्दिष्ट आहे. हे सेवाभावी संस्थानी ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे.

६.१० संदर्भसूची :

१. प्रा. डॉ. पानसे रमेश सेवाभावी संघटना आणि ग्रामीण विकास, मुंबई मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

२. देसाई वसंत रूरल डेव्हलपमेंट १ के ३ मुंबई हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

३. Mishra S. K. Puri, V. K. Indian Economy - Its Development Experience, Mumbai, H. P. House.

४. डॉ. डोळे वा म. डॉ. कुलकर्णी स. ना ग्रामीण विकाससंबंधी बिनसरकारी, सेवाभावी संस्थांचा दृष्टीकोनच नाशिक, य. च. म. मु. वि.

५. कामत गो. रा. सहकार तत्त्व आणि व्यवहार, पुणे, समाज प्रबोधन संस्था.

६. प्रा. डॉ. देसाई रा. मु. डॉ. जोशी श. शं., भारतीय अर्थव्यवस्था

७. "योजना मासिक नोव्हेंबर २०११"

८. "ग्रामीण विकाससंबंधी बिनसरकारी, सेवाभावी संस्थांचा दृष्टीकोण", यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

६.११ स्वाध्याय :

१. स्वयंसेवी संस्थाचे प्रमुख कार्यक्रम विशद करा.
२. सेवाभावी संस्थांना भेडसावणाऱ्या समस्या स्पष्ट करा.
३. स्वयंसेवी संस्थांच्या समस्यांवर उपाय सुचवा.

❖❖❖❖

७

स्वयंसेवी संस्था व लोकसहभाग

घटक रचना

७.० उद्दिष्ट्ये
७.१ प्रस्तावना
७.२ विकास कार्यात लोक सहभाग
७.३ आर्थिक सहभाग
७.४ श्रमाच्या माध्यमातून सहभाग
७.५ मानसिक सहभाग
७.६ सारांश
७.७ संदर्भ सूची
७.८ स्वाध्याय

७.० उद्दिष्ट्ये

स्वयंसेवी संस्था व लोकसहभाग या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- स्वयंसेवी संस्थेमध्ये लोक सहभागाचे महत्त्व जाणून घेणे.
- विकास कार्यातील लोक सहभाग समजून घेणे.
- आर्थिक घटकांतील लोक सहभाग जाणून घेणे.
- श्रमाच्या माध्यमातून मिळवलेला लोक सहभाग जाणणे.
- मानसिक लोकसहभागाचे महत्त्व जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्य पूर्व काळापासून स्वयंसेवी कार्यात लोक सहभागांची एक महत्त्वाची परंपरा आहे. समाज सुधारकांनी जे समाज विकासाचे कार्य सुरू केले या कार्यामध्ये लोक सहभाग सतत लढत होता. लोकांच्या लोकसहभागामुळे ब्रिटिशांना आपले काही निर्णय बदलावे लागले. यामध्ये महात्मा गांधीजींच्या मिठाचा सत्याग्रह हे एकउत्तम उदाहरण आहे. लोक सहभागाची परंपरा आपल्या देशात प्राचीन काळापासून असल्यामुळे सद्या देखील स्वयंसेवी कार्याला लोक सहभागांचे महत्त्व कमी झालेले नाहीत.

लोक सहभाग याचा अर्थ ज्या समाजाकरीता विकास कार्याची आखणी स्वयंसेवी संस्था करतात त्या विकास कामामध्ये जनतेला सहभागी करून घेणे आणि जनतेच्या सहकार्याने विकास कामांची पूर्तता करणे याच गोष्टीला लोकसहभाग असे म्हणतात.

विकास कामाचा खऱ्या अर्थाने समाज लाभार्थी असतो. या कार्याची समाजाला जाणीव व्हावी, विकास कार्याचे महत्त्व कळावे यासाठी लोक सहभाग विकास कार्यात महत्त्वाचा मानला जातो. शासकीय कार्यक्रमामध्ये सुरुवातीला लोक सहभाग या घटकाला महत्त्व देण्यात आले नव्हते. त्यामुळे अनेक योजना अपयशी ठरल्या. मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार वाढत गेला म्हणून नंतरच्या काळात विकास कार्यात लोक सहभाग वाढविण्याचे विशेष प्रयत्न सुरू झाले मात्र लोक सहभागाची स्वयंसेवी संस्थाची परंपरा फार जुनी आहे.

७.२ विकास कार्यात लोक सहभाग :

आपल्या देशात बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था विखुरलेल्या स्वरूपात कार्य करत असलेल्या दिसून येतात. शहरी भागात, ग्रामीण भागात व अतिदुर्गम भागात समाज विकासाचे कार्य या संस्थामार्फत केले जाते. स्थानिक भागात कार्य करत असताना स्थानिक समाजाच्या गरजा ओळखून विकास कार्यक्रमाची आखणी केली जाते आणि त्यांची अंमलबजावणी संस्थेतील कार्यकर्ते करीत असतात. शमाजातील ज्वलंत समस्या सोडविण्याचे कार्य स्वयंसेवी संस्था करत असल्यामुळे जनतेचा चांगला प्रतिसाद विकास कार्याला मिळत आहे समाजाच्या सहभागातून दर्जेदार कामे पूर्ण करता येतात. यांची जाणीव स्वयंसेवी क्षेत्रात असल्यामुळे अनेक स्वयंसेवी संस्थानी लोक सहभागातून यशस्वी विकास कार्ये केली आहेत.

७.३ आर्थिक सहभाग :

लोक सहभागामध्ये आर्थिक सहभाग आणि श्रमाच्या माध्यमातून सहयोग हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. आर्थिक पाठबळ असल्याशिवाय कोणतेही विकास कार्य योग्यरीत्या पूर्ण करता येत नाही. म्हणून स्वयंसेवी संस्था आर्थिक सहभाग मिळवण्याचे विशेष प्रयत्न करीत आहेत. आर्थिक सहभाग मिळविताना समाजातील श्रीमंत व धनिक वर्गाकडून देणगी स्वरूपाने सहभाग मिळवला जातो. तर विकास कार्यातील लाभार्थी घटकांकडून त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार सहभाग मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

स्वयंसेवी संस्था स्वतःचा निधी उभारण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गाने प्रयत्न करीत असतात. यामध्ये शासकीय अनुदान प्राप्त करून घेणे हा एक भाग असला तरी इतर विकास कामासाठी देणगी रूपाने निधी म्हणून आवश्यक तो खर्च केला जातो. समाज उपयोगी कार्य या संस्थाकडून केला जात असल्यामुळे स्वयंसेवी संस्थाना आर्थिक सहभाग देखील चांगला मिळत आहे.

७.४ श्रमाच्या माध्यमातून सहभाग :

विकास कार्यात लोकसहभाग मिळविण्याचे दुसरे माध्यम म्हणजे श्रमाच्या माध्यमातून मिळवलेला समाजाचा सहभाग होय. सद्या महाराष्ट्रामध्ये पाणी फाउंडेशनने चालविलेले कार्य हे लोकसहभागाचे मूर्तीमंत उदाहरण आहे. विकास कार्यक्रम एकाकी स्वरूपाचे होऊ नये म्हणून श्रमाच्या माध्यमातून लोकसहभाग मिळवून लाभार्थीसाठी कार्य केले जाते. वेगवेगळ्या विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना समाजाने श्रमाचा सहभाग द्यावा हे अपेक्षित असते. जल-व्यवस्थापनाचे कार्य करताना लोकांच्या सहकार्याने कामे पूर्ण करणे, वृक्ष लागवड करताना श्रमाच्या माध्यमातून सहभाग करून घेणे हे अपेक्षित असते. जलव्यवस्थापनाचे कार्य करताना लोकांच्या सहकार्याने कामे पूर्ण करणे, वृक्ष लागवड करताना श्रमाच्या माध्यमातून सहभाग मिळवणे, स्वच्छतेची कामे पूर्ण करताना ग्रामस्थांच्या श्रमाचा सहभाग करून घेणे हे अपेक्षित असते. सामूहिक विकासाच्या योजनांमध्ये संपूर्ण लाभार्थी समाजाला सहभागी करून घेणे अशी अनेक कामे स्वयंसेवी संस्था श्रमाच्या माध्यमातून लोकसहभाग मिळविण्यासाठी यशस्वी ठरल्या आहेत.

७.५ मानसिक सहभाग :

ग्रामीण भागात कार्य करीत असताना समाजाचा विकास कार्यात मानसिक सहभाग असावा या दृष्टीने देखील प्रयत्न असतात. विकास कामात समाजाची सकारात्मक मानसिकता तयार करणे आणि समाजाचा उत्स्फुर्त प्रतिसाद मिळविणे हे मानसिक सहभागात अत्यंत महत्त्वाचे असते. स्वयंसेवी संस्थाचे कार्यकर्ते ज्यावेळी समाजात जातात त्यावेळी ते अनोळखी असतात. अशा वेळी स्थानिक लोकांचा मानसिक सहभाग लगेच मिळत नाही. मानसिक सहभागाची पहिली पायरी म्हणजे आपण मांडलेल्या विचारांना लोकांकडून सहमती मिळवणे किंवा आपण मांडलेले विचार लोकांनी स्विकारणे हीच आपण केलेल्या आव्हानांना विरोध न करता त्यांचा स्विकार करणे यालाच मानसिक सहभाग असे म्हणतात.

जनतेचा मानसिक सहभाग असेल तर विकास कामांना अडथळा निर्माण होत नाही. समाजाच्या मानसिक सहभागामुळे स्वयंसेवी संस्थाबद्दलची आपुलकी व संस्थावर वाढत असलेला विश्वास हे मानसिक सहभागांचे उत्तम उदाहरण आहे. एखाद्या उपक्रम समाजासमोर मांडला असेल आणि या उपक्रमाला विरोध होत असेल तर त्या वेळी समाजाचा मानसिक सहभाग योग्य प्रमाणात नाही असे दिसून येते मात्र स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण समाजाचा मानसिक सहभाग मिळविण्यामध्ये यशस्वी झाला. त्यामुळे अत्याचारविरूद्ध आवाज उठवण्याचे महत्त्वाचे कार्य स्वयंसेवी संस्था करीत आहे.

एकंदरीत स्वयंसेवी संस्था आणि लोक सहभाग हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे मात्र शासनाला विकास कार्यात फार मोठ्या प्रमाणात लोक सहभाग मिळविता आले नाहीत म्हणून शासनाच्या अनेक योजना अयशस्वी ठरल्या आहेत.

७.६ सारांश :

संघटनमध्ये लोकसहभाग अतिशय महत्त्वाचा आहे. जो पर्यंत कोणत्याही समुदायात लोक सहभाग प्राप्त होत नाही. तो पर्यंत त्या समुदायाची समस्या सोडविली जाऊ शकत नाही. लाके सहभाग कसा प्राप्त करायचा ? ही सर्वच समुदाय संघटन कार्यकर्त्यांपुढील समस्या आहे. कोणत्याही कार्यकर्त्याला शक्य नाही की समुदायातील सर्वच लोकांचा सहभाग मिळविता येईल मात्र जास्तीत जास्त लोकांचा सहभाग मिळविणे आवश्यक आहे. प्रत्येक समुदायातील लोक लहान मोठ्या समुहात विभागले असतात आणि प्रत्येक समुदायात एक वा अधिक नेता देखील असतात. जे वैयक्तिकरीत्या आपल्या समुदायाचा विकास करण्यासाठी प्रतिनिधीत्व करतात. यासाठी समुदाय संघटन साठी आवश्यक आहे की समुदाय संघटन कार्यकर्त्याने प्रथम अशा समुहाला शोधावे ज्याचे समुदायात विशेष महत्त्व आहे आणि समुहाच्या नेत्याची सुद्धा ओळख करून घ्यावी. अशा सर्व नेत्यांना जर एकाच मंचावर एकत्रित करून शकले आणि समुदायाप्रती आणि कर्तव्याप्रती जागरूकता निर्माण करू शकले तर सर्व समुदायातील सर्व लोकांचे प्रतिनिधीत्व होऊ शकेल आणि त्यांना कार्य करण्यासाठी प्रेरीत केले जाऊ शकेल.

समुदाय संघटनमध्ये ही बाब तितकी महत्त्वपूर्ण नाही की कोणकोणते कार्य पूर्ण केले गेले. परंतु हे अधिक महत्त्वपूर्ण आहे की समुदायातील लोकांमध्ये सोबत कार्य करण्याची कुशलता, सामुदायिक भावना, समस्या समजून घेण्याची पात्रता व दुरदर्शिता कोणत्या स्तरापर्यंत निर्माण झाली आहे आणि लोकांशी आपले मतभेद कोणत्या स्तरापर्यंत रचनात्मकरित्या उपयोगात आणले आहे.

सामुदायिक संघटनमध्ये लोक सहभागात लोकांमधील आपसी मतभेद, तणाव, संघर्ष यामुळे अडथळे निर्माण होतात. परंतु लोकांसोबत मिळून परस्पर सहकार्याने कार्य करण्याचा हा अर्थ नाही की समुदायातील मतभेद व तणाव संघर्ष पूर्णपणेच समाप्त होईल. वास्तविक पाहता हे सामुदायिक जीवनाचे अभिन्न अंग आहे आणि हे असे तत्त्व आहेत जे सामुदायिक जीवनाला शक्ती प्रदान करतात.

७.७ संदर्भ सुची :

- Kaonta Prasad : “NGOs and Socia – Economic Development Opportunities”. Deep and deep Publication, New Delhi.
- डॉ. डोळे वा म. डॉ. कुलकर्णी स. ना ग्रामीण विकासासंबंधी बिनसरकारी, सेवाभावी संस्थांचा दृष्टीकोनच नाशिक, य. च. म. मु. वि.
- कामत गो. रा. सहकार तत्त्व आणि व्यवहार, पुणे, समाज प्रबोधन संस्था.
- Ravi Shankar Kumar Singh (2003) : “Role of NGOs in Developing Countries Deep and deep Publication, New Delhi.
- प्रा. डॉ. पानसे रमेश सेवाभावी संघटना आणि ग्रामीण विकास, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

- "योजना मासिक नोव्हेंबर २०११"
- "ग्रामीण विकासासंबंधी बिनसरकारी, सेवाभावी संस्थांचा दृष्टीकोण", यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

७.८ स्वाध्याय :

- स्वयंसेवी संस्था व लोकसहभाग यांचा सहसंबंध स्पष्ट करा.
- स्वयंसेवी संस्थेमध्ये लोकसहभागाचे महत्त्व विशद करा.

❖❖❖❖

८

व्यावसायिक समाजकार्याची व्याख्या उद्देश आणि वैशिष्ट्ये

घटक रचना :

८.० उद्दिष्ट्ये
८.१ प्रस्तावना
८.२ व्यावसायिक समाजकार्याची संकल्पना.
८.३ व्यावसायिक समाजकार्याच्या व्याख्या.
८.४ व्यावसायिक समाजकार्याचा अर्थ
८.५ व्यावसायिक समाजकार्याचा उद्देश
८.६ व्यावसायिक समाजकार्याची वैशिष्ट्ये
८.७ सारांश
८.८ स्वाध्याय
८.९ संदर्भसूची

८.० उद्दिष्ट्ये

हे प्रकरण वाचल्यानंतर आपल्याला खालील बाबी समजून येतील.

१) व्यावसायिक समाजकार्याची संकल्पना समजून घेणे
२) व्यावसायिक समाजकार्याचा अर्थ जाणणे.
३) व्यवसायकि समाजकार्याचे उद्देश जाणून घेणे.
४) व्यावसायिक समाजाकार्याची वेशिष्ट्ये समजून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

आपल्या देशात समाजसेवेची सुरूवात फार प्राचीन काळापासून झाली आहे. मानव समाजसेवा अस्तित्वात आला त्यावेळी त्यांना इतरांचा सहवास आवश्यक होता मानव हा समाजशील प्राणी असल्यामुळे समुह करून राहणे ही त्यांची उपजत भावना आहे. समूहात राहत असताना इतरांच्या गरजा भागविणे याच भावनेतून समाजसेवेचा उगम झाला. भारतात समाजसेवची उज्वल परंपरा आहे. समाजसेवेतून सामाजिक कार्य करणे या गोष्टीला फार महत्व दिले जाते, परस्परांना सहाय्य करणे, गरजूंना मदत करणे, दुर्बल घटकांसाठी विकास कार्य राबविणे, हे वेगवेगळ्या धर्मात अभिप्रेत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजकार्याला गती प्राप्त झाली. स्वातंत्र पूर्व काळातील समाजसेवेबरोबर समाज कार्याची व्याप्ती काळानुरूप वाढत गेली. यामधून समाजसुधारक निर्माण झाले. पूर्वी जे समाजकार्य सेवाभावी वृत्तीने नि:स्वार्थीपणे केले जात होते. मात्र नजीकच्या काळात समाजसेवेचा नवीन दृष्टीकोन उदयास आला. त्यालाच व्यावसायिक समाजकार्य असे म्हणतात. समाजकार्याचे व्यावसायिक स्वरूप हे अलीकडच्या काळात झालेले बदल आहे. समाजकार्य करतांना विशिष्ट प्रारच्या मानसिकतेची गरज असते ही मानसिकता निर्माण करण्यासाठी व शास्त्रशुद्ध पध्दतीने समाजकार्य करण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार करण्याबरोबर सामाजिक कार्याचे शिक्षण देणाऱ्या संस्था व महाविद्यालयाची निर्मिती झालेली दिसून येते. या क्षेत्रातून अनेक विद्यार्थी वायवसायिक समाजकार्याचे शिक्षण घेत आहेत. वेगवेगळ्या प्रकारचे सामाजिक संशोधन देखील याच संस्थाकडून दिले जात आहे. प्रशिक्षित समाजाकार्याच्या मदतीने आज अनेक संस्था व्यावसायिक कार्यासाठी स्थापन झाल्या आहेत.

८.२ व्यावसायिक समाजकार्याची संकल्पना

व्यावसायिक समाजकार्य ही एक व्यावसायिक सेवा आहे. त्याचा उपयोग वैयक्तीक किंवा सामुदायिक सहाय्य करण्यासाठी केला जातो. आपल्या विशिष्ट इच्छा व योग्यतेनुसार सामाजिक इच्छा व योग्यतेला समाधानकारक समाजकार्य केले जाते. आणि त्यांचा अपेक्षित मोबदला घेतला जातो. त्याला व्यावसायिक समाजकार्य असे म्हणतात.

व्यावसायिक समाजकार्यात समाजकार्याचे व्यावसायिकरण झालेले दिसून येते. मात्र यामध्ये प्रशिक्षण व शास्त्रशुद्ध ज्ञानाच्या आधारावर सामाजिक कार्य केले जाते. सामाजिक कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना इतरांच्या प्रगतीने आनंद घेत असते. ज्यांना आपण मदत करतो ते मदतीचा उपयोग करून स्वावलंबी होतात किंवा आर्थिक फायदे मिळवतात. त्यामुळे समाजकार्य करणाऱ्या व्यक्तींना मानसिक सामाधान लाभतो. व्यावसायिक समाजकार्यात मानवाची दु:खे व त्यांच्या समस्या दुर करणे यासाठी बुद्धीमत्ता वापरणे व योग्य प्रेरणांचा उपयोग करणे अपेक्षित असते. यशस्वी जीवन जगण्याची क्षमता व्यक्ती किंवा समाजमध्ये निर्माण करणे असे कार्य समाजकार्यात केला जातो. मात्र कार्यकर्ता प्रशिक्षण घेण्यासाठी भांडवली गुंतवणूक करित असल्यामुळे प्रशिक्षणानंतर सामाजिक कार्य करित असताना मोबदल्याची अपेक्षा केली जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यावसायिक समाजकार्याची संकल्पना स्पष्ट करा.

८.३ व्यावसायिक समाजकार्याच्या व्याख्या -

व्यावसाचिक समाजकार्य म्हणजे निःस्वार्थी वृत्तीने समाजकार्य न करता समाज कार्यातून मोबदल्याची अपेक्षा ठेवली जाते त्याला व्यावसायिक समाजकार्य असे म्हणतात.

व्यावसायिक समाजकार्य म्हणजे मानवाच्या प्रेम,सुरक्षितता व नवे अनुभव घेण्याच्या गरजांची सेवेतून केली जाणारी पूर्तता होय.

याप्रकारे आपणास व्यावसायिक मसाजकार्याची व्याख्या करता येते.

८.४ व्यावसायिक समाजकार्याचा अर्थ

समाजकार्याचा अर्थ आपणास अनेक पैलूतून अनेक प्रकारांनी जाणून घेता येतो तो खालीप्रमाणे.

८.४.१ प्रत्यक्ष सेवा व मदत देण्याची प्रक्रिया :

व्यावसायिक समाजकार्य म्हणजे विशिष्ट विचारांनी, दृष्टीकोनानी, सिध्दांतानुसार वागून विशिष्ट भावनांनी मदत देण्याचे निश्चित उद्देश असल्याने व विशेष पद्धतीने देण्यात आलेल्या मदतीमुळे विशेष असे परिणाम साधने शक्य होते.

प्रत्यक्ष सेवा व मदत देण्याची प्रक्रिया कशी घडावी, मदत देण्याचे मार्ग काय, हे समाजकार्य सांगतो. णदत देताना खशी दिली. कोणती दिली या इतकेच महत्त्वाचे मानले जाते. ही मानवाला मानवतेच्या आधारावर दिली जाणारी सेवा आहे. सेवा विशिष्ट तऱ्हेने दिली जाते.सेवेचा आधार लोकशाही विचारप्रणाली असून ही सेवा व्यावसायिक, कायम स्वरूपाने प्रभाव साधणारी, काम करण्याची विशिष्ट पध्दत असणारी आहे. ह्या सेवेमागे विशिष्ट उद्देश असतो. याद्वारे मनोसामाजिक समस्या (मानसिक समस्या व सामाजिक जिवनातील समस्या) सोडवल्या जातात. बदल घडवण्याचे, (विचारात, जीवनात) योग्य सहसंबंध व नातेसंबंध निर्माण करण्याचे कार्य, समायोजन, विकास व प्रगती घडवण्याचे कार्य समाजकार्य करते.

मदत देण्यामागील कल्याणकारी उद्देश समाजकार्यात निश्चित असतात. उद्देश स्पष्ट असल्याने केलेल्या मदतीचे निश्चित, हवे तेच व अपेक्षित असेच परिणाम साधले जातात.

८.४.२) लोकशाही मुल्यावर आधारित समाजकार्य :

समाजकार्य लोकशाही मूल्यावर आधारलेले आहे. यात मानवाला महत्वाचे स्थान आहे सर्व मानव समान असतात. सर्वांचा समान सन्मान समाजकार्यत केला जातो. सर्वांना समान अधिकार असतात. विचार करण्याचे निवडीचे निर्णयाचे कृती करण्याचे अधिकार सर्वांना समान असतात. आपल्या अधिकारांचा वापर करण्यास सर्व स्वतंत्र असतात. स्वतःच्या पध्दतीने जीवन जगण्यास प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र असते. स्वतःच्या जबाबदाऱ्या कर्तव्य व भूमिका प्रत्येकाने पार पाडायच्या असतात. जेव्हा यामध्ये काही अडथळे निर्माण होतात. तेव्हा भूमिका व्यवस्थितपणे पार पाडल्या जात नाहीत. किंवा अयोग्य प्रकारे पार पाडतात. अडथळे दूर करण्याचे व सर्वाना

आपले अधिकार वारण्यास पोषक परिस्थिती निर्माण करण्याचे कार्य समाजकार्य करते. समाजाला योग्य नागरिक, लोकशाहीत राहण्यास योग्य सदस्य, गट जीवन जगण्यास व्यक्ती घडवण्याचे कार्य समाजकार्य करते. व्यक्तीच्या विकासातून ते घडते

८.४.३) समाजकार्य समाजाची प्रगती घडवते :

न्याय, सहजीवन, सहिष्णुता, समायोजन, ऐक्य, एकत्रितपणा, सत्य, नीतीनियम अहिंसा हे समाजकार्याचे आचार आहेत. थोडक्यात लोकशाही तत्वे मानवाधिकार व मानवता हे समाजकार्याचे आधार आहेत. समाजव्यवस्था समाजजीवन, व्यक्तीचे जीवन, कुटुंबाचे जीवन यांना विस्कळीत न करात समाजाला पुढे नेण्याचे, त्यात प्रगती घडवून आणण्याचे कार्य समाजकार्याद्वारे केले जाते. म्हणूनच समाजकार्य समाजाची प्रगती घडवते.

८.४.४) समाजकार्याची कार्य समाजाच्या गरजेनुसार ठरतात :

समाजकार्य समाजात अस्तित्वात असणाऱ्या नीतीनियमांच्या चौकटीत कार्य करते. समाजाचे नीतीनियम समाजकार्य ग्राह्य धरले. समाजकार्याची स्वतःची मुल्ये ही कामाचा आधार असतात. समाजाच्या अस्तित्वाला पोषक व मानव कल्याणाला पूरक अशी मूल्ये व नियम समाजकार्यात आधारभूत मानली जातात. समाजकार्याचे, मानवतेचे, मानवाधिकारांचे, लोकशाहीचे नीतीनियम हेच समाजकार्याचे नीतीनियम होत.

समाजकार्य म्हणजे मानवाचे कल्याण साधण्यासाठी सद्य स्थितीत जे जे करता येण्याजोगे आहे ते सर्व करणे होय. समाजकार्य वैज्ञानिक ज्ञानावर आधारलेले असते.

व्यावसायिक समाजकार्यात कार्यकर्त्याचा दृष्टीकोन वैज्ञानिक असतो. कार्यकर्ता ज्ञानाच्या आधारे कार्य करतो. अचूक, निश्चित व पूर्ण माहितीच्या आधारे, समाजकार्याला मदत केली जाते. यातील सिध्दांताचा व तत्वज्ञानाचा त्रिकालबाधित उपयोग व परिणाण सिध्द झालेला असतो. त्यामुळे सिद्धांत कामाला निश्चित दिशा देतात.

समाजकार्य हे वैज्ञानिक कार्य असल्याने माहितीचे संकलन केले जाते. माहितीची पद्धतशीर मांडणी करून सार काढले जाते. निष्कष४ काढून उपाययोजना केली जाते व कामाची पुन्हा तपासणी केली जाते. असे वैज्ञानिक पद्धतीने मदत करणारे कार्य म्हणजे समाजकार्य होय.

८.४.५) व्यक्ती, समाज संस्कृती यांचा एकत्रित विचार :

व्यावसायिक समाजकार्यात व्यक्ती, समाज, संस्कृती यांचा एकत्रितपणे विचार केला जातो. माणसाच्या विकासातून गटांचा विकास व गटाच्या विकासातून समाजविकास असा व्यापक विचार केला जातो. यामध्ये सर्वसमावेशकता व एकीची भावना असते. व्यक्तीजवळ जे असते ते तिचे एकटीचे मिळवलेले नसते, तर ते तिला समाजमुळे मिळालेले असते हे विचार समाजकार्यात असतात.

८.४.६) व्यावसायिक समाजकार्या समाजोन्मुख व्यवसाय :

फ्राईड लँडर यांनी समाजकार्याचा अर्थ सांगताना म्हटले आहे की लोकशाही सिद्धांत व मानवधिकारांना प्रत्यक्षात उतरवण्यास, त्यांना प्रत्यक्ष जीवनात आणण्यात समाजकार्य मदत करते. सर्व समाजासाठी योग्य जीवनस्तर निर्माण करण्यास ते मदत करते, सामाजिक सुरक्षा

देते व मानवाच्या सामान्य गरजांची जसे प्रेमाची गरज, स्वीकारावी गरज, मान्यतेची वा व्यक्तिमत्त्वाची गरज, दर्जा मिळविण्याची गरज. या सर्वांची समाजकार्य पूर्तता करणे, शेवटी हे स्पष्ट करावस वाटत का व्यावसायिक समाजकार्याचा ज्ञानाचा तितका जास्त कार्यकर्ता अभ्यास करील. थसेच जितके त्याचे चिंतन, मनन व अभ्यासाच्या आधारे कार्यकर्ता जितका डोळसपणे वस्तुस्थिती वाहू काम करील तितका समाजकार्याचा अर्थ अधिकाधिक स्पष्ट होत जाईल. व त्याची प्रचंड व्याप्ती लक्षात येईल. या दृष्टीने प्रत्येक कार्याकर्त्याने चिंतन व कार्य करायला हेव.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यावसायिक समाजकार्याचा अर्थ विशद करा.

८.५ व्यावसायिक समाजकार्याचा उद्देश

समाजकार्यात हेतू किंवा उद्देस यांचा केलेल्या कामांच्या परिणामांशी जवळचा संबंध असतो. कृतीच्या परिणामात कृती करण्यामागील उद्देश महत्वाचा ठरतो. कारण हा उद्देश कृतीचा मार्ग ठरवतो. कार्यकर्त्याचा वागण्यामागचा हेतू कार्यकर्त्याला व इतरांनाही स्पष्ट असतो व तो एकच म्हणजे कल्याणाचा असतो. मनात एक व दाखवण्याचा एक असे दोन निरनिराळे हेतू नसतात. त्यामुळे कार्यकर्त्यात संघर्ष नसतो. त्याची सदसद्विवेक बुद्धी, नीतीतत्वे, ज्ञान इ. त्याला योग्य मार्ग दाखवतात. त्याच्या उद्देशात व त्याच्या वागण्या बोलण्यात विसंगती नसेत.

समाजकार्याच्या हेतूत स्वार्थ नसतो. क्षेय घेण्याची इच्छा नसते, त्यामुळे समाजकार्याच्या हेतूने केलेले काम प्रभावी होते. समाजकार्याचे हेतू, कामाचे मार्ग व कामाची पद्धत हे सर्वच वैशिष्टपूर्ण व अपेक्षित परिणाम साधणारे असतात. समाजकार्य करताना वेगवेगळ्या समस्यांचा विचार केला जातो. आर्थिक विकासाशी संबंधीत असणाऱ्या समस्या, सामाजिक समस्या, जाती व धर्मभेद, आरोग्य व शिक्षणाशी निगडित असणाऱ्या समाजसेवा अशा अनेक समस्यांचा विचार समाजकार्यात केला जातो. सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने दुर्बल घटकांना साध्य करणे हा सामाजिक कार्याचा मुख्य उद्देश असतो. समाजामध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणे समाजाला योग्य दिशा देणे हे घटक महत्वाचे असल्यामुळे समाजकार्याचे पुढील उद्देश डोळ्यासमोर घेऊन समाजकार्य केले आहे.

८.५.१ पुन्हा स्थापना :

जेव्हा अपेश्रति कार्य किंवा भूमिका पार पाडल्या जात नाहीत किंवा योग्य प्रकारे केल्या जात नाहीत तेव्हा तेथे पुर्ननिर्मिती , पनर्नरचना, पुन्हा स्थापना करायची असते व बदल घडवायचे असतात. भूमिका पार पाडण्याच्या मार्गात येणारे अढथळे दूर केले जातात.

येथे अनुक्रमे पुनर्वसन व उपचार घेतात. सहसंबंध व आंतरक्रिया पुन्हा निर्माण होतात. त्यात सुधारणा घडवली जाते. त्यांना योग्य रूप दिले जाते. पुन्हा आपले स्थान व दर्जा प्राप्त करण्यास मदत दिली जाते . त्यामुळे व्यक्ती, गट आणि समुदायाचा विकास होतो. उदा. काही कारणास्तव विवाहीत स्त्रीला कुटुंबपासून वेगळं केल असेल अशा विवाहीत स्त्रीला पुन्हा कुटुंबात स्थान मिळवून देणे (पुनःस्थापना) आणि कुटुबीय व स्त्री या दोघांनाही परस्पराना मानसिक दृष्ट्या स्वीकारण्यास तयार करणे. (पुनर्वसन व उपचार) अपंगाच्या, विस्थापितांच्या मार्गापासून विचलित झालेल्यांच्या कार्यक्षमता नसणाऱ्यांच्या किंवा गमावलेल्यांच्या संदर्भात पुन्हा स्थापनेचे कार्य होते.

योग्य सहसंबंधीची, विचार, भावना, वर्तन इ. ची पुन्हा स्थापना होते जेणे करून कल्याण साधेल.

८.५.२) मानवी सहसंवंधीतील समस्या दूर करणे :

विविध समाजामध्ये मानवी सहसंबंधात अनेक सम्स्या निर्माण झाल्या आहेत. उच्चनीच्च किंवा जातीयतेमुळे या सहसंबंध्याच्या समस्या निर्माण होण्यास कारणीभूत घटक असतात. म्हणून संपुर्ण मानव समाजातसहसंबंध सुरीक्षित व सुयोग्य निर्माण करून सुखी - समाधानी समाज निर्माण करण्यासाठी समाजकार्य करणे हा समाजकार्याचा उद्देश आहे.

८.५.३ समाजात लोकशाही रूजविणे :

संपूर्ण मानवी समाजात लोकशाही निर्माण करून देशाचा आदर्श नागरिक तयार करण्याचे कार्य समाजकार्यात केले जाते. समाजातील नागरिकांना लोकशाहीची माहिती करून देणे मानवी अधिकारांचे व हक्कांची जाणीव करून देणे आणि त्या माध्यमातून समाजात लोकशाही रुजविणे हे समाजकार्याचे उद्देश आहे.

८.५.४ सामाजिक समस्या सोडविणे :

व्यक्तिच्या वैयक्तिक समस्या समूहाच्या सामाजिक जीवनाशी निगडीत समस्या आणि आर्थिक विकासाशी निगडीच समस्या सोडविण्याचे महत्त्वाचे कार्य समाजकार्यातून केले जाते. म्हणून समाजातील सामाजिक समस्या सोडवून समाजामध्ये विकासाच्या क्षमता निर्माण करमे हे समाजकार्याचे महत्त्वाचे उद्देश आहे.

८.५.५ अस्तित्वात असलेल्या सेवा समाजापर्यंत पोहचविणे :

शमाजला सेवा पुरविणे हे महत्त्वाचे कार्य शासकीय यंत्रणेचे आहे. शासकीय कर्मचाऱ्यांमार्फत समाजविकासाच्या अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले जात आहे. मात्र असे कार्यक्रम गरजू समाजापर्यत योग्य प्रमाणात पोहचविण्याची क्षमता शासकीय यंत्रणेत नाही. म्हणून अस्तित्वात असलेल्या सेवा योग्य प्रमाणात समाजापर्यंत पोहचवून त्यांना त्यांचा लाभ देणे हे समाजकार्याचे उद्देश आहे.

८.५.६ सामाजिक परवर्तन घडवून आणणे :

मागास समाजात व विशेषतः ग्रामीण समाजात अपेक्षित असलेले परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी वेगवेगळ्या विभागात असणाऱ्या विवध समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न करून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे हे समाजकार्याचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

८.५.७ समाजात संतुलन व सहकार्याची भावना निर्माण करणे :

समाजात संतुलन निर्माण करण्याच्या उद्देशाने मालमत्तेवरील मालकी हक्कात समानता निर्माण करणे गरिब घटकांना मालमत्तेचा अधिकार मिळवून देणे समाजातील विविध गरजांची पूर्तता करणे आणि सर्व समाजामध्ये समानता निर्माण करणे हे समाज कार्याचे उद्देश आहे. याचबोबर समाजात सहकारी भावना वाढीस लावण्यासाठी समाज संघटन निर्माण करणे सामूहिक वृत्तीला महत्त्व देणे हे उद्देश देखील समाजकार्याचे आहे.

८.५.८ हितंसंबंधाचे संरक्षण करणे :

समाजाच्या फाद्यासाटी असलेल्या सर्व प्रकारच्या गोष्टी समाजाक रूजविण्यासाठी आणि समाजकार्यात लोकसहभाग वाढविण्यासाठी सामाजिक कार्य महत्वाचे मानले जाते. समाजहितासाठी आवश्यक असलेले घटक आणि सामाजिक हक्क मिळवून देण्याच्या दृष्टीने सर्व समाजाचे हितसंवर्धन करणे हे समाजकार्याचे उद्देश आहे.

८.५.९ विकासाच्या संधी समानतेने प्रधान करणे :

समाजातील सर्व व्याक्तिंना विकासाच्या संधी प्राप्त व्हाव्यात आणि दुर्बल घटकांना विकास कार्यामध्ये प्राधान्य मिळावे यासाठी समाजकार्याला महत्व दिले जाते. विकासाच्या सधीपासून दूर असलेल्या समाजाला विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी समाजकार्यात उद्देश ठेवला आहे.

८.५.१०मदत करणारी कार्य :

समाजकार्याची भूमिका पार पाडत असताना ज्या व्याक्तिंना मदतीची गरज आहे. अशा व्याक्तिंना आवश्य ती मदत करणे, सेवा देणे आणि उपलब्ध असलेल्या सेवा गरजू व्यक्ती यांच्यामधील दुवा साधणे. घरजूंसाठी सेवांची निर्मिती करणे. हे मदत कार्यामध्ये महत्त्वाचे उद्देश टेवले जातात.

अशाप्रकारे विविध उद्देशाने आपल्या देशात समाजकार्याला सुरूवात झाली आहे. एकंदरित विकास प्रक्रियेपासून दूर असलेल्या समाजाला विकासाच्या संधी प्राप्त करून देण्यासाठी, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी मानवी मुल्याची जपणूक करणेसाठी समाजकार्यात वरील उद्देश महत्त्वाचे मानले जातात.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यावसायिक समाजकार्याचे विविध उद्देश सांगा.

____

____

____

____

____

८.६ व्यावसायिक समाजकार्याची वैशिष्ट्ये

आपल्या देशात समाजकार्याची परंपरा अनेक वर्षाची आहे. समाजकार्य गरजांवर आधारित असल्यामुळे समाजकार्याची वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असल्याची दिसून येतात. अनेक समाजसुधारक आणि समाजशास्त्रज्ञांनी समाजकार्याच्या संकल्पना मांडल्या आहेत. तसेच व्याख्याही सांगितल्या आहेत. त्याचबरोबर समाजकार्याचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. यामध्ये समाजकार्याच्या वैशिष्ट्यांचा अंतरभाव आहे. व्यावसायिक समाजकार्याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

८.६.१ मदतीला व सेवेला गरजूंनी स्वीकृती देणे :

शमाज कार्यकर्ता ज्यावेळी गरजू समाजासाठी सेवा देत अशतो त्यावेळी त्याची समाजाने स्वीकृती करणे हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये सांगितले जाते. समाजकार्य करत असताना गरजांवर आधारित असल्यामुळे समाजकार्यातून जी मदत केली जाते किंवा सेवा पुरवली जाते ती तातडीने समाजामध्ये स्विकारली जाणे हे समाजकार्याचे वैशिष्ट्य आहे. समाजाच्या ज्वलंत समस्या ओळखून या समस्या सोडविण्यासाठी समाजकार्य केले जाते.

८.६.२ स्वत:ची मते गरजूंवर लादली जात नाही :

समाजकार्य करणारी व्यक्ति किंवा संस्था समाजात विशिष्ट स्वरूपाचे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी कार्य करित असते. हे कार्य करत असताना आपली मते समाजाला पटवून सांगत असतात. समाजाने योग्य प्रतिसाद दिला तरच त्या टिकाणी समाजकार्याला सुरूवात होते म्हणून आपली मते गरजूंवर लादण्यापेक्षा गरजूंना समजावून सांगण्याला अधिक महत्व दिले म्हणून हे एक समाजकार्याचे वैशिष्ट्ये सांगितले जाते.

८.६.३ मदत प्रक्रियेत सेवार्थिचा सहभाग :

समाजकार्याचा प्रक्रियेत ज्या व्याक्तिंना किंवा समूहाला आपम मदत करणार आहोत किंवा विशिष्ट स्वरूपाची सेवा उपलब्ध करून देणारे आहोत. त्यामध्ये समाजाचा सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो. समाज कार्याच्या माध्यमातून परिवर्तनाची दिशा देण्याचे काम केले जाते मात्र ज्यांच्यावेळी समाजकार्य केले जाते त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे अत्यंत महत्त्वाते असते. कोणत्याही गोष्टी व्यक्ति किंवा समुहावर लादल्या जात नाहीत. स्वइच्छेने निर्णयाला प्रवृत्त करणे हे समाजड कार्याचे वैशिष्ट सांगितले जाते.

८.६.४ व्यक्तिगट व समूदाय यांचा समतोल विकास :

समाजकार्यात विशिष्ट व्यक्तिचा गटांचा किंवा विशिष्ट सूदायाचा विकास साधताना त्यांच्या गरजा ओळखून कार्यात सरुवात केली जाते. समाजकार्य करत असताना गरजुंच्या क्षमतांचा विकास साधण्यावर अधिक भर दिला जातो. समाजकार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्याला नेहमी असे वाटत असते की आपल्या सहकार्याने व्यक्तिचा किंवा समाज्याचा जलद गतीने विकास व्हावा या उद्देशाने समाजकार्य केले जाते.

८.६.५ व्याक्तिंचा सर्वागीण विचार केला जातो :

शासकीय यंत्रणेमार्फत विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करतात. उद्देशपूर्तीसाठी अंमलबजावणी या गोष्टीला महत्व दिले जाते. मात्र समाजकार्यात समाजाच्या समस्यांचा किंवा प्रश्नांचा विचार करताना जीवनातील सर्व पैलूंचा यामध्ये समावेश केला जातो. कराण एक समस्या इतर गटकांशी निगडित असते.

८.६.६ समाजकार्यात लोकांना समजून घेण्यावर भर :

समाजकार्यात समाजामध्ये आपूलकी निर्माण करण्यावर भर दिला जातो. त्यासाठी मनोचिकित्सेच्या, मानसशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय संकल्पनांचा आदार घेतला जातो. सेवार्थीला स्वतःबदल काय वाटते, इतरांबरोबर असणाऱ्या सहसंबधाबद्दल काय वाटते , इतरांना सेवार्थीबदल काय वाटते, त्यांचा एकमेकांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन कसा आहे. यात समाजाकार्याला रूची असते. शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करून भावनांना जाणून घेतले जाते. मानवी सहसंबंधाबरोबर काम करण्याची कला समाजकार्यकर्त्याला अवगत असते. मानवी वर्तन जानून घेण्याची कार्यकर्त्याच्या ठिकाणी क्षमता असते. सैध्दिंतिक ज्ञानाच्या उपयोगाने लोकांना समजून घेणे व त्यांच्या अडचणी दूर करणे हे कार्य केले जाते.

८.६.७ समाजकार्याची वेगळी पध्दती व प्रक्रिया :

समाज कार्यकर्ता समाजकार्य करत असताना समाजातील समस्या सोडविण्यासाठी आपली कार्यपध्दती व कार्य प्रक्रिया स्वतः वापरत असतो. आपल्या अनुभवातून स्वतःची कार्यपद्धती स्वतःच्या कौशल्यावर तयार केलेली असते. यामधून समाजातील समस्या सोडविण्याचे कार्य समाज कार्यकर्ता करत असतो. कार्यपध्दती, स्वतः निर्माण केलेल्या कार्यकर्त्यामध्ये समाजाचा सहभाग मिळविण्याचे कौशल्य कार्यकर्त्यामध्ये अनुभवातून निर्माण झालेली असते. म्हणून हे एक समाजकार्याचे वैशिष्ट्ये सांगितले जाते

८.६.८ आर्थिक उन्नतीवर अधिक भर :

ंविशिष्ट व्यक्ती किंवा समूहाची आर्थिक उन्नती करण्यावर समाजकार्यात अधिक भर दिला जातो. स्थानिक भागातील परिस्थितीवर आधारित व्यवसायांचा विकास साधून कायमस्वरूपी आर्थिक वाकास घडवून आणण्यासाठी समाज कार्यकर्ता प्रयत्नशील असतो. त्यामुळे आर्थिक उन्नतीसाठी वेगवेगळे मार्ग समाजकार्यकर्ता शोधत असतो, स्वतःच्या पध्दतीनुसार व्यावसायिक विकासावर अधिक भर देत असतो.

८.६.९ अनूभूतीची व सेवा पुरविण्याची भावना :

समाजाला विकासाच्या मार्गावर आणणे किंवा त्यांच्या समस्या सोडविणे यासाठी समाज कार्यकर्ता कार्य करत असतो. आपण निस्वार्तीपणे समाजाची सेवा करत असल्याची भावना त्यांच्यामध्ये असते म्हणूनच प्रामाणिकपणे अपेक्षित समाजपरिवर्तनाचे कार्य समाज कार्यकर्ता करित असतो. समाज कार्यकर्त्यामध्ये सेवार्थिची भावना व समाजाबद्दलची सहानूभूती निर्माण झालेली असते.

८.६.१० गरजू व समाजातील साधने यामधील दुवा :

आपल्या देशात किंवा विशेषत: ग्रामीण भागात अनेक समस्या असलेल्या दिसून येतात. या समस्या सोडविण्यासाठी विविध स्वरूपाची साधने देखील मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असलेली दिसून येतात. मात्र गरजूंपर्यंत ही साधने किंवा सेवायोग्य प्रमाणात पोहचविण्याचे कार्य होत नाही. समाज कार्यकर्ता या दोन्हीमधील दुवा असतो. स्थानिक साधनसंप्तीचा योग्य वापर करून विशिष्ट समाजाचा आर्थिक विकास साधने किंवा शासनाच्या योजना समाजापर्यंत पोहचविणे हे काम समाजकार्यात केले जाते. म्हणून गरजू ाणि समाजातील साधने यामधील दुवा हे समाजकार्याचे वैशिष्ट्य सांगितले जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यावसायिक समाजकार्याची वैशिष्ट्ये सांगा

८.७ सारांश

समाजकार्याची सेवा क्षेत्रातील भूमिका ठरलेली असते. समाजाला सेवा देण्यात समाजकार्याचा वाटा, समाजकार्याचे कार्यक्षेत्र निश्चितपणे ठरलेले असते. त्यामुळे कोणा एका व्यवसायाकडून देण्यात येणाऱ्या सेवाच तेवढ्या महत्त्वाच्या हा विचार नसतो. अनय व्यवसायांशी समाजकार्याची चढाओढ नसते. त्यांची कामे समाजकार्य स्वत:कडे घेत नाही. मानवाला सेवा पुरवणाऱ्या अन्य व्यवसायाशी समाजकार्याची अबाधित स्पर्धा नसते. तर या व्यवसायांशी सहकार्य असते. त्याचवेळी समाजकार्याचे कार्यक्षेत्र अन्य व्यवसाय घेत नाहीत आणि घेऊ शकत नाहीत. सेवा देणाऱ्या व्यवसायांच्या चुगुतील , समाजकार्य हाही एक व्यवसाय असतो. र्व व्यवसायांचे सेवाकार्यात समान महत्त्व असते, जागा असते. सर्व व्यवसायांना सहअरितत्व असते. सर्व व्यवसाय परस्पर पुरकतेने परस्परांच्या मदतीने एकात्मिक पध्दतीने समाजाला सेवा पुरवतात. असे होण्याने समाजाच्या सर्व गरजांचा व समस्यांचा वेगवेगळ्या पैलूतून वेगवेगळ्या व्यावसायिकाकडून एकत्रित विचार होतो. त्यामुळे त्यांना समग्र-सर्वांगपरिपूर्ण उत्तर प्राप्त होते. यामुळे समाजकल्याण होते व समाजविकास घडतो.

असे असले तरीही व्यावसायिक समाजकार्यात व्यक्तीचे जे महत्त्व मानले गेले आहे त्याला मुरड घालून. योग्य वळण देऊन व्यक्तीचे महत्त्व आहे पण तरी सामुदायिकतेचे महत्त्व त्यापेक्षा कांकणभर सरस आहे. हे लक्षात घेऊन सर्वाचा एकत्रित विचार करून त्या पाश्वभूमीवर व्यक्तीचा विचार करावा लागतो. उदा. सुनेला स्वतंत्र राहणे पसंत असते. पम तरी ह्या स्वातंत्र्याचा उपयोग करताना पूर्ण कुटुंब, सासू-सासरे, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, कुटुंबाची

परिस्थिती, साकल्याने विचार करूनच वेगळे व्हायचे का, या अधिकाराचा उपयोग करण्याचा सुनेला अधिकार आहे का, हे ठरते. भारतीय समाजात जी अनेक वैशिष्ट्ये आहेत त्यातील काहीच वर उल्लेख केला आहे. त्यांचा समाजाला बांधून ठेवण्यास, माणसाच्या वागण्याला दिशा देण्यास उपयोग होतो. म्हणूनच या बाबींचा उपयोग आपले उद्देश साध्य करण्यासाठी समाजकार्य करते. म्हणूनच त्याचे भारतातील स्वरूप वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

८.८ स्वाध्याय

- व्यावसायिक समाजकार्याची संकल्पना सांगुन व्यावसायिक समाजकार्याचा अर्थ स्पष्ट करा.
- व्यावसायिक समाजकार्याची व्याख्या सांगून उद्देश स्पष्ट करा.
- व्यवसायिक समाजकार्याची संकल्पना सांगून वैशिष ट्ये स्पष्ट करा.

८.९ संदर्भसूची

- Chowdhari, D. Paul, Introduction to Social Work, Atmaram and Sons 1964.
- Chowdhari, D. Paul, Handbook of Social Welfare, Atmaram and Sons, Delhi, 66.
- Das G. Advance Sociological Theories Nanu Enterprise Educational Publishers, Delhi 110006.
- डॉ. प्राजक्ता टाकसाळे एकात्मिक समाजकार्य.
- डॉ. प्राजक्ता टाकसाळे व्यावसायिक समाजकार्य.
- Sing K. Social Work Theory and Practice, (Prakashan Kendra), Lucknow, 84.

❖❖❖❖

१

समाजकार्याचे टप्पे

घटक रचना

१.० उद्दिष्ट

१.१ प्रस्तावना

१.२ एकात्मिक दृष्टीने सुरुवातीचा टप्पा (induction phase) आरंभावस्था अभ्यास

१.३ एकात्मिक दृष्टीने मध्यावस्था (core phase)

१.४ एकात्मिक पद्धतीने मदत-उपचार

१.५ समारोपावस्था (ending phase) शेवटचा टप्पा

१.६ सारांश

१.७ संदर्भ सूची

१.८ स्वाध्याय

१.० उद्दिष्ट्ये

समाजकार्याचे टप्पे या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- समाजकार्याचे टप्पे जाणून घेणे.
- समाजकार्याची आरंभावस्था समजून घेणे.
- समाजकार्याची मध्यावस्था जाणणे.
- समाजकार्याचा शेवटचा टप्पा अभ्यासणे.

१.१ प्रस्तावना

समाजसेवेची सुरूवात फार प्राचीन काळी झाली. परंतु ती केव्हा झाली व कुठे झाली हे नक्की सांगता येणार नाही. कारण जेव्हा मानव समाज अस्तित्वात आला. अनेक व्यक्ती सुरुवातीला एकत्र आल्या तेव्हा त्यांना एकमेकांचा सहवास आवश्यक वाटू लागला. व्यक्ती हा समाजशील पाणी आहे. त्याच्या ह्या भावनेतूनच समाजसेवेचा उगम झाला आणि सेवा केल्याने पुण्यप्राप्ती होते ही भावना उदयास आली. समाजसेवा ही प्राचीन काळातील धर्म भावनेची उत्पत्ती आहे.

समाजकार्य ही एक प्रक्रिया आहे. विविध कामांच्या कड्यांच्या एकत्रिकरणातून ही प्रक्रिया निर्माण होते. ह्यात सातत्य असते. प्रक्रियेच्या कड्या परस्परांशी निगडीत असतात. त्या एकमेकांपासून विलग नसतात. ही प्रक्रिया चक्राकार घडते. कधी मागे - पुढे, मागे - पुढे होत होत मार्गक्रमण करते. या प्रक्रियेतून समाजकार्य पुढे-पुढे जाते. विकास पावते. सेवार्थी व कार्यकर्ता यांच्यातील सकारात्मक उद्देशपूर्ण व्यवहार असा या प्रक्रियेचा अर्थ असतो. या प्रक्रियेतून समाजकार्याचे उद्देश प्राप्त केले जातात. उद्देश पूर्ण करणारी अनेकविध कामे होतात.

१.२ एकात्मिक दृष्टीने सुरुवातीचा टप्पा (INDUCTION PHASE) आरंभावस्था अभ्यास :

कोणत्याही मार्गाने कार्याचा आरंभ करताना व्यक्ती, गट किंवा समुदाय यापैकी कोणत्याही सेवार्थींना सेवा देतांना, एकात्मिक पद्धतीने विचार होऊन आरंभ काळातील अभ्यास, निदान, मदत, मूल्यांकन होते.

या अवस्थेत पूर्वतयारी होते, योजना आखली जाते, हस्तक्षेपाची सुरूवात होते, अभ्यास होतो. अभ्यास-निदान करण्याच्या उद्देशांनी तसेच मदतकार्याच्या सर्व उद्देशांनी या टप्प्यावर विविध कामे होतात.

समाजकार्य प्रक्रियेची सुरुवात वास्तविक आरंभावस्थेच्याही पूर्वीपासूनच होते. आरंभावस्थेपूर्वी पूर्वतयारी होते. सेवेची गरज आहे, मदत हवी आहे! अशी मानसिकता सेवार्धात निर्माण केली जाते. मदतीची अपेक्षा करणारा / करणारे सेवार्थी भेटी दरम्यान काय घडेल, याची पूर्वकल्पना करुन सेवा घेण्यास सुरुवात करतात. समस्येची जाणीव ठेवून उपलब्ध मदत कोणती त्याची सेवार्थीला जाणीव ठेवून स्वतःचे परीक्षण करून कार्यकर्ता सेवा देण्याची पूर्वतयारी करतो. सेवार्थीत असंतोष निर्माण करुन, जबाबदारी हक्क व कर्तव्याची जाणीव निर्माण करुन समाजकार्याचा आरंभ होतो.

या टप्प्यावर समाजकार्याची भुमिका सुरु होते. हस्तक्षेपांची पूर्वतयारी होऊन प्रत्यक्ष हस्तक्षेप सुरु होतो. हस्तक्षेपाची गरज, उपयोग व हस्तक्षेपाचे निश्चित क्षेत्र ठरविले जाते. हस्तक्षेपाची सीमारेषा-हद्द ठरवली जाते. हस्तक्षेप करण्याची गरज असणारी परिस्थिती आहे का? ती कोणती? हे कार्यकर्ता ठरवतो. हस्तक्षेप कोणकोणत्या स्तरावर करायचा हे ठरते. या नंतर हस्तक्षेप करण्याचा निर्णय होऊन, विशेष स्वरुपाचा हस्तक्षेप कार्यकर्ता करतो. कार्यकर्त्याच्या हस्तक्षेपात विविध वैशिष्ट्ये असतात. जसे हा हस्तक्षेप विशेष दृष्टीकोन ठेवून केला जातो. हा हस्तक्षेप क्षमतांचा विकास घडवतो. स्वयंपूर्णता-स्वयंजागृती निर्माण करतो. सेवार्थीला शक्ती देतो, सातत्याने बदल घडवतो. हा हस्तक्षेप सेवार्थीचा सर्वसमावेशक विचार करुन केला जातो. पुढाकार घेऊन केला जातो. यात नातेसंबंधाचा उपयोग केला जातो. प्रत्येक ठिकाणी करण्यात येणारा हस्तक्षेप वेगवेगळ्या स्वरुपाचा असतो.

१.२.१ सुरुवातीच्या काळातील वातावरण :

या आरंभकाळात जेव्हा अभ्यास होतो तेव्हा कार्यकर्ता व सेवार्थी विशिष्ट वातावरण अनुभवत असतात.

या सुरुवातीच्या काळातील वैशिष्ट्यपूर्ण वातावरणामुळे

i. गरजा कळतात, समस्या स्पष्ट होतात, समस्यांची कारणे स्पष्ट होतात.
ii. सेवांची निवड होते.
iii. सेवांच्या उपयोगाचा अंदाज येतो.
iv. अभ्यास करता येतो. (प्रारंभावस्थेतील कार्ये सुलभपणे करता येतात)
v. दिशा स्पष्ट होते.
vi. भूमिका स्पष्ट करणे शक्य आहे. कार्यकर्त्यांचा भूमिका स्पष्ट होतात.
vii. आत्मीयता स्थापित होते.
viii. नाते प्रस्थापित होते.
ix. कार्यकर्त्यांचे सेवार्थीला स्पष्टपणे कळतात.
x. मदतीची मागणी समोर येते.

१.२.२ आरंभावस्थेतील घटना :

सुक्ष्म ते व्यापक स्तरावर सेवा देतांना सर्वदूर घडणाऱ्या ह्या घटना असतात. समाजकार्याच्या आरंभावस्थेत पुढील घटना घडतात. (या घटना अन्य अवस्थांमध्ये घडतच राहतात).

i. कार्यकर्त्याकडून मुलाखती दरम्यान वातावरण निर्मिती केली जाते.
ii. सेवार्थीकडून माहिती मिळवणे.
iii. सेवार्थीकडून समस्या निवेदन घेणे.
iv. कार्यकर्त्याने समस्या जाणणे.
v. सेवार्थीच्या दृष्टीकोनातून समस्या जाणणे.
vi. स्वतःची समस्या स्वतः समजून घेण्यास सेवार्थीला मदत करणे.
vii. सेवार्थीने कार्यकर्त्यास समजून घेणे.
viii. मुलाखती दरम्यान सेवार्थीकडून सहकार्य मिळवणे.
ix. सेवार्थीस समजून घेणे, त्याच्या गरजा जाणणे.
x. अभ्यास करणे, योजना आखणे.
xi. कार्यकर्ता व सेवार्थीकडून परस्परांची फेर निवड.
xii. कार्यकर्ता व सेवार्थी यांचा परस्परांवर प्रभाव होणे.

१.२.३ आरंभावस्थेतील कार्ये :

प्रथमावस्थेतील कार्यकर्त्याकडून होणाऱ्या कामांची यादी पुढीलप्रकारे करता येते. (ही कार्य आरंभावस्थेपुरतीच मर्यादित नसतात तर ती पुढील अवस्थांमध्येही केली जातात. आरंभावस्थेतील कार्ये अन्य अवस्थांमध्येही सुरु असतात).

१. सेवार्थीला समजून घेणे, सेवार्थीवरील प्रभाव जाणणे.
२. आपल्या कार्यक्षेत्रात येणारी कामे जाणणे.
३. सुयोग्य सिद्धांतानुरुप नातेसंबंध निर्माण करणे.
४. सखोलीने मुलाखती घेणे.

५. अडचणी प्रस्तुत करण्यास गरजूला सहाय्य करणे.

६. माहितीचे संकलन करणे, छाननी करणे, सुसंगती मांडणी करणे, विचारांना दिशा देणे, विश्लेषण करणे, मिळणाऱ्या माहितीचा अन्वयार्थ लावणे.

७. निदान करणे.

८. सेवार्थीच्या गरजा व मागण्या अपेक्षा जाणणे, समस्येप्रती आणि मदतीप्रती असणारे दृष्टीकोण जाणणे.

९. सहभाग मिळवणे.

१०. सेवार्थी समोर आदर्श प्रस्तुत करणे.

११. उदासीनता दूर करणे, दडपण दूर करणे.

१२. स्पष्टीकरण देणे.

१३. समजून घेणे.

१४. माहितीच्या आधारे चित्र तयार करणे, सेवार्थीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या मुल्यापासून कामाची सुरुवात करणे.

१५. कारणे स्पष्ट करणे.

१६. मुद्यांवर लक्ष केंद्रित ठेवण्याची चर्चा घडवणे.

१७. सेवार्थीला त्याच्यातील क्षमताबाबत जागरुक करणे, त्यांचा विकास घडवणे.

१८. सकारात्मक विचार करणे, प्रोत्साहन देणे.

१९. सेवार्थीचे वेगळेपण मान्य करुन आदर करणे.

२०. विश्वास संपादन करणे.

२१. नेतृत्त्व करणे, नियंत्रण ठेवणे.

२२. सेवार्थीला जागरुक करणे.

१.२.४ आरंभावस्थेत अभ्यास :

एकात्मिक पद्धतीने आरंभावस्थेत अभ्यास कसा होतो हे पुढील माहितीवरुन स्पष्ट होते. सर्वदूर या विचारांनी होणारा अभ्यास एकात्मिक अभ्यास ठरतो. अभ्यास ही सतत चालणारी प्रक्रिया असते. कारण समाजकार्याचे सेवार्थी मानव असतात. ते सतत बदलतात. सुरुवातीच्या काळात प्रामुख्याने अभ्यास होतो. हे जरी खरे असले तरी पुढील टप्प्यावरही अभ्यास थांबत नाही. हे देखील तितकेच खरे असते. अभ्यासासाठी मुलाखती, नातेसंबंध, आंतरक्रिया यांचा उपयोग केला जातो. अभ्यास करणाऱ्या कार्यकर्त्याचे दृष्टीकोण, वर्तन सिद्धांताप्रमाणे असते हे सैद्धांतिक ज्ञानावर आचारले असते. विविध कुशलतांच्या उपयोगाने कार्यकर्ता या टप्प्यावर अभ्यास या पायरीचे काम करतो.

जेव्हा एक किंवा जास्त मार्गाने अभ्यास करण्याचे कार्यकर्ता निश्चित करतो तेव्हा निवडलेल्या त्या मार्गात कोणत्या बाबींना महत्त्व आहे? त्या मार्गाने किंवा त्या मार्गानी सेवा देण्यासाठी कोणती माहिती मिळवणे गरजेचे आहे. हे तो लक्षात घेतो व अशी माहिती मिळवण्यावर भर देतो. उदा. व्यवस्था मार्ग, मदत देण्यात उपयोगी ठरणार असेल तर सेवार्थीच्या भूमिकेच्या संदर्भात जास्त अभ्यास केला जातो; समस्या समाधानाच्या मार्गाने सेवा देण्यात येणे योग्य असेल तर ??? अभ्यास होतो. जेव्हा कुटुंब केंद्रित सेवा प्रदान करायच्या असतात तेव्हा कुटुंबाचा

अभ्यास महत्त्वाचा मानला जातो. वर्तन विषयक मार्गाने अभ्यासे करताना वर्तन घडवणाऱ्या प्रेरणांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. एका पेक्षा जास्त प्रकारांनी मदत करायची गरज आढळली तर त्या त्या मार्गात ज्या ज्या गोष्टीवर भर दिला जातो. त्या सर्वांच्या संदर्भात अभ्यास केला जातो.

अशा रितीने व्यापक विचाराने, समजून घेऊन, संदर्भासह आरंभावस्थेत प्रामुख्याने अभ्यास केला जातो.

१.२.५ समाजकार्याच्या विविध मार्गातील आरंभावस्थेचे अभ्यासाचे विवेचन :

समाजकार्याच्या विविध दृष्टीकोनात आरंभावस्थेचे व त्यात होणाऱ्या अभ्यासाचे त्या दरम्यानच्या कार्याचे वर्णन आढळते. त्याचा संक्षिप्त आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल. यांच्या आधारे अभ्यासाचा एकात्मिकतेने वरीलप्रमाणे आढावा घेतला आहे.

मनोसामाजिक मार्ग या टप्प्यावरील अभ्यासांतर्गत करण्याची कामे पुढीलप्रमाणे नमुद करतो.

इद्रम् अहं व सारासार विवेकाचा वातावरणाचा अभ्यास केला जातो. व्यक्तिमत्त्वाला जुळवून घेण्याच्या पद्धतीचा अभ्यास केला जातो. या मार्गानुसार अभ्यास म्हणजे मनोसामाजिक अध्ययन होय. ज्यात पुढील अभ्यास अंतर्भूत होतो.

i. वातावरणाचा - समस्येचा - व्यक्तिचा अभ्यास.
ii. वातावरणातील घटकांशी व्यक्तिंच्या संबंधांचा अभ्यास.
iii. तथ्ये जाणणे.
iv. सुप्त मन जाणणे.
v. गरज असल्यास गरजे इतका इतिहास जाणणे.
vi. सेवार्थीच्या अपेक्षा जाणणे.
vii. सेवार्थीची मूल्ये भावना जाणणे.

वरील मुद्यांच्या उपयोगाने अभ्यास करावा असे हा मार्ग सांगतो किंवा जेव्हा वरील पद्धतीने अभ्यास केला जातो. जेव्हा वरील कामे केली जातात तेव्हा तो मनोसामाजिक मार्गाने केलेला अभ्यास असतो. ही अर्थातच सेवाकार्याची आरंभावस्था असते. (ह्यापैकी काही मुद्यांच्या आधारे अन्य मार्गही अभ्यास करतात असे आढळते.) अभ्यासा दरम्यान या मार्गानुसार पुढील कार्ये केली जातात.

i. सेवा घेण्यास येण्यामागील कारणे जाणणे.
ii. कार्यकर्त्याच्या मदतीने उद्देश स्पष्ट करणे.
iii. सेवार्थीच्या वागण्याचा अंदाज लावून संपर्क करणे.
iv. सेवार्थीच्या मनःस्थिती व त्याच्याकडून सेवेचा उपयोग होणे या बाबींचा परस्पर संबंध जाणणे.
v. मनःस्थिती जाणून, बदलाला व मदत स्वीकारण्याला तयार करणे.
vi. प्रत्यक्ष मदतीस सुरुवात करणे.

मनोसामाजिक दृष्टीकोनाचे कार्य करताना येणाऱ्या सुरुवातीच्या टप्प्यातील (initial stage) मुलाखतीमध्ये सेवार्थीशी सहसंबंध प्रस्थापित करणे, सेवार्थीला उपचारात सहभागी करुन घेणे, उपचारास सुरुवात करणे, मनोसामाजिक निदान व उपचार करण्यासाठी आवश्यक माहितीचे संकलन करणे ही कार्ये केली जातात. प्रकार्यत्मकमार्ग या अवस्थेत पूर्वतयारीने पुढील कामे घडवली असे नमूद करतो ही कामे करणे म्हणजेच अभ्यास करणे असे हा मार्ग मानतो.

i. वस्तुनिष्ठपणे आत्मपरिक्षण करण्यास सेवार्थीला मदत करणे.
ii. स्वतःला समजण्यास सेवार्थीस मदत करणे.
iii. सेवार्थीच्या सहभागाने कोणती निश्चित सेवा द्यायची हे स्पष्ट करणे.
iv. सेवा देता-देता सेवार्थीबरोबर घटनेला - समस्येला समजून घेणे.
v. जीवनात ज्यावेळी जे उपलब्ध असते ते त्यावेळी वापरण्याची क्षमता निर्माण करणे.
vi. पुढे काय घडणार याची निश्चित माहिती नसल्याने सेवार्थीच्या मनात विशिष्ट भावना असतात. ज्यांचा उपयोग करुन बदल-विकासाला चालना देणे.
vii. सुरुवातीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण चमत्कारिक काळाचा कल्याणासाठी पुरेपूर उपयोग करणे.
viii. या वैशिष्ट्यपूर्ण काळात कार्यकर्ता माहिती देणे, समजून घेणे, दडपण दूर करणे, प्रोत्साहन देणे, सेवार्थीला सक्रिय करणे इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण कामे करतो.
ix. सेवार्थीच्या सक्रिय सहभागामुळे त्याच्या शक्तिचा-क्षमतांचा उपयोग सामना करण्यात येतो. शक्ती वाया जात नाहीत.
x. समस्येच्या छोट्या भागावर काम करणे.
xi. प्रेमपूर्ण नाते संबंध जाणीवपूर्वक निर्माण करणे.

अन्य मार्गही अभ्यास असताना यापैकी काही अनेक मुद्यांचा उपयोग करतात असे दिसते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यातील एकात्मक दृष्टीने प्रारंभीच्या अवस्थेची (Induction Phase) चर्चा करा.

____

____

____

____

____

१.३ एकात्मिक दृष्टीने मध्यावस्था (CORE PHASE) :

मध्यावस्था ही संपूर्ण सेवाकार्यातील प्रधान अवस्था असते. या अवस्थेत संपूर्ण समाजकार्याने उद्देश प्राप्त होतात. समाजकार्याचे उद्देश हेच या अवस्थेचे उद्देश असतात.

समाजकार्याच्या प्रमुख अवस्थेत म्हणजे मध्यावस्थेत निदान व प्रत्यक्ष मदत ह्या पायऱ्यांवरील कामे केली जातात. अर्थात येथेही अभ्यास सुरु असतोच, मुल्यांकन घेत असतेच. सर्व प्रकारच्या सर्व स्तरावरील सेवार्थींना सेवा देताना ह्या पायऱ्या महत्त्वपूर्ण असतात.

अभ्यास निदान व मदत ह्या पायऱ्या परस्परावलंबी व परस्पर पूरक असतात. ह्या पायऱ्या परस्परांबरोबर चालतात. (म्हणजेच आरंभ, मध्या परस्परांबरोबर चालतात) या प्रत्येक पायरीला अन्य पायऱ्यांमुळे अर्थ प्राप्त होतो. निदान अभ्यासाच्या आधारे होते म्हणूनच ते अर्थपूर्ण व दिशा देणारे ठरते. निदानासाठी अभ्यासाची गरज असते म्हणून अभ्यासाला महत्त्व असते. मदत ही या अभ्यासावर व त्या आधारे होणाऱ्या निदानावर अवलंबून असते. म्हणून या दोन पायऱ्यांवरील अचूकता, मदतीला व मदतीमुळे होणाऱ्या परिणामांना अचूकपणा देते. संपूर्ण समाजकार्य प्रक्रियेत या पायऱ्यांना महत्त्व असते. या पायऱ्या कामाचा आरंभ व मध्य व शेवट कसा असेल ते ठरवतात.

१.३.१ एकात्मिक दृष्टीने निदान (Assessment) (Diagnosis) :

एकात्मिक दृष्टीने निदान करताना पुढीलप्रमाणे एकीकरण होऊन सर्व स्तरांवर (व्यक्ती, गट, समुदाय या स्तरावर) कार्य करता येते. अभ्यासल्या प्रमाणे विविध बाबतीत विविध मुद्यांवर भर देऊन होतो, अभ्यास जसा विविध संदर्भासह केला जातो. त्याचप्रमाणे निदानही विविध बाबतीत विविध स्तरावर केला जातो. निदान ही मानसिक स्तरावर होणारी प्रक्रिया असते. येथे कामाचे मानसिक चित्रण होते. कामाची चौकट स्पष्ट होते. उद्देश स्पष्ट होतात. वास्तव आणि अपेक्षित यातील तफावत स्पष्ट होते. कामाचे स्वरुप व गरजा स्पष्ट होतात. कामाच्या सीमारेषा मर्यादा निश्चित होतात. सेवार्थीच्या गरजेप्रमाणे काम करण्यात निदानाची मदत होते.

स्वतः गरजू हा उत्तम निर्णायक असतो. गरजांचे, कारणांचे, स्वतःच्या भूमिकेतील कमतरताचे, समस्याचे सर्वात उत्तम निदान स्वतः गरजू करु शकतो व समस्या सोडवण्याच्या सर्वात उत्तम उपाय उत्तम मार्गही गरजुला माहित असतो. हा समाजकार्यात विश्वास असतो. सबब सेवार्थीच्या सहभागाने होणारे निदान हे सर्वात उत्तम निदान मानले जाते.

निदान करण्यासाठी अभ्यास महत्त्वाचा असतो. कार्यकर्त्याने योग्य अभ्यास मार्गाने अभ्यास करणे आणि अभ्यास करताना जाणून घेणे - समजून घेणे, आवश्यक असते. या दोन्हींचा मेळ निदान करताना घातला जातो. संपूर्ण माहितीचे एकत्रिकरण करुन संकलन करुन योग्य माहितीची निवड करुन माहितीची व सुसंबद्ध मांडणी करुन निदान होते.

समाजकार्याच्या प्रत्येक मार्गात निदानाचे वर्णन दिलेले आहे. कार्यकर्ता यापैकी कोणत्याही किंवा सर्व मार्गांनी निदान करु शकतो. आपण केलेले निदान कोणत्या मार्गाचा मार्गदर्शनानुसार केले आहे हे कार्यकर्त्याला स्पष्ट असणे आवश्यक असते.

१.३.२ अ) निदानाचा अर्थ :

एकात्मिक दृष्टीने निदान करताना पुढीलप्रमाणे एकीकरण होऊन सर्व स्तरांवर (व्यक्ती, गट, समुदाय या स्तरावर) कार्य करता येते. अभ्यासल्या प्रमाणे विविध बाबतीत विविध मुद्यांवर

i. विविध गरजांचे - समस्यांचे निदान.
ii. प्रमुख गरज व प्रधान समस्येचे निदान, समस्येच्या कारणांचे, त्या कारणांच्या तसेच समस्येच्या परिणामांचे निदान.
iii. भूमिका व सामाजिक कार्यात्मकतेतील समस्यांचे निदान.
iv. सेवार्थी, त्याचे वागणे, त्याच्या भावना, सामाजिक परिस्थिती, सामाजिक नाते संबंध यांचे निदान त्याचा अर्थ लावणे.
v. विविध कारणांचे, प्रमुख कारणाचे व कारणांच्या उगमस्थानाचे निदान वस्तुस्थितीचे निदान.
vi. संभवनीय मदत, मदतीचे स्त्रोत व मदतीचे संभवनीय परिणाम यांचे निदान.
vii. आवश्यक मदतीचे निदान, उपयुक्त मदत प्रकाराचे निदान.

या सर्व निदानांचा अन्वयार्थ मध्यावस्थेत लावला जातो.

१.३.३ विविध बाबतीतील निदान व त्या दरम्यानची कार्ये :

निदान म्हणजे पुढील विविध बाबींची निश्चिती करणे होय. निदान क्षेत्रांना पुढील कार्ये होतात. निदान करणारी ही कार्ये अभ्यासही करतात आणि उपचारही करतात हे येथे लक्षात येते. या मुद्यांच्या आधारे निदान करण्याने सर्व ज्ञानमार्गाचा समग्रतेने उपयोग होतो. म्हणजेच एकात्मिकरण होते.

१) समस्येच्या संदर्भात निदान :

समस्या काय आहे ती समस्या कशी निर्माण झाली. समस्या कुठे आहे व समस्या सोडवण्यासाठी काय करता येईल? गरजा काय ? त्या का निर्माण झाल्या? त्या का अपूर्ण राहिल्या? त्या कशा पूर्ण कराव्या? का पूर्ण करायच्या व त्या कशा पूर्ण करता येतील? हे निश्चित करण म्हणजे निदान होय. समस्येची अशी व्याख्या करणे म्हणजे निदान होय.

समस्येची कारणे त्या कारणाची कारणे त्या कारणांच्या कारणांची कारणे जाणणे, म्हणजे निदान, अशा रितीने शोध घेत निदान होते. तसेच मदतीची योजना करण्यात व मदतीची व्यूहरचना करण्यात महत्त्वाच्या असणाऱ्या बाबींचे निदान केले जाते. त्याचबरोबर असणाऱ्या सर्व समस्यांची व गरजांची क्रमवार यादी करून, प्रत्यक्ष कामासाठी त्यातून योग्य समस्यांची - निवड करणे म्हणजे निदान होय.

२) गरजांच्या संदर्भात निदान :

अपूर्ण गरजांची अग्रक्रमावर यादी करणे. गरजा पूर्ण कोण करणार? गरजा किती प्रमाणात होऊ शकतील? गरजा कशा पूर्ण करायच्या? त्याचे मार्ग काय? याबाबतीतील मदत, कोणत्या मदत मार्गानुसार (approach) करायची? गरज पूर्ण करण्यासाठी कोणत्या मदत प्रकारचा उपयोग करायचा? हे निश्चित करणे म्हणजे निदान होय. निदान करण्यासाठी ही कार्ये केली जातात.

३) बदलांच्या संदर्भात निदान :

कोणत्या बाबतीत कोणत्या स्तरावर, कसे, कोणते बदल घडवायचे? कोणते बदल घडू शकतील. बदल कसे घडतील? का घडवायचे? किती बदल होतील? बदल घडवण्यासाठी विविध स्तरावर कोण-कोणते सहाय्य करायला हवे? कोणकोणती मदत करायची? कोणाला मदत करायची? निवडलेल्या मदतीचा प्रकार काय? मदत कोणत्या ज्ञान मार्गातून / दृष्टीकोनातून निर्माण होते. हे ठरवणे म्हणजे निदान करणे आणि निदानासंबंधीत कार्ये करणे होय.

४) विकासाच्या संदर्भात निदान :

कोणत्या बाबतीतील विकास घडणे आवश्यक आहे आणि असा विकास का आवश्यक आहे? आवश्यक क्षेत्रातील विकास किती घडेल? तो कसा-कोणत्या प्रकाराने घडवायचा? या विकासाकरिता कोणती मदत निवडायची? तिच का निवडायची? कोणत्या क्षमतांची निर्मिती करायची / वाढ करायची? का? कशी? याचप्रमाणे कोणत्या गुणांचा, कलांचा, कोणत्या शक्तींचा विकास घडवायचा? कसा? म्हणजेच ज्या समस्यांची उत्तरे शोधायची / ज्या गरजा पूर्ण करायच्या / जे विकास घडवायचे त्यासाठी कोणत्या कृती करायच्या ते निवडणे हे काम कोणत्या प्रकारच्या मदतीने करायचे ही निवड करणे, हीच अशीच निवड करणे, कसे हितावह आहे हे ठरवणे, म्हणजे निदान होय.

५) मदतीची निश्चिती :

वरील सर्व ठिकाणी कृतीशील मदत करताना कार्यकर्ता कोणत्या दृष्टीकोनाने (approach / approaches) कोणत्या मदत मार्गाने सेवा देणार, याची निश्चिती करण्याचे, गरजेची मदत, कोणत्या प्रकारची मदत आहे (मदतीच्या वर्गीकरणातून ही निवड करणे) हे निश्चित करण्याचे कार्य करुन निदान केले जाते.

६) मर्यादांच्या संदर्भात निदान :

सेवार्थीच्या मर्यादा कोणत्या, त्या कशा आणि कोणत्या मदतीने दूर करता येतील? किती प्रमाणात दूर करता येतील? कोणकोणती मदत करता येईल? कोणती करायची, हे निश्चित करणे म्हणजे निदान करणे होय, निदाना दरम्यान ही कार्ये केली जातात.

७) भूमिका विषयक निदान :

सेवार्थीच्या सामाजिक कार्यात्मकतेतील (सर्व भूमिकांची गोळाबेरीज म्हणजे सामाजिक कार्यात्मकता Social functioning) महत्त्वाच्या भूमिका कोणत्या ते ठरवणे, ज्या भूमिकेशी भावनाचा-कर्तव्यांचा व व्यक्तिमत्त्वाचा संबंध असतो. अशा भूमिकेतील कोणत्या क्षेत्रात समस्या आहेत हे ठरवणे, कोणत्या समस्येला सोडवण्यापासून कामाची सुरुवात करायची? हे ठरवणे, म्हणजे निदान होय. एकावेळी एका पेक्षा जास्त भूमिकेतील एका पेक्षा जास्त समस्यांचे निवारण करण्याचे निश्चित केले जाऊ शकते.

८) अक्षमतासंबंधी निदान :

सेवार्थीच्या अकार्यक्षमतेची कारणे जाणणे, म्हणजे निदान होय. ही कारणे व्यक्तिगत वातावरण सामाजिक सहसंबंधाच्या जाळ्यातील सहसंबंधाच्या परस्पर मुल्यांत, परस्पर

नातेसंबंधात, आंतरक्रियात देवाण घेवाणीत, गटात समुदायात असतात. ही नेमकी कारणे कळली की नेमके उपचारही स्पष्ट होतात. सबब अक्षमता आणि कारणे जाणण्याचे कार्य या टप्प्यावर केले जाते.

९) चिंतेच्या संदर्भात निदान :

सेवार्थीच्या काळज्या-चिंता-अस्वस्थता (anxiety) यांची कारणे स्पष्ट होणे, ही कारणे भूतकाळात वर्तमानकाळात की भविष्यकाळात आहेत हे स्पष्ट होणे म्हणजे निदान होय. हे निदान झाल्याने पुढील कार्य सुलभ होते.

१०) संप्रेषणासंबंधी निदान :

आदानप्रदानातील समस्या निश्चित होणे, त्याची कारणे निश्चित होणे म्हणजे निदान होय. या प्रकारच्या कार्यामुळे परस्परांशी असणाऱ्या वागण्यामागील, परस्पराबद्दलच्या दृष्टीकोनामागील समस्येची कारणे निश्चित होतात, निदान होते.

११) नातेसंबंध विषयक निदान :

पुढील विश्लेषण होणे म्हणजे निदान होय. हे निदान करणारी कार्य मध्यावस्थेत घडतात. सामाजिक सहसंबंधाच्या जाळ्यात सेवार्थीचे स्थान काय? परस्पर नातेसंबंधांची स्थिती कशी आहे? सहसंबंधाची व्यवस्था व सहसंबंधातील अन्य व्यक्ती कशा आहेत? त्याचे सेवार्थाच्या दृष्टीने महत्त्व काय? आंतरक्रिया विषयक निदान काय?

१२) वातावरणाचे निदान :

वातावरणात कोणत्या लोकांचा अंतर्भाव आहे / येथे काम करताना व्यक्तीचा कुटुंबाचा इतरांशी असणारा संबंध लक्षात घ्यायचा आहे का? व्यक्ती-कुटुंब यांचा अन्य गटांशी तसेच समुदाय व समाज यांच्याशी असणारा संबंध लक्षात घेण्याची गरज आहे का? इ. बाबी जाणणे म्हणजे निदान होय. या वातावरणांकडून निर्माण होणारी समस्येची कारणे तसेच समस्या सोडवण्यात मिळू शकणारी मदत जाणणे, म्हणजे निदान होय. ही कार्ये करुन निदान केले जाते.

१३) आराखडा तयार करणे निदान करताना आराखडा तयार करण्याचे कार्य केले जाते :

अभ्यासातून, समस्यांचे उत्तर शोधण्याच्या हेतूने, विकासाच्या हेतूने, सेवार्थीचे चित्रण करणे आणि ते समजून घेणे म्हणजे निदान होय. याच समस्या दूर करण्यासाठी काय-काय घडायला हवे याची यादी केली जाते. काय केले म्हणजे, कोणी केले म्हणजे - कसे केले म्हणजे, समस्या सुटेल. गरज पूर्ण होईल - प्रगती होईल - बदल होतील - सुधारणा होतील. हे ठरवले की निदान होते. जे व्हायला हवे त्यातील प्रत्यक्षात खरोखर काय होईल - काय होऊ शकते याचा अंदाज घेणे म्हणजे निदान करणे होय.

पर्लमन यांनी निदानाचे पुढील प्रकार सांगितले आहेत.

i. प्रेरक शक्तीचे / चलशक्तीचे / चैतन्याचे निदान - डायनॅमिक डायग्नोसीस (Dynamic Diagnosis)

ii. चिकित्सक निदान (क्लिनीकल डायग्नोसीस) - Clinical Diagnosis

iii. वातावरणासंबंधीचे निदान, उत्पत्ती व वाढ याबाबतचे निदान (इटीऑलॉजीकल किंवा जेनेटीक डायग्नोसीस) (Etilogical or Genetic Diagnosis) कारणाचा शोध.

निदानाचे तीन उपयोग ब्रायर व मिलर सांगतात.

i. निदानामुळे समस्येचे वर्गीकरण होते.

ii. निदानामुळे केसचे वेगवेगळे पैलू जाणता येतात. ह्याला डायनॅमिक डायग्नोसीस म्हटले जाते. हे प्रदिर्घ निदान असते.

iii. निदानामुळे मदत करण्याची प्रक्रिया स्पष्ट होते.

या सर्व निदानांचा अन्वयार्थ मध्यावस्थेत लावला जातो.

१.३.४ निदानाप्रत पोहोचण्याचे टप्पे :

बार्टलेट (Bartlett Hiy) आपल्या "कॉमन बेस ऑफ सोशल वर्क प्रॅक्टीस" या पुस्तकात मुल्यमापन करणाऱ्या व निर्णयाप्रत येण्याच्या पुढील पायऱ्या मांडतात. योग्य प्रकारे निदान करण्यासाठी या ५ पायऱ्यांचा अवलंब केला जावा असे ते म्हणतात.

१) घटना घडवणाऱ्या किंवा परिस्थिती निर्माण करणाऱ्या प्रमुख घटकांचे विश्लेषण करणे, त्यांना जाणणे.

२) सर्वात महत्त्वाचे घटक निवडणे, विविध कारणीभूत घटकातील आंतरसंबंध निश्चित करणे व त्यातील अशा बाबींची किंवा घटकांची निवड करणे की ज्या संदर्भात कार्य करायचे आहे.

३) गरजेच्या संदर्भात समाजकार्याचा हस्तक्षेप कुठे व कसा करावा याचा अंदाज घेणे व हा अंदाज घेताना ह्या हस्तक्षेपाचे काय परिणाम होतील हे ठरवणे.

४) कामाच्या / हस्तक्षेपाच्या निश्चित पद्धती निवडणे या चौथ्या पायरीवर हस्तक्षेप करण्यासाठी कोणते मार्ग प्रत्यक्षपणे निवडणार (approaches)? कोणत्या पद्धतीच्या उपचारांची निवड होणार? मार्गाचे एकत्रिकरण करणे गरजेचे आहे काय? प्रथम कोणत्या मार्गाचा अवलंब करायचा? हे ठरते. प्रथम कोणती मदत करायची कोणकोणत्या मदतीची गरज आहे हे ठरते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यातील मध्यावस्थेची (Core Phase) चर्चा करा.

१.४ एकात्मिक पद्धतीने मदत - उपचार :

समाजकार्यात मध्यावस्थेत निदानाबरोबर प्रामुख्याने मदत केली जाते. ह्या दरम्यान अभ्यास ह्या पायरीवरील कामे व मुल्यांकन सातत्याने सुरु असतेच समाजकार्यातील हस्तक्षेपाला, हस्तक्षेपाच्या कृतीला (Interventive action) मदत व विचार अशी संबोधनही वापरली जातात. सेवा देणे ही सर्वात महत्त्वाची पायरी असते. त्यामुळे समाजकार्य सेवार्थीपर्यंत (व्यक्ती गट समुदाय समाज या सेवार्थीपर्यंत) पोहोचते. पायरी समाजकार्याचे प्रत्यक्ष उद्देश साध्य करते. म्हणूनच मदतीला समाजकार्याचा मार्ग (Helping approach) असेही म्हटले जाते. बदल घडवणाऱ्या मदतीत लाभार्थीचा सक्रिय सहभाग सदा सर्वकाळ घेतला जातो. सेवार्थीचा सहभाग ही मदत करणाऱ्याची पूर्व अट असते.

१.४.१ मदतीची व्याख्या अर्थ व विविध रुपे :

एकात्मिक दृष्टीकोनाचे जेव्हा मदतीचा विचार विविध स्तरांवर करायचा असतो. हा पुढीलप्रमाणे कार्य केले जाते.

स्मॉले यांनी द थेअरी ऑफ सोशल केस वर्क मध्ये उपचारांची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, कोणत्याही व्यक्तीने किंवा गटाने (मोठ्या किंवा लहान) स्वतःच्या कल्याणासाठी व सर्व सामान्यपणे संपूर्ण समाजाच्या कल्याणासाठी कोणत्याही प्रकारच्या सामाजिक सेवेचा केलेला उपयोग म्हणजे उपचार होत. येथे सेवा उपलब्ध करुन देणे हे कार्यकर्त्याचे कर्तव्य होते व त्या सेवांचा उपयोग करण्याची जबाबदारी व्यक्तिची - गटांची ठरते. (सेवेपर्यंत पोहोचून) सेवा निवडून सेवांचा लाभ देण्यात व्यक्तिचा /गटाचा पुढाकार असणे अपेक्षित असते.

१.४.२ मदत उद्देशपूर्ण असणे :

मदत किंवा उपचार म्हणजे निव्वळ उपाय करणे, बरे करणे, प्रतिबंध करणे नसून ती एक शिक्षित करणारी, त्यातून विकास व बदल घडवणारी, तसेच विचार-भावना व दृष्टीकोनात आमूलाग्र, मुलभूत स्वरुपाचे बदल घडवणारी, नातेसंबंध सुरळीत करणारी, बहु आयामी प्रक्रिया आहे. तिचे निश्चित स्वरुपाचे उद्देश आहेत. ती सल्ला सेवा आहे. ते मार्गदर्शन आहे. समाजकार्यातील अभ्यास निदान आदी पायऱ्यांचा, सेवार्थी समस्या प्रक्रिया आदी घटकांचा, परस्परांच्या संदर्भात होणारा विचार मदतीला अर्थपूर्ण करतो. मदतीतून विकास घडणे, समस्यांना प्रतिबंध होणे अपेक्षित असते. समाजकार्याच्या सैद्धांतिक ज्ञानाला (व्याख्या, अर्थ, तत्त्व, सिद्धांत, मार्ग इत्यादींना) मानवतेच्या विचारांची जोड देऊन होणारे सेवाकार्य म्हणजे मदत असते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यातील एकात्मिक मदत व उपचारांची चर्चा करा.

१.५ समारोपावस्था (ENDING PHASE) शेवटचा टप्पा :

विशिष्ट उद्देशाने समाजकार्याला सुरुवात केल्यानंतर आवश्यक असलेला परिस्थितीत बदल झाल्यास किंवा विशिष्ट समस्या संपुष्टात आल्यास समाज कार्यकर्ता आपले कार्य थांबवितो. कारण अपेक्षित असलेले बदल दिसून येतात. अशावेळी समाजकार्याचा शेवटचा टप्पा म्हणून विशिष्ट स्वरूपाचे कार्य थांबविणे हे अपेक्षित असते.

१.५.१ मुल्यांकनाचे मार्ग :

ज्यानुसार विचार व्हायला हवे जे दृष्टीकोण असायला हवे जे विचार असायला हवे. तो कार्यकर्त्याच्या मनी होते का? ते आदर्शापासून किती दूर किंवा आदर्शाच्या किती जवळ होते हे तपासणे म्हणजेच मुल्यांकन होय. आदर्शाप्रमाणे काय, कसे व्हायला हवे? प्रत्यक्षात काय, कसे झाले? व काय कसे होऊ शकते? काय कसे करता येईल? (अपेक्षित) प्रत्यक्ष (शक्यतो) याचा पडताळा घेणे आदर्शपद्धतीने काय होण्यातील राहून गेलेल्या त्रुटी जाणणे म्हणजे मुल्यांकन होय. याबरोबरच उद्देश प्राप्त करण्यासाठी स्वीकारलेल्या कार्यपद्धतीचे, वर्तनाचे, कामादरम्यानच्या नातेसंबंधाचे कार्यकर्त्यांच्या भूमिकांचे कार्यक्रमाचे मुल्यांकन होते. होणाऱ्या प्रभावांचे परिणामाचे मुल्यांकन होते यामुळे आदर्शापासून प्रत्यक्षाचे अंतर या दोन्हीतील तफावत स्पष्ट होऊन पुढील काम दर्जेदार होण्यास अपेक्षित पद्धतीने होण्यास सहाय्य होते. आदर्शापासून प्रत्यक्षाचे, अंतर कळल्यानंतर ते अंतर कमी करण्याच्या दिशेने करण्याचे प्रयत्न लक्षात येतात. त्यासाठी योजना करता येतात. व्यूहरचना आखता येतात. यानंतर त्रुटी दूर होऊन सेवांची परिणामकारकता वाटणे आणि हाच मुल्यांकनाचा अंतिम हेतु असतो. मुल्यांकन कामादरम्यान पदोपदी होते. त्याचप्रमाणे कामाच्या अगदी शेवटीपण होते. म्हणजे अभ्यास करताना मुल्यांकन होते. निदान व मदत करताना सातत्याने मुल्यांकन होतेच. अशा रितीने शेवटच्या टप्प्याची ही पायरी आरंभाच्या टप्प्यापासून सुरु असते.

मुल्यांकनाच्या या टप्प्यांवर दिलेल्या सेवेची संयुक्तीतता पुन्हा एकदा जाणली जाते. त्या कामांचे परिणाम जाणले जातात. सेवांचे उद्देश व त्यांचा प्रत्यक्ष प्रभाव यांचा ताळमेळ घातला जातो. ज्या उद्देशाने किंवा जे साधण्यासाठी किंवा जे बदल घडविण्याकरीता मदत केली. ते बदल मदतीमुळे घडले का? जे शिकविण्याच्या हेतूने कार्य केले ते शिक्षण झाले का? त्यातून स्वतःच्या जीवनाची उन्नती करण्याच्या क्षमता सेवार्थीत (व्यक्ती, गट, समुदाय या सेवार्थीत) निर्माण झाल्या का? ज्यांची अपेक्षा ठेवून कार्य केले त्या कार्यातून तेच निष्पन्न झाले का? ज्याची अपेक्षा नव्हती असे दिसले का? वाढीव परिणाम प्रभाव दिसेल का? याची पडताळणी केली जाते. कारण कोणत्याही अन्य व्यवसायाप्रमाणे समाजकार्य व्यवसायात देखील उद्देश समोर ठेवून त्या उद्देशांच्या दिशेने पद्धतशीरपणे टप्पा-टप्प्याने कार्य होते. बदल विकास शिक्षण या प्रती हा व्यवसाय समर्पित असतो. या बाबी साधण्यात व्यवसाय सफल झाला. हे मुल्यांकनातूनच सिद्ध होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यातील समारोप अवस्था विशद करा.

१.६ सारांश :

समाजकार्यात अभ्यास, निदान, उपचार अनुसरण ह्या चार पायऱ्या मानल्या जातात. त्या पूर्णपणे वेगळ्या करता येत नाहीत. सर्व पायऱ्या एकमेकांबरोबर एकाच विषयाच्या अभ्यासाबरोबरच उपचारांची सुरुवातही होते. अभ्यास व निदान सतत सुरु राहतो.

सुरुवातीच्या टप्पा, मुल्यावस्था व समारोपाचा टप्पा असेही समाजकार्याचे तीन भागात वर्गीकरण केले जाते. ह्या कार्यात्मक मार्गाप्रमाणेच गोल्डस्टेन यांनी (१९७३) समाजकार्याचे तीन टप्पे मानले आहेत. प्रति स्थापनेचा टप्पा (cinduction) प्रमुख टप्पा (core) व समारोप (ending) पहिल्या टप्प्यात संपर्क होतो. मुख्य टप्प्यात समस्या समाधान होते. माहिती एकत्र होते. कृती घडते. पुनर्विचार, मुल्यांकन होऊन पुढील कृती ठरवली जाते व शेवटच्या टप्प्यात अंतिम मुल्यांकन केले जाते. प्रत्येक टप्प्यावर किंवा पायरीवर विशेष उद्देश व त्यानुरुप कार्ये अपेक्षित असतात. संपर्कावस्था (contact phase), करारावस्था (contract phase), कृतिप्रवणावस्था (action phase) असेही टप्पे संपूर्ण कामाचे सांगता येतात.

१.७ संदर्भसूची :

- डॉ. प्राजक्ता टाकसाळे "एकात्मिक समाजकार्य"
- डॉ. प्राजक्ता टाकसाळे "व्यावसायिक समाजकार्य"
- प्रा. नीलप्रभा लक्कावार (लिळकर) "समाजकार्याची रुपरेखा"
- डॉ. स्फूर्ती कतरणी "मानसशास्त्र समाजकार्याकरीता" श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- प्रा. पुरुषोत्तम खोटे, "समाजकार्याची मुलतत्त्वे"
- भारती सहा "समाजकार्य परिचय"

१.८ स्वाध्याय :

- व्यावसायिक समाजकार्याच्या आरंभावस्थेचे विश्लेषण करा.
- समाजकार्याच्या मध्यावस्थेवर टिपण लिहा.
- समाजकार्यातील अवस्थेचे टप्पे सांगा.

❖❖❖❖

१०

समाजकार्यकर्ता दृष्टीकोण, कौशल्य व तंत्र

घटक रचना :

१०.० उद्दिष्ट
१०.१ प्रस्तावना
१०.२ समाजकार्याची संकल्पना
१०.३ समाजकार्यकर्त्यांची संकल्पना
१०.४ समाजकार्यकर्त्यांची कार्यपद्धती / स्वरुप
१०.५ समाजकार्यकर्त्यांची वैशिष्ट्ये / गुणधर्म
१०.६ समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्याचे क्षेत्र
१०.७ समाजकार्यकर्त्यांचे वर्गीकरण
१०.८ समाजकार्यकर्त्यांकडे आवश्यक तंत्रे
१०.९ समाजकार्यकर्त्याकडील आवश्यक कौशल्ये
१०.१० समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका
१०.११ सारांश
१०.१२ अधिक माहितीकरीता
१०.१३ प्रश्नसंच

१०.० उद्दिष्ट्ये

या प्रकरणाच्या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांना पुढील बाबी समजतील.

१. समाजकार्याची आणि समाजकार्यकर्त्यांची संकल्पना समजून घेणे.

२. समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.

३. समाजकार्यकर्त्यांच्या विविध कार्यक्षेत्रांचा अभ्यास करुन समाजकार्यकर्त्याजवळ आवश्यक असणाऱ्या गुणांबाबत माहिती मिळवणे.

४. समाजकार्यकर्त्याला समाजकार्य करताना आवश्यक असणाऱ्या तंत्राबद्दल व कौशल्याबद्दल माहिती मिळवणे.

५. समाजकार्यकर्त्यांनी समाजकार्यामध्ये असलेली भूमिका समजून घेणे.

१०.१ प्रस्तावना

कल्याणकारी व्यवस्थेत नागरिकांच्या कल्याणाची सर्वस्वी जबाबदारी ही राज्यसंस्था आणि तिच्या विविध संस्थांवर असते. नव आर्थिक धोरणाच्या काळात राज्यसंस्था कल्याणकारी भूमिकेतून आणि कार्यक्षेत्रातून बाहेर पडत असली तरी तिथे निर्वात पोकळी निर्माण झाली नाही. राज्यसंस्थेची कल्याणकारी भूमिका बिगर-शासकीय वा स्वयंसेवी संस्थांनी आपल्या खांद्यावर घेतलेली दिसते. त्यांची बांधिलकी, विश्वासर्हता, व्यापकता आणि गुणवत्ता याबाबत बरीच भिन्न मतांतरे व विरोधी असली तरी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीतील त्यांचे महत्त्वाचे स्थान दुर्लक्षित करता येणार नाही.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण समाजकार्याची आणि समाजकार्यकर्त्यांची संकल्पना समजून घेणार आहोत. समाजाशी संबंधित समाजविकासाचे कार्य करणारा व्यक्ती म्हणजे ‘समाजकार्यकर्ता’ अशी समाजकार्यकर्त्याची ढोबळ मनाने व्याख्या केली जाते. समाजकार्यकर्त्यांना समाजातील समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी अनेक स्वरुपाची कार्ये पार पाडावी लागतात. ही कार्ये पार पाडताना त्यांना अनेक कार्यपद्धतीचा वापर करावा लागतो. तसेच कार्य पार पाडण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याच्या अंगी मुलभूत अशा स्वरुपाचे गुण असणे आवश्यक आहे. तसेच समाजविकासाची कामे पार पाडतना कार्यकर्त्यांचा विविध प्रकारच्या तंत्राचा आणि कौशल्याचा वापर करावा लागतो. समाजाच्या विकासामध्ये हा कार्यकर्ता महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये समाजकार्यकर्त्यांची संकल्पना, समाजकार्यकर्त्यांचे वर्गीकरण, समाजकार्यकर्त्याची कार्यपद्धती, समाजकार्यकर्त्यांकडील आवश्यक गुण, समाजकार्यकर्त्याला आवश्यक असणारी तंत्रे आणि कौशल्य व समाजकार्यकर्त्यांची समाज विकासातील भूमिका यांचा परामर्श घेण्यात आला आहे.

१०.२ समाजकार्याची संकल्पना (CONCEPT OF SOCIAL WORK) :

व्यावसायिक समाजकार्याचा अभ्यास करत असताना ते अधिक चांगल्या रीतीने समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम त्याच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक ठरते. समाजकार्याची स्पष्ट व्याख्या करणे कठीण कार्य आहे. समाजकार्याचा विकास सर्व देशात सारखा नाही.

समाजकार्य ही मदत करण्याची प्रक्रिया आहे. दुसऱ्यांना मदत करण्याची भावना मानवजातीच्या निर्मितीपासूनच मानवाच्या अंगी आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. प्राचीन काळापासून अनेक व्यक्ती आपल्या क्षमतेनुसार व समाजाच्या आवश्यकतेनुसार दुसऱ्यांना मदत करीत आला आहे. मात्र तेव्हा मदत करण्यामध्ये शास्त्रीयपणा नव्हता. पाश्चात्य देशात समाजकार्याचा रीतसर अभ्यास केला आहे. समाजकार्याच्या पद्धती, तंत्र, कौशल्य विकसित केले गेले व एक व्यवसाय म्हणून समाजकार्याला जगासमोर आणले. समाजकार्याची संकल्पना अधिक स्पष्टरित्या समजण्यासाठी त्याच्या व्याख्यादेखील तयार करण्यात आल्या आहेत.

अभ्यासकांनी आणि विचारवंतांनी समाजकार्याच्या विविध व्याख्या केल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **फिंक** (१९४२) : "समाजकार्याचे कार्य समाजाच्या त्या स्थितीचे सृजन करणे आणि व्यक्तिमध्ये त्या क्षमता विकसित करणे आहे. ज्या समाजातील सदस्यांसाठी अधिक चांगले जीवन जगण्याची क्षमता वाढवेल."

२. **Indian conference of Social Work (1957) :** समाजकार्य ही एक कल्याणकारी क्रिया आहे. जी मानवी सेवा, तत्त्वज्ञान, वैज्ञानिक ज्ञान आणि तांत्रिक कौशल्यावर आधारित आहे. ज्यांचा उद्देश व्यक्ती, समूह व समुदायाला मदत करणे हा आहे. ज्यामुळे ते एक सुखी आणि संपूर्ण जीवन जगू शकतील.

३. **National Association of Social Workers (1970) : "S**ocial work is the professional activity of helping individuals, groups of communities to enhance or restore their capacity for social functioning & to create social conditions favourable to their goals."

४. **मुर्थी आणि राव** (१९७०) **:** समाजकार्य ती मदत आहे जी मानसिक शारीरिक आणि संवेगात्मक किंवा नैतिक निर्योग्यता ने पीडीत आहे. ज्याद्वारा व्यक्ती किंवा समूह आपली स्वतःची स्वयंसहाय्यता करण्यायोग्य होईल.

उपरोक्त व्याख्यावरुन स्पष्ट होते समाजकार्य हे व्यावसायिक मदत कार्य आहे ज्याचा उद्देश, व्यक्ती, समूह आणि समुदायांच्या क्षमतांचा विकास करते आणि त्यांना संघटित करणे आणि उद्देशांच्या पूर्ततेकरता अनुकूल सामाजिक परिस्थिती निर्माण करणे होय.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यावसायिक समाजकार्याची संकल्पना स्पष्ट करा.

______

______

______

______

______

१०.३ समाजकार्यकर्त्यांची संकल्पना :

"समाजाशी संबंधित समाजविकासाचे कार्य करणारा व्यक्ती म्हणजे समाजकार्यकर्ता होय." अशी ढोबळमनाने समाजकार्यकर्त्याची व्याख्या केली जाते. व्यावसायिक समाजकार्यकर्ता ही संकल्पना त्यापेक्षा वेगळी आहे. व्यावसायिक समाजकार्याचे विशेष प्रशिक्षण घेतलेला व्यक्ती हा 'व्यावसायिक समाजकार्यकर्ता' समजला जातो.

१०.४ समाजकार्यकर्त्यांची कार्यपद्धती / स्वरुप :

समाजामध्ये समस्या सोडविताना समस्येचे स्वरुप पाहून समाजकार्यकर्त्याला कार्य कराव लागत. समाजकार्यकर्त्यांना बऱ्याचदा एका वेळेस समस्येची सोडवणूक करण्यास विविध पद्धती वापराव्या लागतात. समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याचे स्वरुप पुढीप्रमाणे सांगता येईल. यालाच समाजकार्यकर्त्याच्या कार्यपद्धती असे देखील म्हणतात.

१. **निदानात्मक :** समाजकार्यकर्ता समाजामध्ये कार्य करत असताना समाजातील समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करत असतो. समुदायातील समस्यांची सोडवणूक करताना कार्यकर्ता सर्वप्रथम समस्येचे मूळ शोधतो. म्हणजेच ही समस्या का व कशामुळे निर्माण झाली याचे कारण शोधतो. आणि कारणाचे निदान करतो. समाजकार्यकर्त्याच्या समस्येमागील कार्यकारण भाव शोधण्याच्या आणि त्या समस्यांच्या कारणांचे निदान करण्याच्या कार्यालाच निदानात्मक कार्य असे म्हणतात.

२. **उपचारात्मक :** समस्येचे कारण नेमकेपणाने कळाल्यानंतर समाजकार्यकर्ता ती समस्या नष्ट करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करतो. शमाजातील तात्पुरता किंवा समुळ नाश करण्यासाठी कार्यकर्ता अनेक उपाय सुचवितो आणि या उपायांद्वारे समस्या सोडवितो. म्हणजेच समाजकार्यकर्त्याचे कार्य 'उपचारात्मक' स्वरुपाचे असते.

३. **प्रतिबंधात्मक :** समस्यावर उपाय शोधून ती नष्ट केली तरी ती समस्या समाजामध्ये पुन्हा उद्भवणारच नाही याची शाश्वती नसते. परिणामतः समाजकार्यकर्ता समस्या समुदायात पुन्हा पुन्हा निर्माण होऊ नये याकरता जनजागृतीचे कार्य करतो आणि अशा प्रकारचे उपाय सुचवितो की जेणेकरुन ती समस्या समाजामध्ये पुन्हा उद्भवणार नाही. समाजकार्यकर्त्याचे हे कार्य 'प्रतिबंधात्मक' स्वरुपाचे असते.

४. **पुनर्वसनात्मक :** समस्येवर उपचारात्मक स्वरुपाचे कार्य समाजकार्यकर्ता करतो. एखाद्या समस्येमुळे त्या समस्येशी संबंधित असलेल्या व्यक्तींचे किंवा व्यक्तीसमुदायाचे जीवन संपूर्णपणे विस्कळीत होते. अशा व्यक्तींचा किंवा व्यक्तीसमुहाच्या पुनर्वसनाच्या दृष्टीकोनातून समाजकार्यकर्ता कार्यरत असतो. समस्याग्रस्त व्यक्तींचे व व्यक्ती समुदायांच्या पुनर्वसनाच्या दृष्टीने कार्यकर्त्यामार्फत केले जाणारे कार्य हे पुनर्वसनात्मक स्वरुपाचे असते.

५. **संशोधनात्मक :** एखादी समस्या उद्भवल्यानंतर त्या समस्येसंदर्भात व समस्येचे बाधित व्यक्ती व व्यक्तीसमुहाबद्दल माहिती मिळवण्याकरता समाजकार्यकर्त्याला संशोधन करणे गरजेचे असते. समस्येसंदर्भात आकडेवारी गोळा करणे, समस्येचे प्रमाण तपासणे यांसारख्या कार्यातून कार्यकर्त्याला समस्येच्या निर्मूलनासाठी किंवा उच्चाटनासाठी योग्य प्रयत्न करता येतात. संशोधनातून प्राप्त झालेल्या निष्कर्षातून अनेक सुचना किंवा शिफारशी संबंधित विभागाला समाजकार्यकर्ता सुचवू शकतो. त्याचे हे कार्य संशोधनात्मक स्वरुपाचे असते.

अशा प्रकारे समाजकार्यकर्ता निदानात्मक, उपचारात्मक, प्रतिबंधात्मक, पुनर्वसनात्मक, संशोधनात्मक स्वरुपाचे कार्य करतो. वर नमुद केलेल्या पद्धतीपैकी केवळ एखादीच पद्धत समाजकार्यकर्ता वापरतो असे नाही. बऱ्याचदा कार्यकर्त्याला एकाच वेळेस अनेक पद्धतींचा वापर करावा लागतो. समस्यांची सोडवणूक करताना समाजकार्यकर्त्याला प्रत्यक्ष व अ प्रत्यक्षपणे एकाच वेळेस सर्व पद्धतीचा वापर करणे अनिवार्य असते. कारण एखाद्या व्यक्तीचा समस्येमुळे तो स्वतः कुटुंब व समुदाय प्रभावित होतो त्यामुळे समाजकार्यकर्त्याला व्यक्तीची समस्या सोडवण्याकरता सर्व पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यकर्त्याची कार्यपद्धती सांगा किंवा समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याचे स्वरुप विशद करा.

१०.५ समाजकार्यकर्त्यांची वैशिष्ट्ये / गुणधर्म :

समाजामध्ये 'व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती' असतात. या वेगवेगळ्या प्रवृत्ती असलेल्या लोकांसोबत समाजकार्यकर्त्याला कार्य करायचे असते. समाजकार्यकर्त्याचा लोकांशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. समाजकार्यकर्त्याला व्यक्तीसोबत, गटासोबत, समुदायासोबत कार्य करावे लागते. समाजात जागृती घडवण्यासाठी, शासनाच्या योजना समुदायात पोहचविण्यासाठी, व्यक्तीच्या समस्या सोडवण्यासाठी, गटाद्वारे गटाचा विकास साधण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याला समाजाशी सातत्याने संबंध प्रस्थापित करावे लागतात. योग्य पद्धतीने कार्य करण्यासाठी आणि सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याच्या अंगी काही गुण आवश्यक असतात.

अमेरीकेतील 'विस्कॉनसिल' विद्यापीठाच्या कार्यशाळेने १९४६ मध्ये विस्तार कार्यकर्त्याच्या अंगी कोणकोणते गुण असावेत याची सूची दिली होती. त्यानुसार दुरदर्शिता,

नियोजन क्षमता, कार्य सुरु करण्याची शक्ती, साधनसंपत्ती, सत्यनिष्ठा, विश्वास, साहस, न्यायप्रियता, चिकाटी, चतुरता, वक्तव्य इ. गुण समाजकार्यकर्त्याकडे आवश्यक आहेत.

समाजकार्यकर्त्याचे गुण पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. समाजकार्यकर्ता हा लोकांशी व्यवस्थितरित्या व प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी लोकांच्या समस्या समजून घेणारा असावा. ज्या क्षेत्रात तो कार्यरत आहे. त्या क्षेत्राची त्याला संपूर्ण माहिती असावी.

२. ज्या लोकांसोबत, गटासोबत, समुदायासोबत काम करत आहे तिथल्या समस्या, संस्कृती, त्यांची भाषा, याची माहिती समाजकार्यकर्त्याला असणे आवश्यक आहे.

३. समाजकार्यकर्ता हा कोणत्याही प्रकारच्या परिस्थितीत समायोजन साधणारा असावा.

४. समाजकार्यकर्ता प्रामाणिक, मनमोकळ्या स्वभावाचा, मेहनती व उच्च बुद्धीगुणांक असलेला हवा.

५. समाजकार्यकर्त्याला आपल्या कार्याविषयी त्याला जबर आत्मविश्वास असायला हवा तसेच योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी असावी.

६. कार्यकर्ता लोकांच्या सुख दु:खात सहभागी असणारा असावा.

७. समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याचे स्वरुप दिखाऊ नसावे तो आपल्या कार्याशी प्रामाणिक असावा.

८. निश्चित केलेले उद्देश साध्य करण्यासाठी तो दृढ निश्चयी असावा. उद्देश साध्य करण्यासाठी त्याने सर्व दिशेने प्रयत्न करायला हवे.

९. समाजकार्यकर्ता संशोधक वृत्तीचा असावा.

१०. आपल्या कार्यात वक्तशीर राहून लोकांमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणणारा असावा.

११. आपल्या कार्याला अधिक गती देण्यासाठी तो उत्साही असावा.

१२. समुदाय विकासाची क्षमता त्यामध्ये असावी. योजना तयार करुन अंमलबजावणी करण्याची क्षमता त्याच्यात असावी.

१३. कार्य करत असताना विविध संस्था, संघटना, समुदाय व लोक यांच्यामध्ये त्याला योग्य रीतीने समन्वय साधता आला पाहिजे.

१४. कठीण परिस्थितीला धैर्याने तोंड देणारा, संकटातून मार्ग काढणारा, सहकारी वृत्तीचा असावा.

१५. तो विनयशील, सभ्य, सुसंस्कृत व शांत स्वभावाचा व लोकांचा मित्र असावा तो स्वार्थी नसावा.

१६. लोकांचा अनादर न करता त्यांचे प्रथम ऐकून घेणारा आणि त्यांच्या समस्यांवर विचार करुन लोकांच्याच मदतीने उपाय शोधून समस्या सोडविल्यास मदत करणारा असावा.

१७. तो सेवाभावी वृत्तीचा व दुसऱ्यांच्या प्रती मदतीची भावना ठेवणारा असावा.

१८. स्थानिक पुढाऱ्यांमार्फत कार्य करणारा व लोकांना मार्गदर्शन करणारा असावा.

१९. आपले मत समोरच्यावर न लादता समोरच्या व्यक्तीचे ऐकून घेणारा असावा.

२०. वेगवेगळ्या तंत्राचे, कौशल्याचे ज्ञान व त्या तंत्रकौशल्याचा वापर योग्य त्या ठिकाणी करण्याचे ज्ञान त्याला असावे.

२१. नेतृत्त्व विकासाला चालना देणारा व नवीन ज्ञानाद्वारे समाजविकास घडवून आणणारा असावा.

२२. आपल्या विषयाचे सखोल ज्ञान ठेवणारा, ज्ञान विस्तृत, अत्याधुनिक ठेवण्याकरता साहित्य वाचून, संशोधकांना भेटून, प्रशिक्षण घेऊन, नवीन कल्पना व ज्ञान आत्मसात करुन ज्ञानात सातत्याने भर घालणारा असावा.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यकर्त्याची वैशिष्ट्ये किंवा गुणधर्म सांगा.

____

____

____

____

____

१०.६ समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्याचे क्षेत्र :

समाजकार्यकर्त्याला समाजात वेगवेगळ्या वयाच्या लिंगाच्या, धर्माच्या, वेगवेगळ्या मनोवृत्तीच्या, वेगवेगळ्या समस्यांनी ग्रस्त असलेल्या, वेगवेगळ्या भागात राहणाऱ्या, वेगवेगळी भाषा बोलणाऱ्या, वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांसोबत कार्य करायचे असते. या सर्व विभाजनावरून समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याचे क्षेत्र ठरवले जाते. समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याचे क्षेत्र पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. बाल कल्याण (Child Welfare)

२. महिला कल्याण (Women Welfare)

३. युवा कल्याण (Youth Welfare)

४. अपंग कल्याण (Welfare of Disabled)

५. वृद्ध कल्याण (Welfare of Aged)

६. समुदाय विकास (Community Development)

७. श्रम कल्याण (Welfare of Labour)

८. अपराध सुधार प्रशासन (Criminology & Correctional Administration)

९. शालेय समाजकार्य (School Social Work)

१०.	वैद्यकीय व मानसोपचार (Medical & Psychiatric)

११.	मागास आणि दुर्लक्षित घटक (Vulnerable Group)

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यकर्त्याच्या कार्यक्षेत्रांविषयी चर्चा करा.

१०.७ समाजकार्यकर्त्याचे वर्गीकरण :

प्रशिक्षण, कार्यक्षेत्र, लिंग, विशेष कुशलता, इत्यादींच्या आधारे समाजकार्यकर्त्याचे वर्गीकरण केले जाते. Youngly यांनी ‘Social action and Social work’ या आपल्या पुस्तकात समाजकार्यकर्त्यांचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

१.	रूढीबद्ध कार्यकर्ता (Stereo type)

२.	अलिप्त राहणारा कार्यकर्ता (Fencerider)

३.	प्रपोगंडा करणारा (Propogandist)

४.	उदारमतवादी (Liberal)

समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याच्या आधारे देखील वर्गीकरण करता येते :

१.	व्यक्ती सहाय्यकर्ता (Case Worker)

२.	गटकार्यकर्ता (Group Worker)

३.	समुदाय संघटक (Community Organiser)

४.	संशोधक (Researcher)

५.	प्रशासक (Administrator)

६.	सक्रीय कार्यकर्ता (Activist)

लिंगाच्या आधारे समाजकार्यकर्त्याचे वर्गीकरण :

१.	स्त्री समाजकार्यकर्ता

२.	पुरुष समाजकार्यकर्ता

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यकर्त्यांच्या वर्गीकरणावर टिप लिहा.

१०.८ समाजकार्यकर्त्यांकडे आवश्यक तंत्रे :

समाजामध्ये व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती असतात. या वेगवेगळ्या प्रवृत्ती असतात. या वेगवेगळ्या प्रवृत्ती असलेल्या लोकांसोबत समाजकार्यकर्त्याला कार्य करायचे असते. एखाद्या प्रश्नाच्या संदर्भात काम करत असताना त्या व्यक्तीकडून, गटाकडून व समुदायाकडून योग्य प्रतिसाद मिळवणे आवश्यक असते. हा प्रतिसाद मिळविण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याला काही तंत्र आवश्यक असतात व प्रतिसाद मिळवण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याला विविध तंत्राचा व कौशल्याचा वापर करावा लागतो.

तंत्र (Technique) : अमेरीकन असोसिएशन ऑफ सोशल वर्कर्सने व्यक्तीसहाय्य करताना वापरण्यात येणाऱ्या तंत्रांचे एकूण सात गट गेले आहेत.

१) सेवार्थ्यावरील तणाव दूर करण्यासाठी वापरण्यात येणारी तंत्रे.

२) सेवार्थीचे मूळ मुद्याकडे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी वापरण्यात येणारी तंत्रे.

३) सेवार्थ्याला अडचणीच्या, नकोशा वाटणाऱ्या पण अढळ असणाऱ्या बाबी स्विकारायला लावण्यासाठी वापरण्यात येणारी तंत्रे.

४) सेवार्थीकडून संरक्षण तंत्रांचा होणारा वापर रोखण्यासाठी व टाळण्यासाठी वापरायची तंत्रे.

५) सेवार्थीच्या निर्णयांना प्रभावित करण्यासाठी वापरली जाणारी तंत्रे.

६) सेवार्थीला विचार करण्यास, विश्लेषण करण्यास, सावरण्यास, निर्णयाप्रत येण्यास, कृती करण्यास, विचार व्यक्त करण्यास लागणारा वेळ समजून घेण्यास वापरण्यात येणारी तंत्रे.

७) सेवार्थीला अडचणीच्या काळात उभारण्यासाठी, मदत करण्यासाठी वापरण्यात येणारी तंत्रे.

वरील गटवारीवरुन लक्षात येते की, मुलाखत घेताना सेवार्थ्यासोबत अथवा अशिलासोबत संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी तंत्रांचा उपयोग होतो. एर्ल सॅल्सबेरी यांनी वरील सात प्रकारच्या गटातील तंत्रांची यादी पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

१) सेवार्थ्याच्या परिस्थितीचे गांभीर्य शक्य तितके कमी करणे.
२) समस्येची तीव्रता कमी करणे.
३) समस्येचे स्वरुप लहान व सौम्य करणे.
४) सेवार्थीवरील दबाव कमी करणे.
५) आनंदी वातावरण तयार करणे.
६) स्पष्टीकरण देणे.
७) वस्तुस्थिती स्पष्टपणे मांडणे.
८) संभाव्य परिणामांचे पुर्वानुमान लावणे.
९) संरक्षण यंत्रणेचा वापर करण्यापासून रोखणे.
१०) बोलण्याच्या माध्यमातून अधिकार प्रस्थापित करणे.
११) घाईने निर्णय घेण्यापासून थोपविणे.
१२) मिळालेल्या माहितीचा उपयोग करुन घेणे.
१३) सेवार्थ्याकडून मिळालेल्या माहितीची तपासणी करणे.
१४) सेवार्थ्याकडून खरी माहिती काढून घेणे.

तंत्रे ही सेवार्थीवरील ताण कमी करण्यासाठी मदत करतात. सेवार्थीला मुख्य मुद्याकडे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी मदत करतात. अवघड गोष्टी स्वीकारण्यास सेवार्थीला मदत करताना सेवार्थीला संरक्षण यंत्रणा वापरण्याची गरज भासणार नाही. असे वातावरण निर्माण करतात. काही तंत्राचा वापर निर्णयांना प्रभावित करण्यासाठी केला जातो. मुलाखतीमध्ये सहजता निर्माण करण्यासाठी काही तंत्रे वापरली जातात. तर काही तंत्रे सेवार्थीला समजून घेण्यासाठी वापरली जातात.

सेवार्थीकडून योग्य माहिती, प्रतिसाद मिळवण्यासाठी व त्याची समस्या योग्य रीतीने हाताळण्यासाठी व्यावसायिक समाज कार्यकर्ता सेवार्थीला माहित नसणारी माहिती उपलब्ध करुन देतो. त्याला नेमक्या मुद्यांपर्यंत पोहचण्यासाठी मदत करतो. या संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये कार्यकर्ता शाब्दिक आणि अशाब्दिक तंत्रांचा वापर करुन सेवार्थीचा प्रतिसाद मिळवत असतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यकर्त्याकडे आवश्यक असणाऱ्या तंत्रांवर टिप्पण लिहा.

१०.९ समाजकार्यकर्त्यांकडील आवश्यक कौशल्ये :

समाजकार्यकर्त्याला समुदायात कार्य करत असताना व्यक्तीसहाय्य कार्य, गट, कार्य, समुदाय संघटन, सामाजिक संशोधन, सामाजिक प्रशासन व सामाजिक क्रिया या पद्धतीच्या वापरात अनेक कौशल्याचा उपयोग करावा लागतो. बरीच कौशल्ये समानतेने सगळीकडे वापरली जातात आणि प्रत्येक पद्धतीत काही विशेष कौशल्ये वापरावी लागतात. परिस्थितीनुसार वेगवेगळ्या कौशल्याचा वापर समाजकार्यकर्ता करत असतो. एकापेक्षा जास्त किंवा अनेक कौशल्यांचा एकत्रित उपयोग समाजकार्यकर्त्याला करावा लागतो. समाजकार्यकर्ता पुढील कौशल्याचा वापर वेळोवेळी करत असतो.

१) ऐकून घेण्याचे कौशल्य

२) संवाद साधण्याचे कौशल्य

३) संघटन कौशल्य

४) मत मांडण्याचे किंवा पटवून देण्याचे कौशल्य

५) योग्य निर्णय घेण्याचे कौशल्य

६) नेतृत्त्व कौशल्य

७) निरीक्षक कौशल्य

८) लोकांकडून काम करुन घेण्याचे कौशल्य

९) वेळेचा सदुपयोग करण्याचे कौशल्य

१०) उपलब्ध साधनांचा वापर करण्याचे कौशल्य

११) अहवाल लेखनाचे कौशल्य

१२) सादरीकरणाचे कौशल्य

१०.१० समाजकार्यकर्त्याची भूमिका :

समाजामध्ये कार्य करत असताना समाजकार्यकर्त्याला अनेक भूमिका पार पाडाव्या लागतात. भूमिका पार पाडत असताना समाजकार्यकर्ता कौशल्य, तंत्र, ज्ञान यांचा वापर करतो. कार्यकर्त्याचा दृष्टिकोण, मूल्य, दर्जा, क्षमता, विचार, व्यक्तिमत्त्व, सराव, ज्ञान त्याची प्रगल्भता यांचा भूमिकांवर प्रभाव पडतो. कार्यकर्त्याचा दर्जा, गुणवत्ता, गुणवैशिष्ट्ये, उद्देश या बाबी त्याची भूमिका निश्चित करतात.

समाजकार्यकर्त्याच्या वेगवेगळ्या तज्ञांनी समाजकार्यकर्त्याच्या भूमिकांच्या संदर्भात आपले मत प्रतिपादित केले आहे. अभ्यासकांनी आणि विचारवंतांनी समाजकार्यकर्त्याच्या भूमिका पुढीलप्रमाणे विशद केल्या आहेत.

- शोधणारा
- वकील
- मूल्यांकन करणारा
- प्रसारक, विस्तारक

- साधने एकत्र करणारा
- सल्लागार
- संशोधक
- काळजी घेणारा

'चार्लस ग्रोसेर' यांनी समुदायात कार्य करताना समाजकार्यकर्त्याच्या पुढील भूमिका सांगितल्या आहेत.

- सामर्थ्यदाता
- सक्रीय कृतिप्रवन
- वकील
- दलाल

'बिस्नो' यांनी समाजकार्यकर्त्याच्या नऊ भूमिका सांगितल्या आहेत.

- प्रतिपक्षी
- सलोख्याची भूमिका
- विकासात्मक
- पुनर्रचना करणारी भूमिका
- सोय उपलब्ध करुन देणारा
- ज्ञानवृद्धी व ज्ञानाची चाचणी करणारी भूमिका
- शिस्त लावणारी भूमिका
- नियम कायदे यांची अंमलबजावणी करणारी भूमिका
- नियम बनवणाऱ्यांची भूमिका

समाजकार्यकर्त्याला विविध स्तरावर एकाचवेळी भूमिका वापराव्या लागतात. सर्व तज्ञांनी सांगितलेल्या भूमिका लक्षात घेता समाजकार्यकर्त्याच्या सर्वसामान्य भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **मदतगार (Helper) :** समाजकार्यकर्ता हा नेहमी मदतीला तत्पर असायला हवा. घरजू व्यक्तीला मदतीची केव्हाही गरज पडू शकते. अशा वेळेस कोणत्याही प्रकारची टाळाटाळ न करता समाजकार्यकर्ता मदतगार (Helper) म्हणून भूमिका बजावत असतो.

२) **सामर्थ्यदाता (Enabler) :** समाजकार्यकर्त्याच्या अंगी मदत करण्याचे सामर्थ्य असायला हवे. आवश्यक त्या सर्व बाबींची माहिती त्याला असणे गरजेचे आहे. जेणेकरुन तो गरजू व्यक्तींना पाहिजे ती माहिती पुरवू शकतो. किंवा त्याला माहितीचे स्त्रोत माहित असणे आवश्यक आहे. जेणेकरुन तो माहिती संबंधित स्त्रोतांकडून मिळवून संबंधित अशीलाला मदत करु शकतो. समाजकार्यकर्त्याला समुदायामध्ये 'सामर्थ्यदात्याची' भूमिका पार पाडावी लागते.

३) प्रोत्साहक (Encourager) : 'समाजकार्यकर्ता' हा नेहमी प्रोत्साहन देणारा असायला हवा. त्याला प्रोत्साहक म्हणून भूमिका पार पाडायची असते. कार्यकर्त्याला सकारात्मक दृष्टिकोनातून विचार करुन समोरच्या व्यक्तिला निराश न करता नैराश्यातून बाहेर काढायचे असते. या करता समाजकार्यकर्त्याला अशीलाला सतत प्रोत्साहन द्यावे लागते. अशा प्रकारे समाजकार्यकर्ता प्रोत्साहकाची भूमिका पार पाडत असतो.

४) मार्गदर्शक (Guide) : 'समाजकार्यकर्ता' हा नेहमी मार्गदर्शक असतो. नेमक्या कोणत्या दिशेने व्यक्तीला कार्य करायचे आहे. कोणता मार्ग निवडायचा आहे याचे मार्गदर्शन समाजकार्यकर्ता करत असतो. एखाद्या बाबीसाठी अनेक पर्याय समोर असले तर व्यक्ती गोंधळतो. तेव्हा सर्व पर्यायांचे गुणदोष सांगून योग्य पर्याय निवडण्यास तो समस्याग्रस्त व्यक्तीला सक्षम बनवितो. याबाबतीत समाजकार्यकर्ता मार्गदर्शकाची भूमिका पार पाडत असतो.

५) सुलभीकरणकर्ता (Facilitator) : समाजकार्यकर्ता एखादी कठीण असणारी बाब सोपी करुन आपल्या अशीलापर्यंत पोहचवितो. एखादी अवघड प्रक्रिया सोपी करुन समाजाला समजेल, उमजेल अशा सोप्या भाषेत त्यांच्यापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य समाजकार्यकर्ता करतो. समाजकार्यकर्ता सुलभीकरण करुन समुदायापर्यंत आवश्यक ती माहिती पोहचविण्याचे, समस्या हाताळण्याचे कार्य करतो.

६) शिक्षक (Teacher) : समाजकार्यकर्ता हा एक शिक्षक देखील असतो. तो अनेक गोष्टींचे ज्ञान समाजापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य करत असतो. एका शिक्षकाजवळ असणारे सर्व गुण समाजकार्यकर्त्याजवळ असणे आवश्यक आहेत. विविध गोष्टींचे ज्ञान समाजापर्यंत पोहचविताना समाजकार्यकर्ता 'शिक्षकाची' भूमिका बजावत असतो.

७) संशोधक (Researcher) : समाजकार्यकर्त्याला समुदायात 'संशोधक' म्हणून भूमिका पार पाडावी लागते. एखाद्या घटनेची, स्थितीची, समस्येची यथार्थ माहिती पुरविण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याला सांख्यिकीय दृष्टिकोनातून माहिती मिळवावी लागते. अशा वेळेस समाजकार्यकर्ता संशोधक म्हणून भूमिका पार पाडत असतो.

८) प्रशासक (Administrator) : बऱ्याच वेळा समाजकार्यकर्त्याला अनेक व्यक्तींसोबत कार्य पार पाडावे लागते. अशा वेळेस अनेक व्यक्तींसोबत काम करत असताना त्याला सर्वांकडून योग्य पद्धतीने काम करुन घेण्यासाठी समाजकार्यकर्त्याच्या अंगी प्रशासकाचे गुण असणे अतिशय आवश्यक असते. अनेक लोकांकडून काम करुन घेताना समाजकार्यकर्ता प्रशासकाची भूमिका बजावतो.

९) पर्यवेक्षक (Supervisor) : 'समाजकार्यकर्ता' हा समाजात सातत्याने पर्यवेक्षण करत असतो. जेणेकरुन तो आपल्या कार्यात निर्णय घेताना त्याच्या निरीक्षणात आलेल्या बाबींचा तो योग्य उपयोग करुन घेऊ शकेल. निर्णयातील महत्त्वाचा आधार म्हणून परिस्थिती, घटनांकडे पाहिले जाते. त्यामुळे अनेक बाबींमधील बारकावे समाजकार्यकर्त्याला माहित असणे आवश्यक असते. पर्यवेक्षणाच्या माध्यमातून कार्यकर्ता अनेक बाबी जाणून घेतो. अशा प्रकारे समाजकार्यकर्ता समाजात कार्य करत असताना पर्यवेक्षकाची भूमिका पार पाडतो.

१०) उपचारक (Therapist) : 'समाजकार्यकर्ता' हा 'उपचारक' देखील असतो. तो नेहमी समस्येचे कारण शोधून ती समस्या सोडविण्याच्या दिशेने प्रयत्न करतो ती समस्या पुन्हा तयार होणार नाही यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय करतो. ती समस्या हाताळण्यास संबंधित व्यक्तीला सक्षम बनवतो. समाजकार्यकर्त्याला 'उपचारकाची' भूमिका निभवावी लागते.

११) संघटक (Organiser) : समाजकार्यकर्त्याला समुदायातील लोकांमध्ये काम करावे लागते. त्यामुळे त्याला समाजाची बांधणी कशी करायची याचे ज्ञान अवगत असणे आवश्यक असते. यासाठी समाजकार्यकर्ता उत्तम 'संघटक' असायला हवा. 'समाज' हा विविध धर्मात, पंथात, भाषेत आणि आर्थिक स्तरांमध्ये विभागलेला असतो. वेगवेगळ्या चालीरिती पाळणारे, विविध समस्यांनी ग्रस्त असलेले विविध विचारसरणीचे लोक समुदायात असतात. समुदायात काम करत असताना विविध प्रकारच्या लोकांना सांभाळून घेऊन काम करावे लागते. त्याचप्रमाणे विविध प्रकारच्या संघटना तयार करण्यासाठी, संघटनेत काम करण्यासाठी, समाजकार्यकर्ता हा उत्तम संघटक असणे आवश्यक असते. 'संघटकाच्या' भूमिकेतून तो समुदायाचा विकास समुदायामार्फत योग्य पद्धतीने करु शकतो.

१२) सक्रीय कार्यकर्ता (Activist) : एखाद्या बाबीसंबंधी समुदायात जनजागृती करण्यासाठी त्या समस्येला योग्य न्याय मिळेपर्यंत समाजकार्यकर्त्याला सातत्याने सक्रिय कार्यकर्ता म्हणून कार्य करावे लागते. बऱ्याच वेळा सक्रिय कार्यकर्ता हा व्यावसायिक कार्यकर्ता असतातच असे नाही. परंतु जर व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्याने सक्रिय कार्यकर्त्याची भूमिका पार पाडली तर तो अधिक प्रभावी ठरु शकते.

उपरोक्त भूमिकांसोबतच समाजकार्यकर्ता व्यक्तिसहाय्य कार्यकर्ता व गटकार्यकर्ता संरक्षक, वकील यांसारख्या भूमिका बजावित असतो. अनेकवेळा समाजकार्यकर्त्याने एका वेळेस अनेक भूमिका बजवाव्या लागतात. विविध परिस्थितीनुसार समाजकार्यकर्त्याच्या भूमिका वेगवेगळ्या असू शकतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका विशद करा.

____

____

____

____

____

१०.११ सारांश :

समाज कार्यकर्त्याला बहुविध प्रकारची कार्ये करायची असतात. त्याच्याकडून करण्यात येणाऱ्या कामानुसार त्याच्या भूमिका निश्चित होतात. यामध्ये मदतकर्त्यांची भूमिका, शिक्षकाची भूमिका, पुरस्कर्त्यांची भूमिका, तंज्ञांची भूमिका, योजनाकाराची भूमिका, तसेच सामाजिक आंदोलकाची भूमिका, गट सहाय्यकर्त्यांची भूमिका, संशोधनकर्त्यांची भूमिका यांचा अंतर्भाव होतो. या भूमिका पार पाडत असताना कार्यकर्त्याला विविध क्षेत्रात कार्य करावे लागते. समाजकार्यकर्ता म्हणून कार्यकर्त्याची विचारांची पद्धत, वागण्याची पद्धत, एकाच प्रकारची असते. समाजकार्य शिक्षणातून निर्माण झालेले विचार, भावना, कौशल्ये व तंत्रे यांच्या सहाय्याने समाजकार्यकर्ता आपल्या अनेक भूमिका पार पाडत असतो.

१०.१२ अधिक माहितीकरता :

१) समाजाकार्यपद्धती, क्षेत्र, विचारधारा व समाजसुधार –
लेखक : डॉ. संजय साळीवकर
प्रकाशन : श्री. मंगेश प्रकाशन

२) व्यवसायिक समाजकार्य शिक्षण व व्यवसाय
लेखक : डॉ. देवानंद शिंदे
प्रकाशन : डायमंड प्रकाशन

३) समाजकार्यकर्ता (एक व्यावसायिक)
लेखक : डॉ. देवानंद शिंदे
प्रकाशन : मंगेश प्रकाशन

१०.१३ प्रश्नसंच :

१) समाजकार्याची संकल्पना स्पष्ट करुन समाजकार्यकर्त्याच्या कार्याचे स्वरुप विशद करा.

२) समाजकार्यकर्त्यांची संकल्पना स्पष्ट करुन समाजकार्यकर्त्याकडे आवश्यक असणाऱ्या गुणांबाबत चर्चा करा.

३) समाजकार्यकर्त्याच्या विविध कार्यक्षेत्रांविषयी चर्चा करुन समाज कार्यकर्त्याकडे समाजकार्यासाठी आवश्यक असलेली तंत्रे विशद करा.

४) समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्यासाठी आवश्यक असणारी विविध कौशल्ये सांगून समाजविकासातील कार्यकर्त्यांची भूमिका विशद करा.

❖❖❖❖

११

समाजकार्याचे क्षेत्र - प्राथमिक आणि दुय्यम कुटुंब कल्याण, बालकल्याण, युवक कल्याण, महिला कल्याण, वृद्ध व अपंग आणि सामुदायिक विकास

घटक रचना :

११.० पाठाची उद्दिष्टे

११.१ प्रास्ताविक

११.२ कुटुंब कल्याण व बालकल्याण सेवा क्षेत्र

११.३ महिला कल्याण

११.४ युवक कल्याण

११.५ वृद्ध कल्याण

११.६ विकलांग व्यक्तीचे कल्याण

११.६.१ विकलांग व्यक्तीचे विविध प्रकार

११.६.२ विकलांग व्यक्तीच्या समस्या

११.६.३ विकलांग व्यक्तीसाठी कार्यरत बिगर शासकीय संस्था

११.७ सारांश

११.८ पारिभाषिक शब्द आणि अर्थ

११.९ स्वाध्याय

११.० पाठाची उद्दिष्टे

समाजकार्यातील विविध क्षेत्र समजुन घेण्याच्या उद्देशाने या प्रकरणाची उद्दिष्टचे खालील प्रमाणे आहेत.

१. समाजकार्याची संकल्पना समजून घेणे.

२. समाजकार्यातील विविध क्षेत्रांबद्दल माहिती मिळवणे.

३. बालविकासाची संकल्पना समजून घेऊन बालविकासातील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.

४. महिला कल्याणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध उपक्रमांचा आणि कार्यक्रमांचा आढावा घेणे.

५. युवा कल्याणाची संकल्पना समजुन घेणे आणि युवकांच्या विकासासाठी कार्यरत स्वयंसेवी संस्थांबाबत माहिती मिळवणे.

६. वृध्दांच्या व अपंगांच्या समस्या लक्षात घेऊन त्याकरिता राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमांचा आढावा घेणे.

११.१ प्रस्तावना :

सदर प्रकरणांच्या अभ्यासामुळे समाजकार्याची व्याप्ती म्हणजे समाजकार्य कोणकोणत्या घटकांसंबधी कार्य करू शकते, कितपत खोलवर जाऊ शकते हे समजणार आहे. समाजकार्याला कार्यक्षेत्राची खत तर मर्यादीत नाही. जिथे समाजाल्या तिथे समाजकार्य पोहचले. ती कार्यक्षेत्रही या अभ्यासातुन समजाणार आहेत.

व्यावसायिक समाजकार्य समजून घेताना त्याची व्याप्ती समजून घेणे महत्वाचे आहे. असे म्हटले जाते की, जिथे माणूस तिथे समस्या जिथे समस्या तिथे समाजकार्याची गरज. समाजकार्याला खरतंर मर्यादा असू नयेत. सर्व गटांसाठी, स्त्री, परूष, अपंग, वृध्द, अपराधी, रूग्ण या विविध प्रकारच्या मानवाचे कल्याण म्हणजे समाजकार्याची व्याप्ती होय. समाजकार्याच्या सदर व्याप्तीनुसार समाजकार्याची प्रमुख क्षेत्र पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) कुटुंब व बालकल्याण सेवा क्षेत्र.
२) महिला कल्याण.
३) युवक कल्याण.
४) वृध्द कल्याण.
५) विकलांग कल्याण

११.२ कुटुंब कल्याण व बालकल्याण सेवा क्षेत्र:

यात माणसाच्या जन्मापासून मृत्यपर्यंत सर्व अवस्थांमध्ये मानवाला दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा समावेश होतो. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर असणाऱ्या गरजा लक्षात घेऊन त्या पूर्ण करण्याचे कार्य या क्षेत्राच्या अंतर्गत केलले जाते. स्त्री-पुरुष, बालक, युवक, प्रौढ, पालक, अपंग, वृध्द अशा सर्वांना अपेक्षित असणाऱ्या सेवांचा यात समावेश होतो. कुटुंबाचा प्रत्येक घटक या सेवांचा महत्त्वाचा भाग असतो. कुटुंब केंद्रस्थान मानून कुटुंबाला आपल्या सदस्यांच्या गरजा पूर्ण करता याव्यात, त्यांचे संरक्षण करता यावे यासाठी त्यांना पाठिंबा देता यावा यासाठी प्रयत्न केले जातात.कुटुंब व त्यातील सदस्यांना बलशाली करण्यासाठी त्या क्षेत्रात कार्य केले जाते. कुटुंबाला आवश्यक असणाऱ्या सेवा उपलब्ध नसतील तर त्या निर्माण करणे, कुटुंबापर्यंत पोहचविणे हे कार्य या सेवा क्षेत्राद्वारे केले जाते.

मानवाच्या जीवनात कुटुंबाला महत्त्वाचे स्थान आहे. कुटुंब हा व्यक्तीच्या जीवनाचा पाया असून समाजाला स्थैर्य देण्याचे, नागरीक पुरवण्याचे कार्य कुटुंब करते. कुटुंबातील सदस्यांच्या परस्पर संबंधाना बळकटी देण्यासाठी ते संबंध टिकवून ठेवण्यासाठी कुटुंबाला व त्यातील सदस्याला सेवा पुरविल्या जातात. कुटुंबनियोजन हा कार्यक्रमही याच क्षेत्रात येतो. कुटुंब कल्याण सेवा कुटुंबातील तीन संबंधाना सुदृढ करते. कुटुंबातील तणाव, कौटुंबिक

विघटन, वैवाहिक समस्या, कुटुंबात होणारे शोषण, हिंसा, अनैतिक व्यवहार, व्यक्तीची अपेक्षा व कुटुंबसदस्यांचा विकास हे सर्व विषय या क्षेत्रात अंतर्भुत आहेत.

कुटुंबाचे महत्त्व लक्षात घेऊन, समाजाची सर्वात लहान पण सर्वात महत्त्वाची संस्था स्थिर ठेवण्याच्या दृष्टीने, अस्तित्वात असलेल्या कुटुंबाच्या अभावांना दुर करण्याच्या उद्देशाने, कुटुंबाला शक्तिशाली करण्यासाठी कुटुंबाला केंद्रस्थानी ठेवून हे क्षेत्र कार्य करते. या दिशेने उपलब्ध सेवा कुटुंबापर्यंत पोहचण्याचे, बसणाऱ्या सेवा निर्माण करण्याचे, योजना आखण्याचे कार्य या क्षेत्रात होते.

कुटुंब नसल्यास कुटुंबाची अनुपस्थीती भरून काढणे व कुटुंब जी काळजी सदस्यांना पुरविते, ज्या पद्धचीने सदस्यांच्या गरजा पूर्ण करते, त्या गरजा पुरवण्याची वव्यस्था निर्माण करणे अशी कार्ये कुटुंब कल्याण क्षेत्रात केली जातात. (supportive, supplimentry, services, substitute services)

जी कार्य वास्तविक कुटुंबांने पार पाडायची असतात परंतु काही कारणाने जेव्हा कार्ये पार पाडणे कुटुंबाला शक्य नसते, काही कारणाने ही कार्ये कुटुंब व्यवस्थितरित्या पार पाडू इच्छिच नाहित त्या वेळेस या अकार्य क्षमतेमुळे कुटुंब मोडू नये याकरता कुटुंबाला पाठिंबा देणाऱ्या सेवा या क्षेत्राअंतर्गत पुरविल्या जातात. कुटुंब सदस्यांच्या परस्पर नातेसंबंधांना बळकटी आणण्यासाठी व हे संबंध टिकवून टेवण्यासाठी कुटुंबाला व त्यातील सदस्यांना सेवा दिल्या जातात. संरक्षणात्मक सेवा (protective services) हा कुटुंब कल्याणाचा भाग होतो पुनर्वसनान्मक आणि प्रतिबंधात्मक स्वाही या क्षेत्राचा भाग आहे.

कुटुंबातील भूमिका, ताण तणाव, असमाधान, असमायोजन, असामंजस्य, भांडणे, कौटुंबिक विघटन, कुटुंबातील वाद, वैवाहिक समस्या, कुटुंबातील अपूर्णता व अभाव, कुटुंबात होणारे शोषण, कुटुंबातील अनाचार अनैतिकता, कौटुंबिक हिंसा (Family violence), कुटुंबात होणारी उपेक्षा, वंचना, कुटुंबसदस्यांचा विकास है विषय क्षेत्रात अंतर्भूत होतात.

कुटुंबकल्याणाच्या उध्देशाने तयार होणाऱ्या आरोग्य शिक्षणविषयक धोरणांतर्गत, शासकीय व ऐच्छिक संघटनांकडून राबविल्या जाणाऱ्या उपक्रमांच्या आणि कार्यक्रमांचा उपयोग या क्षेत्रात केला जातो. बालकांसंबधीचे धोरण, स्त्री- विषयक वृध्दांसंबधीचे राष्ट्रीय धोरण , युवक अपंग यांच्या संबंधातील धोरणे - योजना तसेच अन्य योजनांचे ज्ञान उपयोगात आणून या क्षेत्राद्वारे समाजाला सेवा दिल्या जातात, कायद्याचा आधार घेतला जातो.

कुटुंब कल्याण संस्थांची व सेवांची यादी पुढीलप्रमाणे करता येईल. कुटुंब नियोजन सेवा, पुरक आहार सेवा, आरोग्यसेवा, पाळणाघरे, घरपीच सेवा, सल्लासेवा केंद्र, महिला आधार केंद्र, युवा केंद्र, मनोरंजन केंद्र, वाचनालये, प्रशिक्षण शिबीरे, दवाखाने, दत्तक सेवा, अपंग सेवा, आर्थिक सहाय्य सेवा, कुटुंब कल्याण कायदे, वृध्दाश्रम, अनाथाश्रम, अल्पावास सेवा, रात्रनिवारा कुटुंब जीवन , इत्यादी.

बालकल्याण :

१८ वर्षाखालील मुलास बालक म्हटले जाते. काही ठिकाणी ही वयोमर्यादा काही कार्यक्रमांसाठी, काही कायद्यांसाठी यापेक्षा कमी किंवा जास्त आहे. भारतात १४ वर्षाखालील व १८ वर्षाखालील बालकांची संख्या भारतात एकूण लोकसंख्येच्या अनुक्रमे ३० ते ४० सर्वसाधारणतः असते. बालकांत, सामान्य बालकांचा आणि अपंग बालकांचा विचार केला जातो. अपंगामध्ये मानसिकदृष्ट्या, शारिरीकदृष्टया व सामाजिक दष्ट्या अपंग बालकांचा समावेश होतो. झसे मनोदुर्बल , मनोरूग्ण ही मानसिक, मूख बधीर, अस्थिस्नायूंचे अपंगत्व, अंध ही शारिरीक तसेच अनाथ, शोषित, उपेक्षित, टाकून दिलेली, पळून गेलेली, बाल अपराधी, बान वेश्या, भिक्षा मागणारी मुले ही सामाजिकदृष्टया अपंग समजली जातात.

बाल कल्याण सेवा पुरविताना देशातील बालकांचे स्वरूप लक्षात घेणे महत्वाचे ठरते. वेळोवेळी होणाऱ्या सर्वेक्षणातून हे स्वरूप स्पष्ट होते. मुलामुलींची संख्या, खेडे - शहर आदिवासी भागातील मुले, शिक्षणासंबदीची मुलांची माहिती, जन्मदर, मृत्यदर, बालकांचे आरोग्य उपलब्ध आरोग्य सेवा, आहारा संदर्भात बालकांचे विश्लेषण, बालआजार , लसीकरण, शाळागळती, अपंग बालकांची संख्या, बालकल्याण संस्थांचे विवरण, बालकांवरील आत्याचार आणि बालशोषण, बालमजूर, बालमानांची संख्या, बालविवाह, बालिकांची परिस्थिती अशा विविध मातकांच्या आधारे, बालकांची संख्या व बालकांचे स्वरूप जाणून, बालकल्याण धोरण आखून सेवांची व योजनांची आखणी केली जाते.

बालकल्याणाचा अर्थ:

“child welfare means (if any economic program is enviasaged) nothignshort of the total well-being of the child. It comproises the totality of measures, technical, educational or social, intended to give each individual on equallty of opportunity for growth & development.”

या शब्दात योजना विभागाने बालकल्याणाची व्याख्या केली आहे. बालकांचे संपूर्ण कल्याण साघणे, कल्याण साधताना वाढीच्या विकासाच्या समानसंधी उपलब्ध होण्यासाठी सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक, तांत्रिक, सामाजिक सेवा उपलब्ध करून देणे, साधने प्रदान करणे हा बालकल्याणाचा अर्थ होतो.

बाल कल्याणांतर्गत विशेष काळजी घेण्याची गरज असणाचा बालकांचा वर्गही अंतर्भूत केला जातो. जसे अपंग व अनाथ बालक संविधान बालकाला कायद्याद्वारे संरक्षण देते. उदा. कारखाना अधिनियम, १९४८, बालन्याय कायदा, इ.

बालकल्याणात सामान्य बालक, अपंग बालक यांच्याबरोबर बाल कामगार, वंचित बालक याचाही विचार होतो. बालापराधी व सामाजिकदृष्टया पीडीत बालकांचाही समावेश होतो.

उपेक्षित (Neglected) बालक, रत्यावर राहणारे बालक (street child), पळून गेलेले / आलेले बालक, शोषित (exploited), बालक, वंचित बालक (deprived),

अपमानित बालक, ज्या बालकाबरोबर गैरवर्तन केले गेले असे बालक (abused), इ. या क्षेत्रात विचार होतो.

पुढील स्थितीच्या संदर्भात या क्षेत्रात कार्य केले जाते.

१) मूलांच्या गरजा पूर्ण न होणे किंवा पूर्ण न करणे.
२) मारहाण (शारिरीक तसेच मानसिक मारहाण)
३) भीक मागण्यास लावने.
४) दलाल म्हणून मादक पदार्थांच्या व्यवसायात त्यांचा वापर करणे.
५) दुर्लक्ष करणे, एकटे ठेवणे, कोंडणे
६) बालवेश्या
७) लैंगिक शोषण होणे
८) शिक्षण थांबवणे
९) कामास लावणे
१०) अत्याचार होणे
११) मानव व्यापार
१२) बालहत्या
१३) बालविवाह, इ.

बाल कल्याणसेवा, संस्थान्मक (Institutional) व असंस्थात्मक (non-institutional) या दोन प्रकारच्या मानल्या जातात.

संस्थात्मक सेवा : यामध्ये अनाथालये, गरजू मूलांसाठी (Institutional) उदाहरणार्थ, कुष्ठरोगाची मुले, क्षयरोगग्रस्तांची मुले, जेल भोगणाऱ्या महिलांची मुले (फॉस्टर होम), अविवाहित महिलांच्या मुलांसाठी निवास व सांभाळ, बालगुन्हेगार मुलामुलींसाठी निरीक्षण ग्रहे, भावनिकदृष्टया अस्थिर मुलांसाठी निवारा, उपचार केंद्र यांचा समावेश होतो.

संस्थाबाह्य सेवा :

अ) सर्वसाधारण मुलांसाठी : पाळणागृहे, पूर्व प्राथमिक शाळा, दिवसा काळजी घेणारे केंद्र (Day care center) बालवाडी अंगणवाडी, मनोरंजन व छंदवर्ग, ग्रंथालये, बालमार्गदर्शन केंद्र यांचा समावेश होतो.

ब) विशेष मुलांसाठी : मानसिकदृष्टया अपंग मुलामुलींसाठी शाळा, अंध, अपंग, मुलांसाठी शिशुग्रहे, विशेष मुलांसाठी भत्ते, दत्तक योजना आदींचा समावेश होतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) कुटुंब कल्याण व बालकल्याण क्षेत्रातील कार्यावर चर्चा करा.

११.३ महिला कल्याण

महिला हा समाजाचा महत्वाचा घटक आहे. समाजाचा अर्धा भाग म्हणजे महिला होत. म्हणूनच स्त्रियांचा विकास म्हणजे पर्यायाने समाजाचा विकास होय. जेथे स्त्री महिला मागासलेली असते ते घर, तो समाजही मागासलेला व अप्रगंतच असतो. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या लोकसंखेत स्त्रियांचे प्रमाण ४८.५ इतके असून १००० पुरूषांमागे ९४३ स्त्रिया असे प्रमाण आहे. ०-६ वर्ष वयोगटाक तर स्त्रियांचे प्रमाण १००० पुरूषांमागे ९१९ इतके चिंताजनक आहे.

स्त्रियांची स्थिती : भारतीय स्त्रिच नव्हे तर जागतिक स्थरांवर स्त्रियांचा विचार केला असता असे आढळते की, समाजाचा अर्धा भाग असणाऱ्या स्त्रियांना समाजात नेहमीच दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. महिलांकडून ज्या कामांची अपेक्षा केली जाते. किंवा तिच्याकडे जी भूमिका दिली जाते ती महत्वाहीन समजली जाते. घरकाम, बालकांची देखरेख, स्वयंपाकघर सांभालणे ही परंपरेने स्त्रीकडे येणारी कामे दुय्यम मानून महिलांना गौणत्व दिले जाते. या पध्दतीने तिला दुबळे केले जाते. दुबळे ठरविले जाते व तिचे शोषण होत राहते. महिलांच्या जीवनाशी संबधित असणाचा जवळपास सर्वच क्षेत्रात स्त्रीवर /महिलांवर अन्याय होतो. स्त्रियाच्या दुय्यम दर्जाला अनेक घटक कारणीभूत आहेत.

महिलांच्या प्रगतीत समाजाचा दृष्टीकोन बाधा आणतो. तो समाजाच्या , घराच्या प्रगतीत महिलांना सहभागी होू देत नाही. महिलांना त्यांच्य प्रगतीपासून वंचित ठेवले जाते किंवा ती वंचितच राहते. महिलांच्या प्रगतीला पोषक वातावरण व संधी मिळत नाही.

या दृष्टीने स्त्रियांचा समान विकास घडवून स्त्रियांना माणूस म्हणून जगता यावे, विकासाच्या समानसंधी मिळाव्या, स्त्री आहे म्हणून भेदभाग कला जाऊ नये, त्यांचा सर्व थरांवर सहभाग वाढवावा अशा अनेक उद्देशांनी स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या कल्याणकारी सेवांचा अंतर्भाव स्त्रीकल्याण क्षेत्रात व्हायला हवा व होतो. स्त्रियांचा समान विकास आधुनिक समाजाची गरज आहे.

शौषिन, पीडीत, उपेक्षित, फसवणूक झालेल्या स्त्रियांचा विचार या क्षेत्रात होतो. या क्षेत्रात स्त्री जीवनाशी संबंधति पैलुंचा अंतर्भाव होतो, जसे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, मारहाण (घरातव घराबाहेर) स्त्रियांचा छळ (शारीरीक व मानसिक), स्त्री कर्मचारी व स्त्री कामगारांना येणाऱ्या समस्या, स्त्रियांचे शोषण, स्त्रियांवर होणारा हिंसाचार बलात्कार, स्त्रियांना पळवणे, स्त्री-विरोधी घटना जसे हुंडा, परिभक्तास पुरूषांकडून व्यभिचार, पतीकडून व्यभिचार, कुटुंब नियोजनाशी संबधित घटना, लादलेले मातृत्व (विवाह जीवनातील व अन्य), स्त्री म्हणून दिली जाणारी भेदभावाची वागणूक (घरात वा घराबाहेर), यासारख्या अनेक बांबींशी संबधित स्त्री कल्याणाचे कार्य करणाऱ्या संस्था कार्यरत आहेत.

स्त्री कल्याणाचे काम करणाऱ्या संस्था : स्त्री कल्याणाचे काम करणाच्या अनेक संस्था कार्यरत आहेत. स्त्रियांना विविध सोयी व सवलती मिळत आहेत. केंद्रिय समाजकल्याण मंडळ, महिला आयोग, महिला धोरणे, महिला आरक्षण, माता बालक आरोग्य सेवा, कुटुंब सल्ला सेवा, कायदा सल्ला सेवा, महिला मंडळे, स्त्रियांसाठी वसतीगृहे, अल्पावास ग्रह, स्टेट होम, मनोरूग्ण स्त्रियांसाठी संस्था, स्त्री उद्योगाला प्रोत्साहन सेवा कार्यक्रम संस्था कार्यरत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्त्री कल्याण विषयक कार्याचा आढावा घ्या.

११.४ युवक कल्याण :

युवक कल्याण ( ) हा कुटुंबकल्याणाचा एक भाग होतो. १४-३० वर्ष वयोगटातील व्यक्तीला युवक म्हणता येते. युवकांच्या गरजा वैशिष्टयपूर्ण असतात. या काळाचे काही उपविभागही होतात. किशोरावस्थेत शारीरीक व मानसिक बदल अत्यंत वेगाने घडतात. या बदलांना तोंड देणे त्यांना कठीण जाते. या काळात इतरांकडून सहानुभूतीने समजून घेणे हवे असने, इतरांनी सहनशीतनेने, शांतपणे वागणे, मुभा देणे, स्वातंत्र्य देणे हवे असते. अधिकार हवे असतात परंतु त्यांच्यावर कोणी अधिकार चालवलेला चालत नाही. त्यांना स्वतःच्या क्षमता कळू लागलेल्या असतात. स्वतः निर्णय घ्यायला आवडेल. अनेकदा चुकीचे निर्णय घेतात. आपण मोठ की लहान हा प्रश्न असतो. हा ताण तणावाचा काळ असतो. मानसिक तणाव बरेचदा वरवर असतो. स्वतःच्या शरीराबद्दल भावना व नात्याबद्दल प्रश्न असतो. अपरिपक्ता असते.

युवकांच्या अनेक गरजा पुढील प्रमाणे आहेत.

१) प्रभल्भ व जाबाबदार प्रौढात रूपांतर होण्याच्या दिशेने व्यक्तिमत्व विकास होतो.

२) संरक्षित वातावरणातून बाहेर पडणे व भावनिक स्वातंत्र्य मिळविणे कोणत्याही लाटेन वाहून न जाता विचारात स्थर्य निर्माण होणे.

३) विरूद्द लिंगाशी जुळवून घेणे. विरूद्द लिंगाच्या व्यक्तींशी व समवयस्कांशी संबंध प्रस्थापित करणे.

४) व्यवसाय शोधणे, प्रशिक्षण घेणे व आत्मनिर्भरलेल्या दिशेने वाटचाल करणे.

५) व्यक्तिमत्व विकासाच्या जाणीवपूर्व्रक विचार घेण्याची जबाबदारीने निर्णय घेण्याची सवय होते.

आजच्या जगातील युवकांपुढे अनेक आव्हाने आहेत त्यांच्या समस्याही फार मोठ्या आहेत. बेरोजगारी, व्यसनाधीनता, मूल्यांचा हास, संधी व सांधनांचा अथाव, शिक्षणाचा अभाव इ.ढासळत्या सामाजिक मूल्यांचा सर्वात मोठा बळी तरूण ठरतो. व त्यातून वेश्यावृत्ती, एड्स, गुप्तरोग, वेशिस्तपणा, टी-बी, चा प्रभाव अशा स्थितीचा जन्म होतो. मानवी मनाला स्वस्थ ठेवण्यासाठी ज्या सुरक्षिततेच्या भावनेची गरज असते. त्याच्या मोठ्या प्रमाणावर अभाव तरूणांच्या मानवी जीवनात आढळतो, आज तरूणांवर दिशाहिनतचे बेजबादार पणाचे , कतृत्वहिनचे आरोप होतात. शमाजात आढळणार्या अण्य समस्या तरूणांना प्रभावित करीत असतात.

तारूण्य वास्तविक्त : अनेक क्षमतांनी व वैशिष्टयांनी परिपूर्ण असते. त्या शक्तींचा योग्य वापर झाल्यास समाजाला योग्य नेतृत्व व नगारिक मिळतात. समाजाचे परिवर्तन करण्यास हा वर्ग तरूणांचे मह्त्त्व, वैशिष्टय, गरज व क्षमता लक्षात घेऊन शासनाकडून व ऐच्छिक संस्थांकडून वेळोवेळी पावले उचलली जातात. या माध्यमातून युवक कल्याण साधण्याचे प्रयत्न होतात. जसे- मतदानाचा अधिकार वयाची १८ वर्षे झाल्यावर मिळवणे,लग्नाचे वय कायद्याने निस्चित करणे, आतंरजातीय विवाहास मान्यता वेगवेगळे शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रम, व्यक्तिमत्व विकास घडवणाऱ्या योजना व कार्यक्रम, स्वयंरोजगारास प्रोत्साहन देणारे क्रार्यक्रम, युवकांतील क्रियाशक्तीला योग्य दिशा देणार कार्यक्रम व संघटना जसे, 'N.S.S, N.CC' स्काऊट गाऊड, छात्र संघटना छात्र सेना, युवा केंद्र, नेतृत्व शिबीरे, युवा महोत्सव, युवा मार्गदर्शन, व्यवसाय मार्गदर्शन , इ.

समस्थाग्रस्त अपंग युवकांसाठी विविध संस्था कार्य करतात. भारतात युवक कल्याण धोरण आखले जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) युवक कल्याणातील कार्याचा आढावा घ्या.

११.५ वृद्ध कल्याण (WELFASE OF AGED)

भारतात वृध्दांची म्हणजे ६० वर्षावरील व्यक्तींची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ६.८ आहे. (१९९१). वृध्द म्हणजे समाजाची अनुभव संपत्ती होय. आपल्या आयुष्याचा सुवर्णकाळ त्यांनी कुंटुब व समाजासाठी दिलेला असतो : त्यामुळे समाज त्यांचा ऋणी असतो.सन २०१३ मधील स्थितीनुसार वय ६५ वर्षे वरील वृध्दांची संख्या भारतात सरासरी ८.३ आहे.

वृध्दांची संख्या भारतात तसेच जगात उत्तरोत्तर वाढते आहे वाढलेली आयुयर्यादा हे त्याचे प्रमुख कारण आहे. हा वर्ग आता इतरांवर अवलंबित असतो. तो आयुष्याच्या या त्ययावर उत्पादन करण्यास असमर्थ असतो.

वृध्दावस्था ही जीवनचक्रातील विशिष्ट अवस्था आहे. यावेळी त्याची घरात व समाजात भूमिका बदलेला असतो. क्रियाशीलता, शारीरीक व मानसिक क्षमता यांत फरक पडलेला असतो. क्रियाशीलनेत शिशिलता आलेली असते. जाबाबदाऱ्या, अपेक्षा, कर्तव्ये बदललेली असतात. मोकळा वेळ असतो. अशा वेळी बदलत्या परिस्थितीशी समायोजन करून, स्वतःचे अस्तित्व स्वतःला व इतरांना हवेहवेसे व उपोयागाचे ठेवण्यात यश मिळवणारे वृध्द सुखमय जीवन व्यक्तित करतात. आयुष्याची तरतुद करण्याइतकी जागरूकता व मानसिक तयार करणारी तरूण पिढी सुनियोजित वृद्धापकाळाचा अनुभव घेऊ शकते.

वृद्ध व्यवस्थेतील समस्याही म्हत्वपूर्ण असतात. त्यात आरोग्य विषयक समस्या, आर्थिक समस्या व समायोजनाच्या समस्या प्रामुख्याने नोंदवाव्या लागतील, वृध्दावस्थित येणारी अपगत्वता हा मोठा भाग येथे असतो. त्याचे प्रमाण १०००००: ८४४ आहे.

भरपूर मोकळा वेळ हा वृद्धांची समस्या बनते. बदलत्या काळात व कुटुंबाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे वृध्दांचे कुटुंबातील स्थान डळमळीत होत आहे. उपेक्षित, एकूण द्रेण, दुर्लक्षित, नकोसे झालेले, पीडीत, शीषित वृध्द ही आजच्या समाजाची वास्तविकता आहे. वृध्दांना अनेक प्रकारच्या मानसिक व भावनिक समस्या आज आढळतात. एकटेपणा ही समस्या असते. अलीकडील काळात संयुक्त कुटुंब पद्दतीचे विघटन होऊन विबक्त कुटुंब पध्दत अस्तिवात येत आहे. विभक्त कुटुंब पध्दतीमुळे वृध्दांची काळजी घेण्यास कुटुंबात कोणीही उपलब्ध नसते. अलीकडे लहान कुटुंबामुळे काळजी घेण्यास कोणी नसल्याची वृध्दांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर

आहे. अशा निराधार वृध्दांसाठी त्यांची दैनदिन काळजी व कामे करण्यासाठी घरपोच सेवा, बाहेरची कामे करून देण्याची सेवा. आजारपणात काळजी वाहण्याची सेवा, इ. काळाची गरज बनत आहेत.

या समस्या दुर करून सुखावह वृध्दावस्या वृध्दांना प्राप्त व्हावी म्हणून, विविध योजना व कार्यक्रम राबविणे जातात, ज्यात सामाजिक सुरक्षा, आयुर्विमा, पेन्शन, वृध्दाश्रम, इस्चितळे, निपधार योजना,मंडळे इ. समावेश होतो. रा. धोरन, योजना याद्वारे वृध्द कल्याण (Welfare of Aged) सेवा समाजास पुरविल्या जातात.

आपली प्रगती तपासा :

१) वृद्ध कल्याणावर टिप लिहा.

____

____

____

____

____

११.६ विकालांग व्यक्तीचे कल्याण

विकलांगता हा शारिरीक, मानसिक, आकलनात्मक , बौद्धिक, भावनिक, विकासात्मक वा यापैकी काही गोष्टींच्या एकत्रित क्षतिचा (impairment) चा परिणाम असतो. विकलांगता ही जलापासून असू शकते अथवा जीवनाच्या एखाद्या टप्यावर निर्माण हू शकते.

विकलांगता ही संज्ञा कडबोळं (Umbrella) स्वरूपाची आहे. यामध्ये विभिन्न क्षती, कृतींवर मर्यादा आणि सहभागावर असलेल्या निर्वंधाचा समावेश होतो. शरीर कार्ये वा रचनेतील समस्या म्हणजे क्षती होय, कोणतेही काम वा कृती करतानाव्यक्तीला भेडसावणारे अडढळे म्हणजे कृतीवरील मर्यादा (activity limitation) होय, तर सहभाग निर्वंध (participation restriction) म्हणजे व्यक्तीला जीवन परिस्थितीमध्ये (life situations) गुंतण्यात येणाऱ्या समस्यांचा अनुभव होय. अशा प्रकारे विकलांगता हे गुंतागुंतीचे घटित असून ते व्यक्तीच्या शरीराची वैशिष्टये आहेत आणि ती व्यक्ती वास्तव्य करत असलेल्या समाजाची वैशिष्टये या दोघामधील आंतर संबंधाचे प्रतिविंब होय.

एखाद्या व्यक्तीला गतकाळामध्ये काही क्षती पोहोचलेल्या असतील किंवा व्यक्तिशःवा एखाद्या गटाचा संकेत वा प्रमाणकानुसार एखादी व्यक्ती विकलींग म्हणून पात्र होऊ शकते. मानसिक संतुलन (याला मनोविश्लेषण वा मानसिक विकलांगता) या नावनेही ओळखले जाते. आणि विविध प्रकारच्या दुर्घट आजारामुळ देखील विकलांगता प्राप्त होते.

काही अभ्यासकांच्या मते, काही ठराविक स्थितीचे वर्णन करण्याकरता (उदा. कर्णबधिरता) विकलांगता या संज्ञेचा वापर करू नये. या बाबी विकासातील तफावत म्हणून विचारात घ्यावी.

जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) आरोग्य अनुभवाच्या संदर्भात क्षती,विकलांगता आणि अपंग या संज्ञाची व्याख्या केलेली आहे.

क्षती (Impairment): मानसिक, शारिरीक वा शरीर रचनेतील वा कार्यातील कोणतीही हानी किंवा विकृती होय.

विकलांगता (Disability) : सामान्य स्थितीतील कोणत्याही मनुष्याला पार पाडता येणाऱ्या कृती वा त्याच्या आवाक्यातील कृती पार पाडण्यावरील कोणतीही निर्बधं वा क्षमतेचा अभाव म्हणजे विकलांगता होय.

अपंग (Handicap) : संबधित व्यक्तीला क्षती वा विकलांगता या कारणांमुळे वय, लिंग, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर आधारित सर्वसामान्य भूमिकांची पूर्तता करणाऱ्या त्या व्यक्तीला असलेल्या मर्यादा किंवा प्रतिबंध होय.

भारतातील विकलांग व्यक्तींची स्थिती :

२००१ च्या जनगणनेनुसार देशात २.१९ कोटी लोक विकलांग आहेत. एकूण लोकसंख्येमध्ये त्यांचे प्रमाण २.१३% आहे. यामध्ये दृष्टी, श्रवण, वाचा, हालचाल, आणि मानसिक विकलांगता असणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश होत ७५% विकलांग व्यक्ती ग्रामीण भागात राहतात, ४९% विकलांग लोकसंख्या साक्षर आहे तर केवळ ३४% विकलांग व्यक्तींनाच रोजगार आहे. सुरवातीच्या काळात आपला सर्व भर हा वैद्यकीय पुनर्वनावर होता तर आता आपला थर सामाजिक पुनर्वसनावर आहे.

२००१ च्या जनगणनेनुसार विकलांग व्यक्तीमध्ये १२.६ दशलक्ष पुरूष तर ९.३ दशलक्ष महिला होत्या. दर १ लाख लोकसंख्येमागे विकलांग व्यक्तीचा दर (संख्या) २,१३० होता यामध्ये पुरूष आणि स्त्रियांची संख्या अनुक्रमे २,३६९ व १,८७४ होती

संपूर्ण देशभरामध्ये विकलांग व्यक्तीची सर्वाधिकसंख्या उत्तर प्रदेशामध्ये (३.६ दशलक्ष) होती. त्यानंतर बिहार, प. बंगाल, तामिळनाडू आणि महाराष्ट्र या राज्यांचा क्रम लागतो.

११.६.१ विकलांगतेचे विविध प्रकार :

१) दृष्टी विकलांगता : २००१ च्या जनगणनेमध्ये एकच डोळा असणाऱ्या व्यक्तीला विकलांग मानले होते. २००१ च्या जनगणेतेमध्ये अशा व्यक्तीला दृष्टीतील विकलांगता मानण्यात आली नाही. २००१ च्या जनगणनेवेळी गणनाकारांना अधुक दृष्टीती खात्री करून घेण्यासाठी एक साधी सोपी चाचणी सांगण्यात आले. २००१ च्या जणगणनेच्या वेळेस अशी सूचना देण्यात आली नव्हती.

२) श्रवण विकलांगता : २०११ च्या जणगणनेच्या वेळी ज्या व्यक्ती श्रवणयंत्रांचा वापर करतात त्यांची विकलांग म्हणून गणना करण्यात आली. अशा व्यक्तींची गणना २००१ च्या जणगणनेत विकलांग म्हणून केलेली नव्हीत. २००१ च्या जनगणनेत ज्या व्यक्तीला एका

कानान ऐकण्यात अडचन होती पण दुसरा कान सामान्यपणे कार्यरत होता त्यांना श्रावण विकलांग म्हणून विचारात घेण्यात आले.

३) वाचा विकलांगता : २००१ च्या जनगणनेमध्ये वाचा विकलांगतेबाबच अधिक स्पष्टपणे व्याख्या नमूद केलेली आहे. उदा. एखादी व्यक्ती एका (single) शब्दामध्ये बोलत असेल आमि तिला पूर्ण वाक्यामधे बोलणे शक्य नसेल तर त्या व्यक्तीची वाचा विकलांग म्हणून गणना केली जाते.

४) हालचाल विकलांगता : २००१ सालच्या जनगणनेमध्ये हालचाली संदर्भातील विकलंगतीच्या अर्थामध्ये नवीन बाबींचा समावेश करण्यात आला.

१) पक्षाधान असणारी व्यक्ती (paralysis).
२) सरपटणारी व्यक्ती (crawl)
३) मदतीच्या सहाय्याने चालू शकणारी व्यक्ती.
४) सांधे / स्नायू याबाबत तीव्र दुखने किंवा कायमस्वरूपी दुखने असणारी व्यक्तीय
५) शरीर हालचालीचे संतुलन आणि जमन्यय साधताना अडचणी असतील.
६) कुष्टरोग वा अन्य कारणामुळे शरीरातील संवेदना संपुष्टात आली असल्यास.
७) शारीरीक व्यंग असणे. उदा. पाठीवर कुबड असणे.

५) मासिक मंदपणा : २०११ मध्ये या वर्गवारीचा नव्याने समावेश करण्यात आला. २०११ च्या जनगणनेत मानसिक विकलांगतेअंतर्गत मानसिक मंदपणा व्याप्त करण्यात आला होता.

६) अन्य : विकलांगतेच्या संपूर्ण व्याप्तीसाठी २०११ पासून या नव्या वर्गवारीचा समावेश करण्यात आला. या पर्यायाचा वापर मुलाखतदाराला प्रश्नावलीमध्ये नमूद असलेल्या विकलांगतेची नोंद करण्यासाठी होतो. जेव्हा माहिती देणारी व्यक्ती विकलांगतेच्या प्रकाराबाबत ठाम नसते अशावेळी तिला विकलांगतेची नोंद करण्याकरता या पर्यायाचा वापर करता येतो.

७) बहुविध (multiple) विकलांगता : २०११ च्या जनगणनेच्या वेळी या नव्या वर्गवाटीचा समावेश करण्यात आला. यामध्ये जास्तीत जास्त ३ प्रकारच्या विकलांगतेची नोंद करता येते.

तक्ता : विकलांगतेच्या प्रकारनुसार विकलांग लोकसंख्येचे प्रमाण (%)

विकलांग प्रकार	व्यक्ती	पुरूष	स्त्रिया
दृष्टी	१८.८	१७.६	२०.२
श्रावण	१८.९	१७.९	२०.२
वाचा (बोलणे)	७.५	७.५	७.४
हालचाल	२०.३	२२.५	१७.५
मानसिक निवृत्ती	५.६	५.८	५.४
मानसिक आजार	२.७	२.८	२.६
इतर	१८.४	१८.२	१८.६
बहुविध	७.९	७.८	८.१

११.६.२विकलांग व्यक्तीच्या समस्या :-

विकलांगना कोणत्याही स्वरूपाची असली तरी विकलांग व्यक्तींना काही समान स्वरूपाच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. उदा.शारिरीक विकलांगता असणाऱ्या आणि मानसिक विकलांगता असणाऱ्या व्यक्तींच्या काही विशिष्ट अशा समस्या असतील तर विकलांगतेमुळे काही सर्वसाधारण समस्या या व्यक्तींना भेडसावतात.

विकलांगाच्या समस्या पुढील प्रमाणे सागंता येतील.

१) **अल्प प्रमाणात साक्षरता :** सर्व प्रकारची विकलांगता असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये विशेषतः बालकांमध्ये साक्षरता अल्प प्रमाणात आढळते.ग्रामीण भागातील शाळा महाविद्यालये ही दुर अंतरावर असतात. त्याचबरोबर या शिक्षण संस्थांमध्ये विकलांग व्यक्तींच्या शिक्षणाची गरड लक्षात घेता पायाभूत सुविधांचा आणि योग्य मार्गदर्शकाचा अभाव असतो. विकलांग व्यक्तींच्या बाबात उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून स्पष्ट होते की, सर्व प्रकारच्या विकलांगता असणाऱ्या व्यक्ती प्राथमिक शिक्षणापुढचे शिक्षण घेताना आढळत नाहीत.

२) **कौशल्यांचा अभाव :** बहुसंख्य विकलांग व्यक्तींना व्यक्तीगत स्वच्छता राखणे, नीटनीटकेपणा, प्रवास, शौचालयाचा वापर आणि व्यक्तिगत स्वच्छता इ. मुलभूत कौशल्ये शिकवली जात नाहीत.त्याचबरोबर सामाजिक संवादासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये उदा. संभाषण, श्रवण, कौशल्ये त्यांना शिकवली जात नाहीत. तसेच विकलांग व्यक्तींना रोजगारासंदर्भात आवश्यक असलेल्या कौशल्यांची माहिती नसल्याने त्यांची सर्व क्षेत्रात हेळसांड होते.

३) **आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वासाचा अभाव :** बहुसंख्या विकलांग व्यक्तींना आपल्या क्षमतेबाबात साशंकता असल्याने त्या कुटुंबातील अन्य सदस्य,मित्र-मैत्रिणी, सामाजिक संपर्क आणि रोजगार या सर्व व्यक्ती घटकांपासून अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न करतात. ग्रामीण भागामध्ये विकलांग व्यक्तीची चेष्टा मस्करी मोठ्या प्रमाणावर केली जाते. विकलांगता हा सामाजिक कलंक मानल्याने विकलांग व्यक्तींच्या मनामध्ये स्वत:विषयी व्यूनगंड वाढीस लागतो.

४) **पालकांची अतिकाळजी :** अनेक पालक आपल्या विकलांग पाल्याची अधिक काळजी घेतात यामुले मुलांना स्वतंत्रपणे घडण्यात अनेक अडचणी येतात. भहुसंख्य विकलांग व्यक्ती आपल्या लहानसहान कामासाठी आई- वडील, भाऊ, बहिण, मित्र-मैत्रिण यांच्यावर विसंबून राहिल्याने त्यांना स्वतंत्रपणे कार्य करता येत नाही

५) **आरोग्याचे प्रश्न :** अनेक विकलांग व्यक्तींना योग्य औषधोपचार योग्य वेळी उपलब्ध न झाल्याने त्यांचे आरोग्य ढासळते. थ्याचबरोबर विकलांग व्यक्तींच्या विशेष गरजा विचारात न घेता त्यांना योग्य सहाय्य साधनांचा पुरवठा नाही केला तरी त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

उपरोक्त सर्वसाधारण समस्यांसोबतच विकलांग व्यक्तींना भेडसावणाच्या शैक्षणिक व रोजगाराच्या संधीमधील असमानता या दोन समस्या अधिक मूलभूत स्वरूपाच्या आणि सामाजिक न्यायाच्य दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत.

११.६.३ विकलांग व्यक्तींसाठी कार्यरत भारतातील प्रमुख बिगर शासकीय संस्था :

१) अर्थ - आस्था : ही संस्था १९९३ साली स्थापन झाली . या संस्थेचे प्रारंभीचे नाव आस्था असे होते. ही संस्था बालके आणि विकलांग व्यक्तींकरता काम करते. भालके, विकलांग व्यक्ती आणि त्यांच्या कुटुंबियांसोबत काम करणे, माहितीचा प्रसार करणे, विकलांग व्यक्तींच्या जीवनावर परिणाम करणाचा विषयांबाबत संशोधने करणे इ. हे या संस्थेचे मिशन होय. या संस्थेचे सर्वात महत्ताचे कार्य म्हणजे तिने बालके आणि विकलांग व्यक्तीच्या मदतीसाठी (ABILINE') नावाने हेल्पलाइन सुरू केली आहे.

२) एनेबल इंडिया (Enable India) : ही एक विश्वस्त संस्था असून विकलांग व्यक्तीचे सक्षमीकरण करणे हे तिचे मिशन होय. विकलांग व्यक्तींना सहानुभूतीची नव्हे तर सकारात्मक वातावरणाची गरज असते. यावर या संस्थेचा भर आहे. ही संस्था विकलांग व्यक्तींना रोजगार, रोजागार पूर्व सेवा, पूरक शिक्षण, समुपदेशन आणि अन्य संस्थांना तांत्रिक शिक्षण, सेवा, प्रशिक्षण पुरवण्याचे काय करते. ही संस्था विकलांग व्यक्तींना प्रामुख्याने प्रशिक्षण देऊन आणि त्यांचे समुपदेशन करून त्यांना मुख्य प्रवाही श्रमशक्तीमध्ये सहभागी होण्यास सक्षम बनवते. ही संस्था १९९९ साली स्थापन झाली. दृष्टीविषयक, शारीरीक आणि श्रवणदृष्टया विकलांग व्यक्तींचे सक्षमीकरण, पूरक शिक्षण, कठोर प्रशिक्षण, आणि साहाय्यभूत साधनांच्या पुरवठ्याने विकलांग व्यक्तींचे पुनर्वसन करणे, विकलांग व्यक्तींकरता रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि त्यांना हुशार आणि स्वतंत्र बनवणे ही या संस्थेची उद्धिष्टे आहेत.

३) आदी (**AADI**) **:** आदी (Action for Ability & Development & Inclusion) ही संस्था १९७८ पासून कार्यरत आहे. या संस्थेचे मुख्य कार्यालय नवी दिल्ली येथे असून ग्रामीण क्षेत्रातील कार्याबाबतचे कार्यालय हरयाणा येथे आहे. बालके आणि विकलांग व्यक्तींना समान, पोच असणाऱ्या गुणवत्तापूर्ण सेवा पुरविणे हे या संस्थेचे मिशन आहे.

४) विकास : ही संस्था १९८६ साली स्थापना झाली. असून ओडिशामधील १४ अविकसित जिल्ह्यंमध्ये कार्यरत आहे. ही संस्था बालकांचे सिक्षण, उपजीवीकेच्या संधी पुरविणे, आणि विकलांग व्यक्तींना आधार देणे आणि त्याद्वारे आदिवासी आणि ग्रामीण समुदायांना आत्मनिर्भर करण्याचे उद्दिष्ट बाळगते. ही संस्था विकलांगांबाबतच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा हक्क, मूलभूत आरोग्य सेवांचा हक्क,समानसंधीचा हक्क, शाश्वन उपजीवीकेचा हक्क, सन्मानपूर्वक जगण्याचा हक्क, आणि सुशासनाचा हक्क याबाबतीत कार्यरत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) विकलांग व्यक्तीच्या समस्या सांगा.

२) विकलांगतेचे विविध प्रकार सांगा.

११.७ सारांश :

समाजकार्य व्यवसाय म्हणून कार्य करण्यासाठी काही मर्यादा नाहीत . जिथे समस्या असते तिथे समाजकार्य पोहचत असते. व्यक्ती, गर, व समुदायांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. समस्या निर्माण हो्ू नयेत यासाठीही समाजकार्य प्रयत्नशील आहे. समाजकार्य, व्यवसाय म्हणून ज्ञान, तत्वे, कौशल्य, मुल्ये व पध्दती याने युक्त व सुसज्ज असला तरी अजूनही समाजकार्य व्यवसाय इतर व्यवसायांप्रयाणे मान्यता पावलेला नाही.

११.८ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१) सेवा क्षेत्र : समाजकार्याच्या या क्षेत्राद्वारे गरजुंसाठी कल्याणकारी सेवा प्रदान करण्याचे काम केले जाते. त्या क्षेत्रास सेवा क्षेत्र असे म्हणतात. उदा. बालकल्याण क्षेत्र, अपंग कल्याण क्षेत्र, इ.

२) संस्थात्मक सेवा : निवासी संस्थेत राहणाऱ्या लाभार्थ्यांना त्याच संस्थेदवाटा ज्या सेवा पुरविण्यात येतात. त्यास संस्थात्मक सेवा म्हटले जाते.

३) संस्थाबाह्य सेवा : कुटुंबात व समुदायात राहणाऱ्या सेवार्थीस समरचेस, वा गरजेस अनुसरून वैयक्तीक अथवा सेवाभावी संस्थेद्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या सेवेला संस्थाबाह्य सेवा म्हटले जाते. उदा. विद्यार्थ्यांना देण्यात येणारी शिक्षणासाठीची मदत, प्रतिपालकत्व, इ.

११.९ स्वाध्याय

१) भारतातील समाजकार्याची विविध क्षेत्र विशद करा.

२) व्यावसायिक समाजकार्यातील कुटुंब व बालकल्याण सेवा क्षेत्रांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध उपक्रमांची चर्चा करा.

३) समाजकार्यातील महिला कल्याणातर्गत करता येण्यासारख्या विविध सेवा स्पष्ट करा.

४) समाजकार्यातील वृध्द व विकलांगासाठी करता येणाऱ्या विविध सेवा स्पष्ट करा.

५) समाजकार्याची व्याप्ती विशद करा.

६) समाजकार्यातील युवक कल्याण कार्यक्रमांतर्गत होणारे विविध उपक्रम सांगा.

❖❖❖❖

१२

वैद्यकिय चिकित्सा, कामगार, कल्याण, अपराध व सुधार क्षेत्र

१२.० पाठाचे उद्देश.
१२.१ प्रस्तावना.
१२.२ वैद्यकिय चिकित्सा.
१२.३ कामगार कल्याण.
१२.४ अपराध व सुधारात्मक सेवा.
१२.५ सारांश.
१२.६ संदर्भ सुची.
१२.७ स्वाध्याय.

१२.० पाठाचे उद्देश

या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. वैद्यकिय चिकित्सेच्या व्याख्या समजावून घेणे.
२. वैद्यकिय समाज कार्यकर्त्याची भूमिका समजावून घेणे.
३. कामगार कल्याणाचा अर्थ समजावून घेणे.
४. कामगार कल्याण अंतर्गत क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
५. अपराध क्षेत्राचे स्वरुप समजावून घेणे.
६. सुधार क्षेत्राची व्याप्ती अभ्यासणे.

१२.१ प्रस्तावना

समाज हा मानवापासून तयार झालेला आहे. समाजात निरनिराळ्या समस्या निर्माण होत असतात.या समस्या सोडविण्यासाठी व्यवसायिक समाज कार्याची वेगवेगळी क्षेत्र उदयास आली आहेत. यामध्येच समाजकार्याचा व्यवसाय चालता हे समजावून धेणे आवश्यक आहे. समाजकार्य हे वेगवेगळ्या घटकांवर आधारित आहे.आरोग्य विषयक समस्या असणाऱ्या व्यक्तींना वैद्यकिय सेवा क्षेत्राची गरज असते.कामगारांच्या जीवनाशी निगडीत समस्या सोडविण्यासाठी कामगार कल्याण सेवा क्षेत्र आवश्यक असते तर समाजात समाज मान्यतेच्या विरोधात

वागणाऱ्यांना अपराधी समजले जाते. त्यांच्या मध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अपराध व सुधार सेवा क्षेत्र समाजकार्यात उदयास आले आहे. वेगवेगळ्या क्षेत्रात सध्या व्यवसायिक समाजकार्याची व्याप्ती वाढत आहे.

१२.२ वैद्यकिय चिकित्सा

मानवाच्या शारीरिक आजाराचा, त्याच्या मानसिक व सामाजिक परिस्थितीशी निकटचा संबंध असतो. या अवस्थेत सुधारणा होण्याने किंवा मदत मिळण्याने शारीरिक आजार नष्ट होण्यास जीवन सामान्य व सुदृढ होण्यास मदत होते. रुग्ण हा माणूस असतो. अनारोग्याच्या काळात मानवाची मानसिक अवस्था बिघडलेली असते. त्यामूळे रुग्णाच्या मानसिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. मानसिक व सामाजिक समस्या असणाऱ्या रुग्ण शारीरिक आजारापासून बरा होण्यास अधिक वेळ लागतो. त्याच्यावर होणाऱ्या औषधोपचारांना हवा त्या प्रमाणात प्रतिसाद देत नाही. कारण आजार बरा होण्यास मानसिक शक्तीची गरज असते. रुग्णाला मानसिक आधार देण्याचा गरज असते. आरोग्याच्या समस्येला तोंड देण्याची क्षमता त्याच्यांमध्ये निर्माण करणे गरजेचे असते. हेच काय वैद्यकिय समाज कार्यकर्ता करत असतो. आजारावर योग्य उपचार देण्याच्या मार्गात येणारे विविध प्रकारचे अडथळे दूर करण्याचे कार्य या क्षेत्रात केले जाते.

१२.२.१ वैद्यकिय समाजकार्याची व्याख्या :

वैद्यकिय समाज कार्यकर्ता प्रत्येक रुग्णाच्या कौटुंबिक व मानसिक अप्रसिध्द गोष्टीशी परिचित असतो. आज वैद्यक क्षेत्रात विशिष्टीकरणाकडे वळलो आहोत. आपण विशिष्टीकृत संस्थांचा उपयोग करत आहोत.त्या इतक्या मोठ्या असतात की व्यक्ती रुग्णालयाच्या संरचनेत हरवून जाते. व्यक्तीवर फक्त रुग्ण म्हणून लक्ष केंद्रीत केले जाते. एक माणूस म्हणून त्याच्याकडे बघितले जात नाही. रुग्णाची मानवीय बाजू लक्षात घेतली जात नाही. म्हणूनच आजच्या वैद्यकिय विज्ञानाच्या प्रगतीला दिवसात आजारी माणसाच्या गरजा विकट होत चालल्या आहेत. रुग्णाला मदत करणे अनेक गोष्टीवर अवलंबून आहे. व्यक्तीच्या आजाराचा प्रकार रुग्णाची सामाजिक व मानसिक अवस्था, आजारपणातील गरजा पूर्तीची साधने इ. गोष्टी समजावून घेण्यासाठी वैद्यकिय समाज कार्य कर्त्याची गरज असते. म्हणून वैद्यकिय समाजकार्यकर्त्याची व्याख्या पुढील प्रमाणात मांडण्यात आली आहे.

"आरोग्य विषयक समस्या असणाऱ्यांना समाजकार्याच्या पध्दतीद्वारे व ज्ञानाच्या आधारे गरजेनुसार मदत करणे आणि आरोग्य सेवा देताना समाजकार्यातील पध्दतीचा व तत्वज्ञानाचा उपयोग करणे म्हणजे वैद्यकिय समाज कार्य होय."

वैद्यकिय समाज कार्यकर्ता रूग्णाच्या भावना, गरजा, परिस्थिती आणि त्याच्या आजाराला कारणीभूत घटक यांच्या सह एक सामाजिक सजीव प्राणी म्हणून समजावून घेण्याचा प्रयत्न करतो म्हणून वैद्यकिय समाजकार्य रूग्णाच्या सामाजिक आणि शारिरीक भावनांचा मेळ साधून सक्रिय नामे संबंधद्वारे रचनात्मक शेवट घडवितो.

आपली प्रगती तपासा :

१) वैद्यकीय समाजकार्याच्या व्याख्या सांगा.

____

____

____

____

____

१२.२.२वैद्यकिय समाज कार्याचे महत्त्व :

वैद्यकिय सेवेत समाज कार्याचे स्थान महत्वाचे आहे. आजारी वय्क्तीच्या आजाराकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन घेण्यात येते असलेल्या उपचाराबद्दलचे मत यांचा संबंध आजाराशी असतो. रूग्णाला आपूलकीची वागणूक देऊन समस्यांची सोडवणूक करण्यामध्ये समाजकार्यकर्त्याचे स्थान महत्त्वाचे असते. वैद्यकिय समाजकार्याचे महत्व आपल्याला पूढील घटकांच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

१. रूग्णाची सामाजिक व मानसिक स्थिती जाणून घेणे
२. रूग्ण व्यक्तीवर असलेला मानसिक तणाव जाणून घेऊन तो दुर करणे.
३. आजाराशी संबंध असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
४. औषधोपचार काळात येणाऱ्या समस्या दुर करणे
५. औषधोपचार योग्य प्रकारे करून घेण्याच्या मार्गातील अडथळे दुर करणे.
६. रूग्णाच्या समस्येवर शास्त्रशूध्द व पध्दतशीरपणे उत्तर शोधणे.
७. रूग्णाचे मनोबल इच्छा शक्तीचा विकास घडविणे
८. रूग्णाला बरे होण्यास सहाय्यभूत ठरणारे वातावरण निर्माण करणे.

वैधकिय समाजकार्यात रूग्णाची पार्श्वभूमी पूर्णपणे समजावून घेतली जाते. त्यानंतर आवश्यक असलेल्या सेवा पूरविल्या जातात. काही सेवा प्रत्यक्ष तर काही सेवा अप्रत्यक्ष स्वरूपातच्या असतात. व्यक्तीसहाय्य सेवांचा पूरवठा केला जातो.

१२.२.३वैद्यकिय समाजकार्यकर्ता :

रूग्णाला मिळणाऱ्या सेवांची देखरेख कार्यकर्ता करतो. आवश्यक असलेली माहिती मिळवून रूग्णास आरोग्य सेवा पूरविण्यामध्ये महत्वाची भूमिका समाजकार्यकर्ता करीत असतो. माजकार्य कर्त्यांचे कार्य रूग्णाच्या मनो-सामाजिक घटकापर्यंत मार्यादित असते.

रूग्णाला मनो-सामाजिक कारणांमुळे किंवा परिस्थितीमुळे योग्य तहेचे उपचार घेण्यास अडथळे येत असतील किंवा उपचार घेणे कठीण होते. त्यावेळी वैद्यकीय समाजकार्यकर्ता कार्य करतो. रूग्णावर उपचारांचा ज्या कारणामुळे अपेक्षित परिणाम होत नाही. थी कारणे दुर करणे हे समाजकार्यकर्त्यांचे कार्य असते.

वैद्यकिय सेवा घेतल्यानंतर रूग्ण आजारापासून मूक्त व्हावा व पून्हा आरोग्य विषयक समस्या निर्माण होणार नाहीत अशी परिस्थती रूग्णाच्या जीवनात असावी याकडे बैद्यकिय सामाजिक कार्यकर्ता लक्ष देतो. रूग्णाच्या सामाजिक पाश्वभूमीवर, आजार , उपचार व पनर्वसनावर वैद्यकिय कार्यकर्त्याचे लक्ष असते. ज्या रूग्णांना आपला आजार माहित नसतो तो मान्य करण्याची तयारी नसते, त्यांना सातत्याने उपचार घेण्यात मानसिक स्थिती अडचण निर्माण करणे अशा रूग्णांना कार्यकर्ता मदत करतो.

रूग्णाच्या मनातील भीती दहशत दडपण दूर करण्याचे कार्य सामाजिक कार्यकर्ता करतो. दवाखान्यतील वातावरणाशी समायोजिक होण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ता सहाय्य करतो. रूग्णांचे शारिरीक आजार, मनोआजार व त्यांना होणाऱ्या प्रक्रियाचे ज्ञान कार्यकर्त्यांत्या असते. या क्षेत्रात शिक्षण संशोधन व जनजागृतीचे कार्यक्रम आखणे हे कार्य समाज कार्यकर्त्याचे असते.

आरोग्य सेवेचा लाभ घेण्यासाठी रूग्ण ज्या समूदायातून येतात ज्या क्षेत्रातून येतात त्या क्षेत्रापयझंतत वैद्यकिय समाज कार्यकर्ता पोहोचतो वैद्यकिय समस्या निर्माण होण्यासाठी जे घटक जबाबदार असतात त्याचे ज्ञान वैद्यकिय कार्यकर्त्याला असते. वैद्यकिय समाज कार्यकर्त्याचे क्षेत्र व्यापक असते यामध्ये बालक व माता यांना दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा, विविध आजारांनी पिडीत गुप्तरोगी विविध मनोरूग्णालये, ग्रामीण क्षेत्रातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र क्षयरोग उपचार केंद्र व्यसनाधीन व्यक्तींव उपचार करणारी केंद्र इ. घटकाचा समावेश होतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) वैद्यकिय समाज कार्यकर्त्याची भूमिका स्पष्ट करा.

१२.३ कामगार कल्याण

प्रस्तावना :

कामगार हा समाजाचा फार मोठ व अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. सामाजिक कामगाप व त्यांचे जीवन समाजस्थितीचे प्रतिक असतात. कामगार हा समाजाचा व पर्यायाने देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. कामगारांच्या जीवन व त्या महत्वाचे भाग आहेत. कामाच्या ठिकाणचे जीवन व त्या व्यतिरिक्तचे वैयक्तीक जीवन कौटूबिक व सामाजिक जीवन या दोन्ही घटकांचा परस्परावर प्रभाव असतो. दोन्ही घटकांच्या कार्यक्षमता एकमेकांना पुरक असतात. कामाच्या ठिकाणी योग्य स्थिती वातावरण सोयी सवलती असल्याने कामगारंचे जीवन सुखमय होते.

कामाव्यतिरीक्त जीवनात समायोजना शांतता सुस्थिती असते. कामगारांच्या गरजा योग्य त्या प्रमाणात पुर्ण होत असतात तेव्हा कामगार कामाच्या ठिकाणी पूर्ण कार्यक्षमतेत आपले थान करतो.

कामगारांमध्ये संघटीत कामागार व असंघटीत कामगार असे दोन प्रकार आढळून येतात. संघटीत कामगार औद्योगिक क्षेत्रामध्ये प्रशासकीय क्षेत्रामध्ये काम करणार असतात. तर असंघटीत कामगार शेती क्षेत्र , शेती जोडव पुरक उद्योगांचे क्षेत्र मच्छिमार क्षेत्र, माठागर क्षेत्र, बिडी कामगार, कष्टकरी कामगार इत्यादीचा समावेश होतो. संधटीत कामगारांना कामगार कायद्या अंतर्गत दिल्या जाणाय सेवांचा अर्थिक उपयोग होतो. संघटीत कामगारांना लागू गोणारे कायदे देखील अधुनिक काळात निर्माण झाले आहेत. णात्र समाजामध्ये याबाबत फारशी जनजागृती झालेली नाही. समाजकार्याच्या माध्यमातून कामगारांच्या दृष्टीकोनात हदल केल्याने सर्व कामगारांचे कल्याण साधता येईल.

१२.३.१कामागार कल्याणाचा अर्थ व व्याखा

आपल्या नेहमीच्या व्यवहारीक भाषते कुशल कामगार व अकुशल कामगार असा उल्लेख केला जातो. शारीरिक श्रमाबरोबर मानसिक श्रम किंवा बौधिक श्रम अशी श्रमाची वर्गवारी केली जाते. "परिश्रमिक मिळविण्यासाठी करण्यात आलेल्या सर्व शारीरीक मानसिक व बौध्दिक प्रयत्नांना श्रम म्हणतात. कोणत्याही प्रकारचे श्रम करत असताता श्रम करत्या व्यक्तीला व त्याच्या कुटुंबाला सरंक्षणाचे व सर्वागीण विकासाचे घटक पुरविले जातात त्याला कल्याण असे म्हणतात. कामाच्या स्वरूपानूसार परिस्थतीनूसार, काळानूसार घटनेनूसार व व्यक्तीनूसार कल्याण या शब्दाच्या अर्थाबाबत अत्यंत तीव्र स्वरूपाचे मतभेद आढळून येतात.

कामगार कल्याण या संज्ञेची निश्चित अशी व्याख्या करण्याचे काम फार अवघड आहे. कामागार कल्याण ही संज्ञा अपरिहार्यपणे लवचिक असल्यामुळे वेगवेगळ्या विद्वानांची कामगार कल्याणाचा अर्थ व व्याख्या वेगवेगळ्या केलेल्या आहेत.

१. कामगाराच्या शारीरिक, बौध्दिक, नैतिक, आर्थिक व कौटुंबिक प्रगतीकरिता करण्यात आलेली कोणतीहीबाब म्हणजे कामगार कल्याण होय.
२. कामगारांना योग्य वातावरणात, परिस्थितीत काम करता यावे म्हणून देण्यात येणाऱ्या सेवा तसेच स्वस्थ सुदृढ ठेवण्यात व मनोबल उंचावण्यास देण्यात येणाऱ्या सेवा व सवलती म्हणजे कामगार कल्याण होय.
३. कामगारांचे आरोग्य, सुरक्षितता, सर्वसाधारण सुविधा व कार्य क्षमतेमध्ये सुधारणा करणाच्या हेतूने करण्यात आलेले कार्य म्हणजे कामगार कल्याण होय.
४. कामगारांची काम करण्याची व राहण्याची परिस्थिती, कामगारांचे आरोग्य, शिक्षण व कार्यक्षमा यामध्ये सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने आणि कामगारांचे जीवनमान उंचावण्याच्या उद्देशाने करण्यात येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांना कामगार कल्याण असे म्हणतात.

कायद्याने ठरवून दिल्याप्रमाणे किंवा कल्याणासाठी विकासासाठी सामान्यतः ज्या बाबींची अपेक्षा केली जाते त्या बाबींचा कामगार कल्याणात अंतर्भाव होतो. या बाबी कामगारांना कामाच्या ठिकाणी तसेच अन्यत्र ही उपलब्ध करून दिल्या जातात.

आपली प्रगती तपासा :

१) कामगार कल्याणाचा अर्थ व व्याख्या सांगा.

१२.३.२कामागार कल्याणाची तत्वे :

कामगार कल्याणाच्या विविध कार्याचा कामगारांवर, मालकांवर आणि पूर्ण समाजावर कोणता परिणाम होतो त्याचा विचार करत असताना कामगारांच्या कल्याणाकरिता त्यांना ावश्यक असलेल्या सोयी व सवलती उपलब्ध करून देण्याची प्रमुख जबाबदारी मालकाची असते. ही जबाबदारी पार पाडतना मालकांनी गामगार कल्याणाच्या तत्वाचे योग्यरितीने पालन केल्यास मालकाने कामगारांना उपलब्द करून दिलेल्या सोयी सुविधांचा अपेक्षीत परिणाम घडू शकतो.

१. कामगारांच्या हितासाठी मालकाने काही सवलती दिल्या आहेत म्हणून काही मालक पुरेशा प्रमाणात कामाचा मोबदला देण्याचे टाळतात. कोणत्या परिस्थितीत कामगार कल्याणाचे कार्य हे पुरेशा मजुरीचा पर्याय होऊ शकत नाही. कमागारांना पुरेसी मजुरी नदेता मालकाने कामगारांच्या हिताकरिता काही सोयी व सवलती उपलब्ध करून दिल्यास याचा चांगला परिणाम होण्या ऐवजी उलट परिणाम होण्याचीच शक्यता आहे.
२. कामगारांच्या कल्याणाकरीता विभिन्न सोही सवलती उपलब्ध करून देत असताना मालकाने कामकारांना विविध गरजांचा व इच्छेचा विचार करणे अगत्याचे असते. अशिक्षीत कामगांच्या किंवा गरीब कामगारांच्या अनेक गरजा असतात या सर्वगरजा भागविण्या करिता योग्य ती सोय एकदम करणे कोणत्याही मालकाला कधीच शक्य होत नाही या करिता कामगारांच्या गरजांची तिव्रता लक्षात घेऊन क्रम ठरविणे आवश्यक असते.
३. मालकाने कामगारांकरिता उपलब्ध करून दिलेल्या सोयी सुविधांचा कामगारांनी उपयोग करून घेतलाच पाहिजे अशी त्यांच्यावर शक्ती करणे मुळीच योग्य होणार नाही.कारण अशा सोयींवर कामगांरानी बहिस्कार टाकल्यास कामगार कल्याणाचे मुळ उद्धिष्ट सरल होू शकणार नाही.
४. मालकाने उपलब्ध करून दिलेल्या सोयी सुविधा केवळ कामगारांच्या उपयोगाकरिता असतात. कामगार कल्याणासाठी सोयी निर्माण करताना कमगाराच्या प्रतिनिधीचे पूर्ण सहकार्य घेणे आवश्यक असते.
५. कामगार कल्याणाच्या सुविधाचे उध्दिष्ट कामगारांचे कल्याण साधणे हे असते कामगारांवर कामगार संघटनांचा प्रभाव पडू नये उलट या कामगार संघटनांची कामगारांवर असलेली पकड कमी व्हावी या हेतून मालकांनी कामगार कल्याणाच्या विविध योजना आणल्या आहेत. त्यामुळे कामगार आत्मचितेन काम करत असल्याने उत्पादन क्षेत्रात वाढ होऊन उद्योग फायद्यात जातात.

६. कामगारांच्या मनात मानसिक गुळामगिरीची भावना उत्पन्न करावी या विशिष्ट हेतूने काही मालक श्रम कल्याण कार्याचे आयोजन करतात कामगारांच्या हिताकरीता काही आवश्यक सोही उपलब्ध केल्यामुळे आपण त्यांच्यावर उपकार करीत आहोत ही कारखानदाराची भावना असेल तर त्यामुळे सुध्दा श्रम कल्याण कार्याचा अपेक्षित परिणाम होऊ शकत नाही.

आपली प्रगती तपासा :

१) कामगार कल्याणाची तत्त्वे स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१२.३.३कामगार कल्याणाची व्याप्ती :

कामगार कल्याणाची व्याप्ती मोठी आहे. कामाचे स्वरूप कामाच्या ठिकाणी असणारे धोके, कामगारांचा निवास आणि राहण्याचे ठिकाण यावरून कामगार कल्याणाची व्याप्ती ठरविली जाते. कामगारांना व कामगाराच्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांना सरक्षण मिळावे. च्यांच्या विकासाला पोषख वातापरण निर्माण व्हावे यासाठी कामगार कल्याणात अनेक गोष्टीचा अतरभाव करण्यात आला आहे. त्यामधील महत्वाचे घटक पुढील प्रमाणे -

१) कामगारांना निवास विषयक सोयी उपलब्द करून देणे.
२) कामगारांना व कुटुंबियांना वैद्यकीय सोयी उपलब्ध करून देणे.
३) कामगारांना विश्रांती गृहाची सोयी करणे
४) कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेच्या सोयी उपलब्ध करून देणे.
५) कामगारांना खाणावल व्यवस्था उपलब्ध करून देणे व सवलतीच्या दरात सर्व पदार्थ उपलब्ध करून देणे.
६) कामगारांच्या बविष्याची सोय करणे.
७) कामगाराचा कामाच्या ठिकाणी अपघाती मृत्यू झाल्यास त्याचा कुटुंबियांना योग्य मोबदला देणे.
८) कामगारांची कार्यक्षमता वाढण्यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षण सुविद्या उपलब्ध करून देणे.
९) अन्यायाविरूध्द दाद मागण्यासाठी तक्रार निवारण कक्ष सुरू करणे.
१०) मुलांच्या शिक्षणाच्या सुविधा निर्माण करणे किंवा मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च उचलणे.
११) कामगारांच्या मुलांसाठी पाळणाघर, मनोरंजन केंद्र, खेळाचे मैदान इ. सोयी उपलब्ध करून देणे.
१२) कामाचे ठिकाण व निवास व्यवस्था यामधिल अंतर अधिक असल्यास वाहतूकीच्या सुविधा उपलब्ध करू देणे

असे कल्याणकारी कार्यक्रम कामगारांची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन आखले जातात. येथे कामगार महत्वाचा मानला जातो. कामगारांच्या खऱ्या गरजा जाणल्या जातात व त्या पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो कामगार कल्यानाच्या सर्व सुविधा कामगारांना दिल्यास कामगारांकडून समाधानकारक काम केले जाते त्याचे फायदे मालकांना मिळतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) कामगार कल्याणाची व्याप्ती स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१२.३.४कामगार कल्याणाचे महत्त्व :

कोणत्याही उत्पादन क्षेत्रात प्रगती करणाऱ्या प्रत्येक देशात कामगार कल्याणाच्या कार्याला विविध दृष्टीने महत्त्व असते. भारतात आजच्या परिस्थितीत कामगार कल्याण कार्याचे महत्त्व खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) कामगारांच्या उपस्थितीत सुधारणा :

कामाच्या शोधात खेड्यातून शहरात आलेल्या कामगारांना रोजगार मिळाल्यानतंर ते अनेक कारणाने खेड्यात परत जातात त्यामुळे कामाच्या उपस्थितीवर त्याचा परिणाम होतो पण अशा कामगारांना कामगार कल्याण अंतर्गत कामाच्या ठिकाणा निवास व्यवस्था करून दिल्यास कामगार नियमित कामावर येऊन त्यांच्या उपस्थित सुधारणा होते.

मालकाने कामगारांकरिता स्वतः हून कधि उपलब्ध सोयी व सवलती उपलब्ध करून दिल्यास व कामगारांनी योयी सवलतीचा उपयोग करून घेतल्यास मालक व कामगार या दोन वर्गातील संबंधामध्येतणाव निर्माण होत नाही. मालकाच्या प्रतीआस्ता व सदभावना आहे. या गोष्टीची व्यवस्थित जाणीव कामगारांना झाली तर मालक कामगार संबंधामध्ये सुधारणा होऊन कामगारांच्या भूमिकेमध्ये क्रांतीकारक बदल घडून येतो.

३. कामगारांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारतो :

मालकाने कामगारांच्या कल्याणासाठी विविध प्रकारच्या सुविधा निःशुल्क स्वरूपात उपलब्ध करून दिल्यास कामगारांच्या जीवनमानात निश्चितपणे सुधारणा होते. कामगारांचे उत्पन्न अपुरे असल्यामुळे स्वतःला व कुटुंबाला बैद्यकिय सुविधांचा लाभ घेचा येत नाही. मुलांचे शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. इतर आवश्यक सुविधा प्राप्त करण्याकरिता असमर्थ ठरतात. मालकाने कामगारांकरिता या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास कोणताही खर्च न करता कामगार आपल्या जीवनमानात सुधारणा करू शकतो.

४) कामगारांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा :

कामगार कल्याणाच्या विविध कार्याचे योग्य रितीने नियोजन व संचालन करण्यात आल्यास कामगारांना त्याचे अनेक फायदे सहजपणे प्राप्त होतात त्यामुळे कामगारांच्या कार्यक्षमतेमध्ये वाढ घडून येते कामगारांची वाढलेली कार्यक्षमता उप्तादनाच्या पातळीत वाढ करण्यासाठी उपयुक्त ठरते त्यामुळे मालकाला त्याचा आधिक फायदा मिळतो.

५) कामगारांच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास :

कामगार कल्याणाच्या विविध उपक्रमांमुळे कामगारांच्या व्यक्तीमहत्वाचा सर्वांगीण विकास होण्याकरिता आवश्यक असलेल्या वातावरणाची निर्मिती होते. कामगार कल्याण कार्य म्हणजे केवळ कामगारांना आवश्यक असलेल्या विविध सोयींची उपलब्धता एवढेच नव्हे. कामगार कल्याणाच्या उपक्रमांमुळे कामगारांच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास तर घडून येतोच पण शिवाय रचनात्मक पध्दतीने विचार कसा कराव हे सुध्दा त्यांना समजू लागते.

६) कामगारांचे मनोबल वाढते :

कामगारंच्या संदर्भात मनोबल म्हणजे कामगारांची स्वतःची जबाबदारी पार पाडण्यासाठी आवश्यक ते सर्व परिश्रम करण्याची इच्छा व तयारी असा होतो. कामगार हा विशिष्ट समुहाचा घटक असल्यामुळे कामाच्या ठिकाणी व बाहेर सामाजिक जीवन जगत असतो. कामगार कल्याण उपक्रमातून आपल्या गरजा पूर्ण होत असतील तर त्याचे सामाजिक इतर प्रतिष्ठा उंचावते त्यामुळे मनोबल उंचावते त्याचा उत्पादकतेवर अनकुल परिणाम होतो.

७) वर्ग कलहाच्या तीव्रतेमध्ये घट होते :

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत वर्गकलह अपरिहार्य असतो हे कार्यमार्क्स यांनी प्रतिपादन केलेले मुख्य सुत्र आहे. जेव्हा मालक कामगारांच्या प्रती आपल्या जबाबदाऱ्या टाळतात आणि कामगारांचे शोषण करून स्वतःचा आर्थिक विकास साधतात तेव्हा वर्ग कलह वाढत जातो. पण मालकाने कामगारांच्या कल्याणा करिता निरनिराळ्या उपक्रमांची सुरूवात केली की आर्थिक विकासाचे उद्धिष्ट साधून मालक कामगार वर्ग कलह निस्चतपणे कमी करता येतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) कामगार कल्याणाचे महत्त्व सांगा.

____

____

____

____

____

१२.४ अपराध व सुधारात्मक सेवा

कायद्याच्या विरोधात वागणाऱ्या समाजातील व्यक्तींमुळे समाजात समस्या घातक प्रवृत्ती निर्माण होतात. त्यांच्या पासून समाजाचे संरक्षण करण्या करिता ज्या व्यवस्था केल्या जातात त्याला सामाजिक सुरक्षा म्हणतात.

समाजातील गुन्हागारी प्रवृत्तीच्य्व्यक्ती, बालगुन्हेगार अनैतिक कामात गुंतलेल्या स्त्रिया, वेशा, अविवाहित माता, पळून गेलेली मुलेमुली, भिक्षेकरी यांचा व त्यांच्या संदर्भातील कामाचा यात समावेश होतो. समाज मान्यतेच्या विरोधात वागणाऱ्यांना असे वागण्यापासून रोखते व जे अशी प्रवृत्ती करतात त्यांच्यात सुधारणा साधने त्यांच्यात परिवर्तन आणणे हे कार्य ज्या क्षेत्रा अंतर्गत केले जाते त्याला सुधारत्मक सेवा असे म्हटले जाते.

सुधारात्मक सेवांमध्ये शिक्षेपेक्षा सुधारनेवर लक्ष केंद्रीत केले जाते. अशा समाज विरोधी वागण्याची कारणे समजून घेतली जातात. त्यासाठी व्यक्ती आणि तिच्या वातावरणाचा अभ्यास केला जातो. वातावरणाच्या स्तंभाव्य निष्ठा जाणून घेतल्या जातात. व्यक्तीच्या वर्तनात सुधारणा करून व्यक्तीचे संपूर्ण पूर्नवसन घडविले जाते. व्यक्तीला असामाजिक वर्तन करण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या परिस्थिती मध्ये सुधारणा घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१२.४.१सुधारात्मक सेवा :

१) अपराध्यांना सेवा :

अपराध्यांना दिल्या जाणाऱ्या सेवामध्ये कल्याणकारी सेवा परिवोक्षा मुक्त कारागृह पॅरोल, पुनर्वसनात्मक सेवा इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

२) बाल अपराध्यांना सेवा :

बाल अपराध्यांच्या सेवामध्ये बाल न्यायालय निरिक्षण गृह, संरक्षण गृह, सरंक्षक वसतीगृह, संरक्षित कर्मशाळा, भ्बाळ सुधारगृह इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

३) वेश्यांना व संकटग्रस्त स्त्रियांना सेवा :

स्त्रियांच्या सुधारात्मक क्षेत्रामध्ये पुनर्वसन सेवा स्टेट होम, अन्नावास गृहे, स्वयंरोजागार निर्मितीचे केंद्र इत्यादी स्वरूपाच्या पुनर्वसनात्त्मक सेवा दिल्या जातात.

४) भिक्षेकऱ्यांना सेवा :

भिक्षेकऱ्यांच्या पुनर्वसन सेवे मध्ये त्यांच्या वयानुसार सेवांचा पूरवढा केला जातो भिक्षेकरी लहान मुले असतील तर त्यांना संरक्षित कर्मशाळेत ठेवले जाते. त्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य केले जाते इतर भिक्षेकऱ्यांना रिसिप्टींग सेंटर पुनर्वसन केंद्र इत्यादी सेवा दिल्या जातात.

समाजाचे प्रस्थापित कायदे मोडणाऱ्या व असामाजिक रितीने वागणाऱ्या व्यक्तीला अटक केल्यापासून होते. व्यक्तीचे संपूर्ण पुनर्वसन होईपर्यंत ते सुरू रहाते. जेथे अपराध समाज विघातक वर्तन यांना आजार मानले जाते. त्याला कारणे असणाऱ्या कमकुवत बुध्दीचा अयोग्य

वातावरणाचा दारिद्र्याचा विचार केला जातो. अशा व्यक्तींचे पुनर्वसन करून त्यांना समाज उपयोगी बनवले जाते. समाजाचे जबाबदार नागरीक होण्यास आवश्यक वातावरण निर्माण केले जाते. कारण या व्याक्ती समाजाचे घटक असतात.

अपराध व सुधारात्मक सेवा पूरवणारा कार्यकर्ता कायदा व विशेषतः सामाजिक न्याय जाणणारा असतो. सुधार व पुनर्वसन हे त्याचे कार्यक्षेत्र असते शिक्षेच्या क्षेत्रात शिक्षेतून सुधारणा घडविण्यास अनकूल परिस्थिती कार्यकर्ता निर्माण करतो. समस्या निर्माण करणाऱ्या परिस्थनी जाणून त्याचे विश्लेषण करून कार्यकर्ता प्रतिबंधात्मक उपचारात्मक सेवा देतो. णानवाचा आभ्यासक असणारा कार्यकर्ता व्यक्तीचे संपूर्ण पुनर्वसन करतो. अयोग्य वर्तनास अटकाव करणे, रोखणे, सुधारणे योग्य दिशा देणे व शिक्षा देणे ही च्याची काम असतात. येथे गुन्हा किंवा समाजविरोधी वर्तनाला आजार मानला जातो.

आपली प्रगती तपासा :

१) अपराध व सुधारात्मक सेवा यावर टीपण लिहा.

१२.५ सारांश

समाज हा परिवर्तनाशिल आहे. समाजात सतत बगल होत असतात. समाजाची प्रगती होत असली तरी समाजात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत आहेत. शामाजिक समस्यांचे स्वरूर देखील समाज परिवर्तना प्रमाणे बदलत आहे. त्यामुळे समाज कार्याची व्यापी वाढत आहे. स्वयंसेवी समाजकार्यबरोबर व्यवसायिक समाज कार्याचा उदय झाला आहे. समाज कार्य एक व्यवसाय म्हणून त्याकडे पाहिले जात आहे.

बदलत्या सामाजिक परिस्थिती नुसार समाजकार्याच्या क्षेत्रात बदल झालेला दिसून येतो. ख्कुटुंब कल्याण ,बाल कल्याण। युवक कल्याण,महिला कल्याण, वृध्द कल्याण, अपंग कल्याण, कामगार कल्याण अशी अनेक समाजकार्याची श्रेत्र उदयास आली आहेत. वैद्यकिय चिकित्सा, आवराथ व सुधार क्षेत्र यामध्ये देखील समाज कार्याचे महत्व वाढत आहे.

वैध्यकिय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली असली तरी वैद्यकिय सुविधा प्राप्त करून घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो.सर्वसामान्य समाजाला हा खर्च नपरवडण्यासारखा आहे. म्हणून बैद्यकिय क्षेत्रा समाज कार्याला खुप मोठी संधी आहे. बैद्यकिय क्षेत्रातील समाजकार्याचे महत्व वाढत आहे. वैद्यकिय क्षेत्रात कामकरणारे समाजकार्यकर्ते

उदयास आले आहेत. आपल्या देशातील औद्योगिक विकासाबरोबर ग्रामीण भागात रोजगारीच्या संधी वाढत आहेत. उत्पादन क्षेत्रात मालक आणि कामगार असे दोन घटक महत्वाचे आहेत. मालक अधिक संपत्ती मिविण्याच्या नादात कामगार कल्याणाकडे दुर्लक्ष करताना दिसत आहे म्हणून समाज सेवचे कामगार कल्याण क्षेत्र निर्माण झाले आहे. कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी या क्षेत्रात देखील समाज कार्याची संधी निर्माण झाली आहे. कामगारांना व कुटुंबियांना मूलभूत सुविधा प्राप्त करून देण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार समाजात गुन्हेगारी प्रवृती फोफावत आहे. दिवसेदिवस अपराधांचे प्रमाण वाढत आहेत. अत्याचार होत आहेत. अशा विविध प्रकारच्या अपराध्यांना सिक्षा करण्याच्या हेतून व आपराधाचे स्वरूप पाहून सुधारण्याच्या संधी देण्यासाठी समाजकार्याचे हे क्षेत्र निर्माण झाले आहे.

१२.६ संदर्भ सुची

१) प्राजक्ता टाकसाळे, व्यवसायीक समाजकार्य विचारधार व इतिहास

२) रा. ना. घाटोळे, समाजशास्त्रीच संशोधन तत्वे आणि पध्दती नवी रामदेसपेठ, नागपूर, ४४००१०.

३) सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, प्रदीप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर

४) प्रभाकर देशमुक श्रमाचे अर्थशास्त्र विद्या प्रकाशन नागपूर, ४४०००२.

१२.७ स्वाध्याय

१) वैद्यकिय समाजकार्याचे सविस्तर वर्णन करा

२) समाजकार्यातील वैद्यकीय पध्दतीचे श्ष्टीकरण करा.

३) वैद्यकिय समाजकार्याची व्याख्या सांगून त्याचे महत्व स्पष्ट करा.

४) अपराध व सुधार क्षेत्राचे सविस्तर स्पष्टीकरण करा.

५) कामगार कल्याणाचा अर्थ सांगून कामगार कल्याणाची तत्वे स्पष्ट कारा.

६) अपराध व सुधारात्मक क्षेत्राची सविस्तर माहिती द्या.

७) वैद्यकिय समाजकार्यातील समाज कार्यकर्त्यांची भूमिका स्पष्ट कारा.

❖❖❖❖

१३

व्यक्ती कार्य व गटकार्य

१३.० पाठाचे उद्देश
१३.१ प्रस्तावना
१३.२ समाजकार्याच्या पध्दती
१३.३ व्यक्ती कार्य
१३.४ गटकार्य
१३.५ सारांश
१३.६ संदर्भ सुची
१३.७ स्वाध्याय

१३.० पाठाचे उद्देश

समाजकार्याच्या विविध पद्धतींचा अभ्यास करण्यासाठी या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. समाज कार्याच्या पध्दती अभ्यासणे
२. व्यक्ती कार्याच्या व्याख्या अभ्यासणे
३. व्यक्तीकार्याचे उद्देश अभ्यासणे
४. व्यक्ती कार्याचे घटक समाजावून घेणे
५. व्यक्ती कार्य प्रकियेच्या पायऱ्या अभ्यासणे
६. गटककार्याचा अर्थ समजावून घेणे
७. गटकार्याचे उद्देश समजावून घेने

१३.१ प्रस्तावना

समाजकार्याचा अभ्यास विषय तसेच कार्यक्षेत्र समाज हा आहे. समाजाचे स्वरूप, गरजा आणि समस्या समाजकार्य करताना विचारात घेतल्या जातात. समाजाच्या गरजा ज्या घटकामुळे विशिष्ट रूप धारण करतात. त्यामूळे समाजात समस्या निर्माण होतात. त्याचा विचार समाजकार्य करताना केला जातो. सध्याच्या यूगात व्यवसायीक समाज कार्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे समाज कार्याची व्यापी सतत वाढत आहे. व्यवसायीक समाज कार्याच्या एकूण सहा पद्दती आहेत त्यामध्ये व्यक्ती कार्य व्यक्तीला सेवा देण्याची एक प्राथमिक पध्दत आहे. ही

सेवा सर्व प्रकारच्या सामान्य व्यक्तींसाठी उपलब्ध असते. व्यक्ती जीवन सूखी समाधानी व समृध्द व्हावे हा व्यक्ती कार्यामागील हेतू असतो.

व्यक्तीकार्या बरोबर गटकार्य हा देखील व्यवसायिक समाजकार्यात महत्वाचा घटक आहे. गट हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. समाजात जगण्याची इच्छा असणारा, गरज असणारा समाजात जगण्याची आवड असणारा मानव कधीही एकदा राहू शकत नाही. समाजातील विशिष्ट गटामध्ये विविध स्वरूपाच्या समस्या निर्माण होत असतात या समस्या सोडविण्यामध्ये समाजकार्यकर्ता भूमीका पार पाडत आसते.

१३.२ समाजकार्याच्या पद्धती

समाजकार्याच्या एकूण सहा पध्दती आहेत या पध्धतींचा एकवार विचार करणे आवश्यक आहे. यापध्दतींमध्ये समाविष्ट असणाऱ्या मूलभूत त्वाचा अभ्यास करणे व ती समाजावून घेणे समाजकार्यकर्त्यास अतिशय आवश्यक आहे. तसेच ते लोकांना त्यांचे जीवन अधिक समाधानकारक जगण्यासाठी मदत करण्याचे मुकतत्व आहे. म्हणून समाजकार्याच्या सहा पध्दती समाजावून घेणे आवश्यक आहेत.

१) सामाजिक व्यक्ती कार्या :

प्रत्येक व्यक्ती त्याच्या सामाजिक आर्थिक व शारीरिक वातावरणाला वेगवेगळ्या प्रतिक्रीया देते. आणि त्यामुळे एका व्यक्तीची समस्या इस्तच्या व्यक्तीच्या सयहचे पासून भिन्न असते. समाजकार्य क्षेत्रात व्यक्तीकार्याद्वारे वैयक्तीक सेवा देण्यात येतात. जेणेकरून व्यक्तीला तिच्या वातावरणाशी समायोजना साधण्यासाठी मदत प्राप्त होते.

२) सामाजिक गटकार्य :

गटाच्या माध्यमातून व्यक्तीला समाजात सहसंबंध प्रस्तापित करण्यास त्यातून विकासाच्या संधीचा लाभ घेम्यस व विकास साधन्यास मदत केली जाते. सहसबंध प्रस्तापित करण्याच्या क्षमेतेचा विकास होण्यास व संधीचा उपयोग करण्यास गटाचा गटात होणाऱ्या कार्याच, कार्यक्रमांचा गटातील, वातावरणाचा, गटसंबंधाचा उपयोग केला जातो.

३) समुदाय संघटन :

यात समुदायावर कार्याचे लक्ष केंद्रीत केले जाते समुदायाला संघटीत करून स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यात समस्या सोडविण्यास सहाय्य केले जाते.

४) सामाजिक क्रिया :

संपूर्ण समाज किंवा समाजाच्या मोठ्या भागाला भेडसवणाऱ्या समस्येला संघटितरित्या संपूर्ण समाजाच्या सहकार्याने उत्तर शोधण्याचे कार्य या पद्धतीच्या अंतर्गत केले आते.

५) सामाजिक संशोधन :

सामाजिक समस्या समजण्यासाठी मूलभूत सांखिकी माहितीचा शोध या पध्दतीद्वारे घेतला जातो. त्यामुळे वस्तूस्थिती व गरजेवर आधारित कार्य करणे सुलभ जाते.

६) सामाजिक कल्याण प्रशासन :

समाजकार्याच्या व्यवस्थापिक व आर्थिक बाजूंची देखरेक या पद्ती द्वारे होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाज कार्याच्या पद्धती सांगा.

____

____

____

____

____

१३.३ व्यक्ती कार्य

व्यक्ती समाज कार्याचा केंद्रबिंदू आहे. व्यक्ती हा समाजाचा अत्यंत मह्त्वाचा घटक आहे. व्यक्तीमूळे समाज आहे. व्यक्ती समाजात अनेक भूमिका पार पाडते या भूमिका जोपर्यंत व्यक्ती सुव्यवस्थित पार पाडते तोपर्यंत तिचे जीवन सुखी असते परंतु जेव्हा अपेक्षेप्रमाणे भूमिका पार पाडल्या जात नाहीत तेव्हा तिचा परिणाम व्यक्तीच्या नाते सबंधावर होतो व समस्या निर्माण होतात. नातेसंबंधाचे व्यक्तीच्या जीवनात महत्त्व असते. व्यक्तीच्या विकासात समस्यांचे अडथळे येण्याने विकास थाबतो. समस्या व्यक्तीच्या दैनंदिन व्यवहाराला प्रतिकूलपणे प्रभावित करतात व प्रसंगी इतरांच्या विकासातही बाधा मिर्नाण करतात.

व्यक्ती समाजशील असल्याने समाजाशिवाय तिचे अस्तित्व नाही . व्यक्ती जशी असेल तसा माज असतो मसाजाच्या स्वटनपावर व्यक्तीचे स्वरूप अवलंबून असते म्हणून समाजाच्या प्रगतीसाठी व्यक्तीची प्रगती होणे आवश्यक असते समाजात योग्य स्वरूपाच्या व्यक्ती असाव्या या उद्देशाने व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवून व्यक्तीला सहाय्य करणारी समाजकार्याची व्यक्तीकार्य पध्दती आहे.

मदतीची गरज असणाऱ्या अनेक व्यक्ती समाजात असतात त्यातील ज्या व्यक्तींची विविध निकसांच्या आधारे व्यक्ती कार्याकरीता निवड केली जाते त्या व्यक्तीकार्याच्या सेवार्थी होतात. ह्या सेवार्थी व्यक्ती वैशिष्टयर्पू असतात. त्यांची मानसिकता त्यांच्या समस्या मनोकृत्ती गरजा वेगल्या असतात. तिचा विविध पैलूतून संपूर्ण अभ्यास केला जातो. तिला कोणती मदत करता येईल व कोणती मदत आवश्यक आहे. याचा शोध घेतला जातो. नंतर मदतीची रूपरेषा कार्यक्षेत्र ठरते.

१३.३.१व्यक्तीकार्यांच्या व्याख्या :

व्यक्ती कार्य हा समाजकार्याची पध्दती असल्याने समाजकार्याच्या व्यख्येचा संदर्भ येथे घेता येतो. व्यक्तीकार्याच्या व्याख्या वेगवेगळ्या अभासकांनी वेगवेगल्या प्रकारे केल्या आहेत. त्यातील काही निवडक व्याख्या पूढीलप्रमाणे सांगता येतील.

"सामाजिक समायोजन करतांना येणाऱ्या ज्या समस्यांना व्यक्ती आपल्या प्रयत्नाने समाधानकारकरित्या हाताळू शकत नाही. ज्या समस्यांचे आपल्या प्रयत्नांनी सोडवू शकत नाही त्या समस्यांचे समाधान शोधण्याकरीता जी पध्दती समाजकार्यकर्ते उपोयोगात आणतात. त्या पध्दतीला व्यक्ती कार्य असे म्हणतात.

फ्लोरेन्स हॉलीस :

एक एक मानव व त्यांचे सामाजिक वातावरण यांच्यातील समायोजनाला जाणीव पूर्वक प्रभावित करून या द्वारे व्यक्तीयत्त्वाचा विकास घडविणाऱ्या प्रकियांचा समाजकार्यात अवलंब करणे म्हणजे व्यक्ती कार्य होय.

मेरी रिचनंड :

माणूस ज्या समाज्यात ज्या वातावरणात ज्या जगात राहतो त्यातील व्यवस्थेमुळे त्यातील परिस्थितीतून काही समस्या निर्माण होतात. अशा समस्यांपैकी काही समस्या सोडविण्यात एका व्यक्तीने म्हणजेच कार्यकत्याने व्यक्ती कार्याच्या पध्दतीने दुसऱ्या व्यक्तीला म्हणजेच सेवार्थीला केलेली मदत म्हणजे व्यक्ती कार्य होय.

व्यक्तीला तिच्या सामाजिक समायोजनात इतरांशी होणाऱ्या आंवर क्रियात परस्पर सहसंबंधात समस्या उद्‌भवतात. या समस्या अशा असतात की त्यांना योग्य प्रकारे समाधान कारकपणे स्वतःच्या प्रयत्नांनी उत्तर देणे व्यक्तीला शक्य नसते. व्यक्ती या समस्यांना तोंड देऊ शकत नाही समस्यांचा सामना तिला करता येत नाही आशा समस्यांना तोंड देण्यास प्रदान केलेली मदत म्हणजे व्यक्ती कार्य होय.

वरील व्याख्यावरून हे स्पष्ट होते की, एक व्यक्ती दूसऱ्या व्यक्तीला मदत करते पहिली व्यक्ती ही समाजकार्यकर्ता असते तर दुसरी व्यक्ती म्हणजे समस्या असणारा सेवार्थी असतो. व्यक्तीला म्हणजे सेवार्थीला तिच्या परिस्थिती मुळे, सभोवताल्चया वातावरणातील परिस्थितीमुळे समाजातील घटनामूळे इतरांशी होणाऱ्या आंतरक्रियांमुळे समस्या निर्माण झालेल्या असतात. या समस्या सोडविण्यासाठी स्ततःचे प्रयत्न अपूरे पडतात तेव्हा व्यक्तीकार्यात समाज कार्यकर्ता हस्तक्षेप करतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यक्ती कार्याच्या व्याख्या स्पष्ट करा.

१३.३.२व्यक्ती कार्याचे उद्देश :

व्यक्ती कार्याचे उद्देश समाजकार्याच्या मूलभूत उद्देशातून निर्माण होतात. समाजातील वेगवेगल्या समस्या ग्रस्त व्यक्तींच्या समस्या सोडवून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे व्यक्ती कार्यात अपेक्षीत आहे. म्हणून व्यक्तीकार्याचे आपल्याला पुढील प्रमाणे उद्देश सांगता येतील.

व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास घडविताना प्रामूख्याने मनो-सामाजिक विकास अपेक्षित असतो. शारीरिक बैाधिक नैतिक आर्थिक विकास अश्या विकासाच्या वेगवेगळ्या पैलुंबाबत कार्य करताना या पैलुंच्या मनो- सामाजिक विकासाची बाजू लक्षात घेतली जाते विकासासाठी विविध कला गुण क्षयनांचा विकास घडविणे आवश्यक असते.

१. व्यक्तीच्या समस्या सोडविणे.

   इतरांच्या मदतीशिवाय ज्या समस्या सोडविणे किंवा परिस्थिती हातळणे, परिस्थितीशी सामना करणे व्यक्तीला शक्य नसते त्या समस्यांचा सामना करण्यात व्यक्तीला मदत करणे, समस्या सोडविण्यासाठी व्यक्तीला सक्षम करणे .

२. स्वतःच्या भूमिका पार पाडण्यास व्यक्तीला सक्षम करणे इतरांशी सुयोग्य सहंबंधी निर्माण करण्यास सक्षम करणे समाजात समायोजना करण्याच्या क्षयनांचा विकास घडविणे स्वचःच्या समस्या व्यक्ती स्वतः ओळखू शकेल त्या दुर करेल इतकी तिची क्षमता विकसित करणे स्वतःच्या भूमिका पार पाडण्यात भूमिकेनुसार वागण्यात येणारे अडथळे दुर करण्यास सक्षम करणे.

३. व्यक्तीच्या विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करणे

   व्यक्ती विकासासाठी सभोवतालचे वातावरण पोषक असाव लागते. यामध्ये व्यक्तीच्या कुंटुंबातील वातावरण व्यक्ती ज्या समाजात राहतो तेथील वातावरण किंवा ज्या विभागात राहतो तेथील वातावरण व्यक्ती विकासाला अनुकुल करण्यासाठी व्यक्तीत सकारात्म दृष्टी निर्माण करणे हा व्यक्ती कार्याचा मुख्य उद्देश असतो.

४. व्यक्तीच्या जीवनात समाधान व आनंद निर्माण करणे

   समस्या ग्रस्त व्यक्तीच्या जीवनात समाधान निर्माण होईल पुन्हा समस्या उद्‌भवणार नाहीत यासाठी त्या व्यक्तीमध्ये क्षयम विकसित करण व्यक्तीच्या दृष्टीकोनाबद्दल घडवून आणणे व्यक्तीच्या जीवनात आनंद निर्माण होईल अशा प्रकारचे पोषख वातावरण तयार करणे.

५. व्यक्तीचा विकास वेगवेगळ्या घटकावर अवलंबून असतो यामध्ये शिक्षण आरोग्य आर्थिक स्थिती हे घटक महत्वाचे आहेत. मात्र आर्थिक स्थितीचा बरा-वाईट परिणाम व्यक्ती विकासावर होत असतो. म्हणून आर्थिक विकासाचे मार्ग सुचविणे, अवलंब करण्यासाठी सक्षम करणे किंवा प्रत्यक्ष लाभ मिळवून देणे हा व्यक्ती कार्याचा उद्देश असतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यक्ती कार्याचे उद्देश स्पष्ट करा.

१३.३.३व्यक्ती कार्याचे घटक :

व्यक्ती कार्याचे चार घटक आहेत. यामध्ये व्यक्ती समस्या, स्थान व प्रक्रिया यांचा समावेश होतो.

१) व्यक्ती :

समस्या ग्रस्त व्यक्तीला व्यक्तीकार्य सेवेसाठी स्वीकारल्या नंतर तिला सेवार्थी म्हटले जाते व्यक्ती मानव असते. व्यक्तीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन सिद्धांत व तत्वज्ञानावर आधारित असतो. व्यक्ती समस्याग्रस्त व गरजू असते. दडपण अज्ञात, विशिष्ट मानसिकता, इच्छाशक्तीचा अभाव यामुळे तिची इच्छाशक्ती खुंटलेली असते. तिच्या प्रयत्नात परिपूर्णता नसते.नकारात्मक मनोभावना निर्माण झालेली असते. समस्या सोडविण्याचा मार्ग सापडत नाही. अशा वेळी व्यक्तीच्या समस्येची पार्श्वभूमी जाणून घ्यावी लागते. व्यक्तीचे सहकार्य सहभाग मिळवावा लागतो व्यक्तीच्या स्वतःचा अपेक्षा लक्षात घेणे आवश्यक असते.

२) समस्या :

समस्या म्हणजे जीवन सुखी समाधानी होण्याच्या मार्गातील अडसर होय. समस्या म्हणजे प्रगतीत निर्माण होणारे अडथळे होय. समस्या प्रत्येकाला असतातच समस्यांना अनेक घटक कारणीभूत असतात. त्यामुळे मूळ कारण जाणून घेणे आवश्यक असते. प्रत्येक समस्येला उत्तर असते. समस्या सूरूवातीला साध्या सोप्या सरळ व लक्षण स्वरूपाच्या असतात. पण त्याकडे योग्य वेळी, योग्य प्रकारे लक्ष न पूरविले गेल्यास त्या वाढतात क्लिष्ट होतात, गंभीर स्वरूप धारण करतात. त्यामध्ये कौटुंबिक समस्या, बालविकासाच्या समस्या, वृध्दाच्या समस्या, अपंगत्वाच्या समस्या, व्.यसना धिनतेच्या समस्या, आर्थिक समस्या, व्यवसायीक समस्या इ. समावेश होतो. पण जेव्हा या समस्या सोडविण्याच्या प्रयत्नांना यश येत नाही तेव्हा मदतीकरता तज्ञ म्हणून समाजकार्यकर्त्यांची मदत घेतली जाते.

३) स्थान :

सेवा पूरवणारी संस्था किंवा व्यक्ती म्हणजे स्थान होय, त्यांचा संपूर्ण सेवा कामावर प्रभाव असतो. त्याच्या कार्मप्रणाली नूसार व्याप्ती नूसार, उद्देशानूसार नितीनियमानूसार सेवा पूरविल्या जातात सेवा पूरविणारा कार्यकर्ता असतो. एकाच प्रकारच्या सेवा देणाऱ्या एकापेक्षा जास्त संस्था किंवा व्यक्ती असतात. सेवार्थी व कार्यकर्ता त्यांच्या संबधावर कार्मकर्त्याचा कामाचा प्रभाव असतो.

४) प्रक्रिया :

समाजकार्य ही एक प्रक्रिया आहे. हे कार्य विशिष्ट पध्दतीने व टप्प्याटप्प्यांनी केले जाते. आकलन व विश्लेषण करून मदत कार्य केले जाते. निरीक्षण तथ्य संकलन निदान सुगिकरण करून मदतीची रूपरेशा ठरते यामध्ये प्रमुख चार तत्वे मानले जातात. अर्थात हे तत्वे परस्पर पूरक असतात. एकमेकापासून वेगळे करता येत नाहीत. अभ्यास, निदान, उपचार व अनूसरण या चार टप्प्यावर प्रक्रिया चालू असते. समाज कार्यकर्ता व्यक्तीला समजावून घेऊन गरजूंच्या सहानुभूतीने विचार करतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यक्ती कार्याचे घटक सांगा.

____

____

____

____

____

१२.३.४व्यक्ती कार्य क्रियेच्या पायऱ्या :

व्यक्ती कार्य क्रियेच्या एकूण चार पायऱ्या आहेत. यामध्ये अभ्यास, निदान उपचार व अनूसर अशा व्यक्ती कार्याच्या पायऱ्या मानल्या जातात. समस्याग्रस्त व्यक्तीच्या समस्या जाणून घेतल्यानंतर क्रमाक्रमाने व्यक्ती कार्याला सुरूवात होते समस्याग्रस्त व्यक्तीला ताबडतोब मदत केली जात नाही तर तिच्या समस्या जाणून घेतल्याजातात. त्यानूसार पुढच्या कार्याची रूपरेषा ठरविली जाते. म्हणून व्यक्ती कार्य प्रक्रियेत खालील पायऱ्या महत्वाच्या मानल्या जातात.

१. अभ्यास:

व्यक्ती कार्य क्रियेतील हा पहिला टप्पा किंवा पायरी समजली जाते. प्रथम टप्प्यावर व्यक्तीला, समस्येला, वातावरणाला, व्यक्तीच्या विचारांना दृष्टीकोणाला सर्व पैलूतून जाणून घेतले जाते विविध मार्गने हा अभ्यास केला जातो. याला समस्याग्रस्त व्यक्तीचा अभ्यास करणे असे म्हटले जात.

२. निदान :

संपूर्ण अभ्यासानंतर ज्ञानाच्या आधारे नेमकी समस्या काय काय आहे याचे अकलन होते या निदानाच्या टप्प्यावर सेवार्थीचा सक्रिय सहभाग अनिवार्य असते. सर्व दृष्टीने विचार करून निदान केले जात असल्याने नेमकी समस्याग्रस्त व्यक्तीला कोणती समस्या निर्माण झाली आहे हे अचूक कळते.

३. उपचार :

सेवार्थी व्यक्तीला नेमकी समस्या कोणती आहे याचे निदान झाल्यानंतर प्रत्यक्ष मदत कार्य म्हणजेच उपचार सूरू होतात. समस्या समाधानाचे उद्देश प्राप्त करण्याचे कार्य उपचारामध्ये सुरू होते, उपचार ठरविण्यात त्याचा उपयोग करण्यात सेवार्थीचा सहबाग असल्याने अपेक्षित परिणाम होतात. उपचार सुरू असताना होणाऱ्या बदलांचा सेवर्थीकडून व इतर संबंधीतांकडून स्वेच्छेने स्वीकार होतो. उपचारात समाजकार्य ज्ञानाचा सहाय्यकारी शास्त्रांच्या ज्ञानाचा उपचार पध्दतींचा उपयोग होतो.

४. अनूसरण :

उपचाराने होणारे परिवर्तन पडताळणी व ते स्थायी स्वरूपाचे झाले किंवा नाही हे पाहणे म्हणजे अनूसरण होय. खऱ्या अर्थाने बदल झाला व तो स्वीकारला गेला. असे अनुसरणात आढळते तर व्यक्तीकार्याचे उद्देश प्राप्त झाले हे स्पष्ट होते. उपचाराने पुनर्वसन अपेक्षित असल्यास पुनर्वसनाची स्थिती अनुसरणात तपासली जाते. व्यक्ती सबळ झाली आपली जाबाबदारी पेलण्यास सक्षम झाली आपल्या भूमिका आपेक्षीत रितीने पारपाडू लागली, अशा बाबींची पडताळणी अनुसरणात होते. कारण व्यक्ती सहाय्य कामतील मदत किंवा उपचार ह्या उद्देशाने केले जातात. केलेल्या कार्माची पून:तपासणी मूल्यांकन अनुसरणात होते.

व्यक्ती सकारात्मक बाजून विचार करू लागते पर्यांयाने स्वयंपूर्ण व स्वाबलंबी झालेली दिसते तेव्हा व्यक्ती कार्याची व कार्यकत्याच्या सहाय्याची गरज व्यक्तीला उरलेली नाही हे स्पष्ट होते. कोणत्याही सहाय्याशिवाय विकास करण्याची व्यक्तीची शक्ती निर्माण होते तेव्हा समाजकार्यकर्ता त्या व्यक्तीचे व्यक्ती कार्म संपवतो

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यक्ती कार्य प्रक्रियेच्या पायऱ्या सांगा.

___

___

___

___

___

१३.४ गटकार्य :

गटकार्य ही समाजकार्य करण्याची एक पध्दती आहे मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव एकटा राहू शकत नाही. तो कुटुंब समाज समूह इ. मधून वाढतो. समूहजीवन हे मानव जीवनाचे मूलभूत अंग आहे. समूह म्हणजे एकमेकांसोबत वैशिष्ठयेपूर्ण सामाजिक संबंध प्रस्तापित करण्यासाठी एकत्रित आलेल्या सामाजिक जीवन प्राण्यांचागट. सारखे हितसंबध जोपासणाऱ्या व्यक्ती एकत्र येऊन गट तयार होतो. म्हणून समाज कार्याचे दुसरे महत्वाचे क्षेत्र गटकार्य समजले जाते.

गट हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. सजीवाचे मानवात रूपांतर करण्याची असीम शक्ती गटात असते. समाजात जगण्याची इच्छा असणारा गरज असणारा व समाजात जगण्याची आवड असणारा मानव कधीही एकटा राहू शकत नाही. समाजात राहण्याची योग्यता प्राप्त करणे ही प्रत्येक मानवाची गरज असते. ही गरजे पूर्ण करताना गट आपली कार्यकरून एक समाजशील मानव निर्माण करतो. गटात व्यक्ती एकत्र येत असताना त्यांच्यात सहसंबंध असतात. देवाणघेवाण होते. प्रतिसाद दिले व घेतले जातात.

नैसर्गिक रित्या ज्यापध्दतीने मानवाने गट तयार झालेले असतात त्याच प्रमाणे समान समस्या असणाऱ्या व्यक्तींचे गट देखील तयार झालेले असतात आपल्या समस्या एकत्रीत रित्या सोडविण्याचे प्रयत्न गटाच्या माध्यमातून केले जातात. गटाला आपल्या समस्या सोडविणे शक्य नसते तेव्हा त्यांना कोणाच्यातरी मदतीची आवश्यकता असते अशा वेळी गटकार्यकर्ता गटाचे नेतृत्व करून गटातील व्यक्तीच्या सहाय्याने समस्या सोडविण्यासाठी मदन करत असतो अशा अनेक वेगवेगळ्या गटाने मदतीची आवश्ककता असते यातून सामाजिक गट कार्याची संकल्पना पुढे आली आहे.

१३.४.१ गटकार्याच्या व्याख्या

गटकार्याचा मानसिक स्वास्थ व सामाजिक समस्यांशी संबंध असल्याने वेगवेगळे गट गटकार्याचे लाभार्थी असतात. स्वस्त शिक्षण पूरविणाऱ्या , कल्याण सेवा पूरविणाऱ्या संस्थामध्ये गटकार्य केले जाते गटकार्याच्या विविध व्याख्या विविध शास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या आहेत. मात्र कोणतीही एक व्याख्या परिपूर्ण नाही. तरी प्रत्येक व्याख्या काहीना काही स्पष्टीकरण देत असतात. असा गटकार्याच्या व्याख्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

"गटकार्य ही एक समाजकार्याची पध्दती आहे अर्थपूर्ण गट अनुभवांच्या माध्यमातून व्यक्तींच्या सामाजिक कार्यात्मकतेत वाढ करणे सामाजिक कार्यात्मकतेचे संवर्धन करणे म्हणजे गटकार्य होय."

एम. मर्की

सामाजिक व भावनिक गरज पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने आणि काही कार्य करण्यच्या ध्येयाने लोकांच्या लहान गटांबरोबर करण्यात येणारी उद्देश प्रणित कृती म्हणजे गटकार्य होय.

होसेलॅंड आणि रिवास

सामाजिक गटकार्य ही अशी प्रक्रिया आणि पध्दती आहे की ज्या द्वारे व्यक्ती आणि सामाजिक संस्थाद्वारे प्रस्तापित गटांत कार्यकर्त्याद्वारे मदत केली जाते. ज्यामुळे त्यांचा एकमेकांशी संबंध प्रस्तापित होऊन त्याच्या गरजा व क्षमतांनूसार गटातील अनूभवामुळे त्यांची वाढ होते व त्यांना संधी उपल्बध होतात.

वरील व्याख्या वरून असे स्पष्ट होते की गटातील सदस्यांच्या परस्परांशी आंतरक्रीया होतात. देवणा घेवाण होते. त्यातून सहसंबंध व नाते निर्माण होतात. या आंतरक्रिया गटाते वातावरण ठरवितात आंतरक्रियेमुळे व्यक्ती शिकते व विकसित होते. विचार भावना दृष्टीकोन, ज्ञान वर्तन विश्वास मूल्य, गुण-दोष , वस्तू या सर्वाची गटाक देवाण-घेवाण होते.या देवाण घेवाण होते या देवाण घेवाणीचा गटातील प्रत्येक सदस्यावर प्रभाव असतो. ह्या आंतरक्रिया व्यक्तीला स्वतःला समजण्या व इतरांना जाणून घेण्यास मदत करतात. म्हणजेच गटांचे व्यक्तीच्या जीवनात अत्यंत साधारण महत्व असते.

आपली प्रगती तपासा :

१) गटकार्याच्या व्याख्या स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१३.४.२ गटकार्याचे विविध प्रकार आहेत. प्रत्येक गट प्रकारचे उद्देश वेगवेगळे असतात. काही गट सामाजिक भूमिका दुरूस्त करण्याच्या उद्देशाने कार्य करतात. तर काही गट सदस्यांचे नाते संबंध सुरळीत करतात. काही गट सदस्यांना शिकण्याच्या संधी देण्याच्या उद्देशानी निर्माण होतात. तर काही गट सदस्यांना स्वतःबद्दल समजून घेण्यास मदत करतात. गटकार्याच्या कोणत्याही प्रकारच्या सदस्यांच्या गटात समावेश करताना सदस्य गट व कार्यकर्ता यांच्यात करार होताना संभाषणातून उद्देश निर्माण होतात. त्यातील काही सर्वकालीन तर काही दिर्घकालीन उद्देश असतात. म्हणजेच उद्देशांचे वेगवेगळे प्रकार वेगवेगळ्या गटकार्यात निर्माण होतात. एकंदरीत गटकार्याचे उद्देश पढील प्रमाणे सांगता येतील.

घटाच्या माध्यमातून आवश्यक असणाऱ्या संधी व्यक्तीला उपलब्ध करून देणे व त्याद्वारे व्यक्तीची प्रगती घडविणेइ. इतरांशी सहसंबंध प्रस्तापित करण्याच्या व्यक्तीतील श्रमतांचा विकास घडविने. घट जीवन जगण्याच्या व त्यासाठी लागणाऱ्या गुणांचा कौशल्यांचा गटसदस्यत विकास करणे. इ इतरांशी सहसंबंध प्रस्तापित करून त्यातून येणाऱ्या अनुभवातून स्वतःट विकास साधण्याची क्षमता निर्माण करणे.

४) गट जीवन जगण्याच्या मार्गान व्यक्तीला येणारे अडथळे दूर करणे.
५) अधिकार जबाबदाऱ्या कर्तव्य याबाबतीत सदस्यांना जागृत करून भूमिका पार पाडण्यास सक्षण करणे
६) व्यक्तीच्या गरजा गटाच्या माध्यमातून पूर्ण करणे व व्यक्तीला जास्तीत जास्त सूखाचे व समाधानाचे जीवन जगण्याकरिता मदत करणे.
७) गटाच्या माध्यमातून लोकशाही मुल्यांची , मानवतेच्या संकल्पनेची मानवाधिकाराच्या जाणीवेची वृध्द करणे.
८) व्यक्तीच्या गरजा व उपलब्ध साधने इच्छा व त्यांची पूर्तता यात समन्वय साधने
९) व्यक्तींच्या वैयक्तीक व सार्वजनिक समस्या गटांच्या माध्यमातून सोडविणे.

संपूर्ण गटाचा विकास करणे, गटातील सहसंबधांना योग्य स्वरूप देणे, गटातील वातावरण विकासाला पोषक ठेवणे गटसदस्यांना गटसहसंबंध कसे विकसित करावे, वातावरण कसे निर्माण करावे त्याचे ज्ञान देणे गे गटकार्याचे उद्देश साध्य करण्यासाठी गटकार्यकर्ता नियोजन बध्द कार्य करीत असतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) गटकार्याचे उद्देश स्पष्ट करा.

१३.५ सारांश

सामाजिक विकासबरोबर समाजाच्या गरजा सतत वाढत आहेत समाजीतील वाढत्या गरजामुळे समाजात अनेक समस्या निर्माण होत आहेत समाजाचे वेगवेगळे घटक आहेत. यामध्ये शहरी समाज ग्रामीण समाज आदिवास समाज मागासलेला समाज, दुर्लक्षीत समाज असे प्रकार केले जातात. समाजाच्या प्रत्येक प्रकार नुसार त्यांच्या सामाजिक समस्या भिन्न-भिन्न आहेत. प्रत्येक समाजाचा स्वतंत्र गट किवा समुह असलेला दिसून येतो. या गटातील किंवा समुहातील सदस्यांचे स्वरूप भिन्न असते. त्याच बरोबर प्रत्येक व्यक्तीच्या समस्या भिन्न असतात. त्यांच्या व्यक्ती जीवनावर विपरित परिणाम होत असतो. म्हणून या क्षेत्रात समाजकार्य करण्यात संधी आहे.

व्यक्ती कार्यामध्ये व्यक्तीच्या सदस्या जाणून त्या सोडविण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ता समस्या ग्रस्त व्यक्तीला सहाय्य करत असतो. व्यक्तीचा विकास घडवून आणणे त्या पाठीमागील उद्देश असतो. व्यक्तीचा अभ्यास करून सदस्यांचे निदान केले जाते. आणि त्यानुसार समाज

कार्यकर्ता उपचार करत असतो. विविध गटांच्या देखील अनेक समस्या असतात. त्या समस्यांचा गटातील व्यक्ती जीवनावर परिणाण दोष असतो म्हणून सारख्याच समस्या असऱ्या गटांच्या समस्या सोडविण्यासाठी समाजकार्याची गट पध्दती वापरली जाते गटाच्या समस्या आणि उपलब्ध साधने यांचा विचार करून गटातील सर्व सदस्यांच्या सहकार्यान गटाचा विकास घडवून आणणे अपेक्षित असते

१३.६ संदर्भ सूची

१) प्राजक्ता टाकसाळे गटकार्य (समाजकार्य पध्दती) श्री मंगेश प्रकाशन, नर्वी रामदासपेठ नागपूर ४४००१०

२) प्राजक्ता टाकसाळे व्यक्तीसह कार्य श्री मंगेश प्रकाशन नवी रामदास पेठ, नागपूर ४४००१०

३) प्रदीप आगलावे सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे श्री साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ, नागपुर, ४४००१०

१३.७ स्वाध्याय

१) समाजकार्याच्या पध्दती स्पष्ट करा.

२) व्यक्ती कार्याचे व्याख्या सांगून उद्देश स्पष्ट करा.

३) व्यक्ती कार्य म्हणजे काय ? व्यक्ती कार्याचे घटक सांगा

४) व्यक्ती कार्य प्रक्रियेच्या पायऱ्या सांगा

५) गटकार्याच्या व्याख्या सांगून गट कार्याचे उद्देश स्पष्ट करा

❖❖❖❖

१४

समुदाय संघटन

घटक रचना :

१४.० उद्दिष्ट्ये
१४.१ प्रस्तावना
१४.२ समुदाय संघटन
१४.३ सारांश
१४.४ संदर्भ सूची
१४.५ स्वाध्याय

१४.० उद्दिष्ट्ये

या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- समुदाय संघटनाच्या संकल्पना व व्याख्या समजावून घेणे.
- समुदाय संघटनाच्या पायऱ्या अभ्यासणे.
- समुदाय संघटकाची कार्ये अभ्यासणे.
- समुदाय संघटनाचे सिद्धांत अभ्यासणे.
- समुदाय संघटनाची पद्धती आणि तंत्र अभ्यासणे.
- समुदाय संघटनेचे उद्देश अभ्यासणे.

१४.१ प्रस्तावना

समुदाय संघटन ही समाजकार्याची एक पद्धती आहे. या पद्धतीची उत्पत्ती १९व्या शतकात दोन संघटन समिती आंदोलनात झाली. समितीने व्यक्तीसहाय्य कार्य व गटकार्यास सुरुवात केली. त्याच्या असे लक्षात आले की बऱ्याच गैर सरकारी सहाय्यता समित्या आणि कल्याणकारी संस्थांमध्ये समायोजन नाही. त्यामुळे त्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न सुरु केले. त्याच प्रयत्नांतून समाज कार्याची पद्धती म्हणून समुदाय संघटनेचा जन्म झाला.

समुदाय संघटन ही कार्यकर्त्याद्वारा समुदायात मदत करण्याची प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे समाजकार्यकर्ता आपल्या कौशल्याद्वारे समुदायाला आपल्या समस्या ओळखून त्या सोडविण्यासाठी मदत करतो.

१४.२ समुदाय संघटन :

समुदाय संघटनाचा अभ्यास करण्यापूर्वी आपणास समुदायाचा संकल्पनेचा अर्थ समजावून घेणे आवश्यक आहे. समुदाय ही संज्ञा वेगवेगळ्या संदर्भात वापरण्यात येते. धार्मिक समुदाय व्यावसायिक समुदाय जातीवर आधारित समुदाय ग्रामीण समुदाय म्हणजे एकत्रित राहणाऱ्या व्यक्तींचा गट त्या व्यक्ती एका भौगोलिक परिसरात राहणाऱ्या, सारख्या आवडी निवडी असणाऱ्या आणि एकमेकांवर अवलंबून असण्याची भावना असणाऱ्या असतात.

समुदाय संघटन प्रक्रियेचा अर्थ समुदायाद्वारा एकात्मिक रुपात समस्या सुटण्याची क्रिया ही प्रक्रिया व्यावसायिक कार्यकर्त्या शिवाय चालू राहू शकते. समुदाय संघटन समाजकार्यात समुदायातील समस्या निश्चित करण्यापासून त्यांचे समाधान करणे किंवा उद्देश प्राप्त होईपर्यंत केली जाणारी प्रक्रिया आहे.

रॉय यांच्या मते, समुदाय संघटन अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे समुदाय आपली आवश्यकता आणि उद्देश ओळखून ते निश्चित करतो क्रमबद्ध करतो आपल्या या आवश्यकता पूर्तीसाठी विश्वास निर्माण करतो आणि समुदायाचा सहकाराच्या भावनेचा विकास करतो.

समुदाय संघटनाचा व्याख्या :

समुदाय एका जागी राहणारा एकाच प्रकारचे जीवन जगणारा परस्परांशी नाते संबंध असणारा लोकांचा समुह होय. समुदायाचे भौगोलिक क्षेत्र व समुदायाचे सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्र हे दोन महत्त्वाचे भाग आहेत. समुदाय एका जागी वसलेला असतो. तेथील लोक एकाच प्रकारचे जीवन जगतात. त्यात अनेक लोक एकत्र राहतात व एकमेकांना प्रभावित करतात. समुदायातील लोकांचे परस्पर संबंध समुदायातील जीवन वातावरण व परिस्थिती निश्चित करतात. समुदायातील या सर्व बाबींचा समुदायात राहणाऱ्या व्यक्तींवर फार मोठा प्रभाव असतो. त्यांचे विचार, वागणे व्यक्तीमत्त्व सह संबंध इत्यादी सर्व बाबी समुदायातील वातावरणाने निश्चित होतात.

अमेरिकेत राष्ट्रीय बैठकीत वेगवेगळ्या गटांनी समुदाय संघटनाच्या खालील व्याख्या सांगितल्या आहेत.

१. समुदाय संघटन ही प्रक्रिया समाजकल्याण सेवा आणि वरिष्ठांशी संबंधित आहे. याच्याशी जीचा संबंध येणार आहे. अशा व्यक्ती किंवा गट यांच्यातील व्यवहार होय. अशा सेवांच्या मुल्यांवर प्रभाव टाकणाऱ्या उद्देश त्यांची गुणवत्ता वाटपात सुधारणा करणे किंवा असे आणखीा उद्दिष्ट संपादन करणे होय.

२. समाज कल्याण क्षेत्रात समुदाय संघटनाचे असे वर्णन करता येईल की ही एक कला झाली. समाजकल्याणाच्या गरजा शोधण्याची प्रक्रिया होय. उत्पादकता सहकार्यात्मकता व्यवसायात्मकता साधनत्व यांचाद्वारे गटातील संसाधन व बुद्धीची दिशा गटातील सदस्यांच्या क्षमताचा विकास म्हणजे समुदाय संघटन होय.

३. समुदाय संघटन अशा प्रयत्नांशी संबंधीत आहे. ज्यात सामाजिक गरजा भागविण्याच्या साधनांचा परिणामकारक उपयोग कुठल्याही भौगोलिक क्षेत्रातल्या विशिष्ट अथवा

संपूर्ण कल्याणकारी गरजांना दिशा देण्यासाठी करण्यात येतो. त्यांचा प्रयोगाच्या हालचाली सत्य शोधन, सहकार्य, दर्जा उंचावणे, भाषांतर, कल्याणकारी कार्यक्रम, समाजकार्याचे बदलते आदर्श आणि सामाजिक कायद्यांच्या उन्नतीसाठी संबंधित आहेत.

४. समाजकल्याण सेवा किंवा समाजकल्याणाच्या उद्देशांना प्रभावित करण्यात, सेवांची परिणामकारकता वाढविण्यात, उद्देश साध्य करण्यात त्यांची संख्या व व्याप्ती वाढविण्यात, त्यांचा दर्जा उंचाविण्यात, समाजापर्यंत सेवा पोहचविण्यात व समाजाचा विकास करण्यात ज्यांना रुची आहे ज्यांना त्यांच्याबद्दल कळकळ आहे. अशा समाजाबरोबर कार्य करण्याची प्रक्रिया म्हणजे समुदाय संघटन होय.

समुदायाचा विकास होण्यासाठी, समुदायाला ग्रासणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी, समुदायांचा गजरा पुर्ण करण्यासाठी समुदायाला सेवांची व समस्या समाधान करणाऱ्या मार्गांची गरज असते. हे मार्ग शोधण्याकरिता व या सेवा निर्माण करिता सेवांची व्याप्ती वाढविण्यासाठी किंवा उपलब्ध मार्गाचा उपयोग करण्याकरिता समुदायातील लोकांनी एकत्र येऊन प्रयत्न करणे आवश्यक असते. जेव्हा हे करण्यासाठी समुदायातील लोक एकत्र येतात. व प्रयत्न करण्यास पुढाकार घेतात तेव्हा समुदाय संघटन होते.

समुदाय संघटन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्या माध्यमातून समुदायाच्या कल्याण विषयक गरजांची पूर्तता होते. साधने व गरजांमध्ये समन्वय साधला जातो. समुदाय संघटना व संपूर्ण समुदाय हाच सेवार्थी असतो. व्यक्ती व गटापेक्षा कामाचा भर समुदायावर असतो. समुदाय संघटनांची एक प्रक्रिया आहे. यामध्ये समुदायाने आपल्या गरजा व उद्दिष्ट्ये जाणणे, त्यांची क्रमवारी लावणे व ह्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या इच्छा शक्तीची व विश्वासाची समुदायात निर्मिती करणे. ह्या गरजा पूर्ण करण्यास साधने एकत्र करणे त्याद्वारे समुदायाचा विकास घडवून आणणे या सर्व टप्प्यात समुदायाचा सक्रिय सहभाग गृहीत धरला जातो.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटनांच्या व्याख्या सांगा.

____

____

____

____

____

१४.२.१ समुदाय संघटनेचे उद्देश :

समुदायाचा विकास घडवणारी समाजकार्याची परंपरा म्हणजे समुदाय संघटना एकंदरीत समाजात वेगवेगळ्या प्रकारचे समुदाय दिसून येतात. यामध्ये ग्रामीण समुदाय शहरी समुदाय आदिवासी समुदाय विशिष्ट जातीचा समुदाय, मागासलेला समुदाय इत्यादींचा समावेश होतो. त्या समुदायातील संबंध सुयोग्य करण्यासाठी पद्धतशीर व सातत्याने करण्यात येणाऱ्या

प्रयत्नांना समुदाय संघटन म्हटले जाते. समुदायाच्या गरजा व साधने यांच्यात ताळमेळ घालण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला जातो.

समुदायाच्या गरजा जाणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला जातो. गरजा जाणल्यानंतर त्यांची क्रमवारी लावली जाते. समुदायाला जाणवणाऱ्या निकडीच्या गरजांना अग्रक्रम देण्यात येतो. समुदायातील या गरजांच्या पुर्ततेस उपलब्ध असणारी साधने शोधून वापरली जातात. गरजा व साधने यांच्या माहितीच्या आधारे योजना सावरल्या जातात. सर्व कार्य करताना समुदायाने स्वावलंबी झाले पाहिजे. समुदायात एकीची भावना विकसित झाली पाहिजे. या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या असतात. म्हणून त्यासाठी समुदाय संघटनेचे काही उद्देश सांगितले जातात.

१) आवश्यकता किंवा गरजांचा शोध घेणे :

प्रत्येक समुदायाच्या गरजा भौगोलिक परिस्थितीनुसार भिन्नभिन्न असतात. ज्या क्षेत्रातील समुदाय संघटनेचे कार्य करावयाचे आहे. त्या समुदायात कोणत्या गरजा आहेत. कोणत्या गोष्टी आवश्यक आहे. यांचा समुदाय संघटन करताना शोध घेणे हा उद्देश समुदाय संघटनाचा असतो.

२) साधनांची उपलब्धता तपासणे :

समुदायातील गरजांचा शोध घेतल्यानंतर गरजा पूर्ण करण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या साधनांची उपलब्धता तपासून पहाणे गरजेचे असते. गरजा भागविण्यासाठी साधन कशी एकत्रित करता येतील हे तपासणे.

३. गरजा पूर्ण करण्याकरिता ठोस नियोजन करणे :

उपलब्ध साधनांचा शोध घेतल्यानंतर साधनांचा योग्य व पर्याप्त वापर करुन समुदायातील गरजा पूर्ण करण्याकरिता नियोजन करणे. कामाचे टप्पे ठरविणे, त्यानुसार कामांची पूर्तता करणे हा समुदाय संघटनेचा उद्देश असतो.

४. समुदायात एकी निर्माण करणे :

कोणतेही उद्दिष्ट पूर्ण करण्याकरिता ज्या समाजासाठी कार्य केले जाणार आहे त्यात एकी असणे आवश्यक आहे. समाजात एकी नसेल तर गरजांची पूर्तता करण्यासाठी साधने एकत्रित करुन त्याचे योग्य नियोजन करता येत नाही. लोक सहकार्य व सहभाग योग्य मिळत नाही म्हणून समुदाय संघटनामध्ये समुदायन एकी निर्माण करणे हा उद्देश असतो.

५. नेतृत्त्व निर्माण करणे :

समुदाय संघटनाचा उद्देश नेतृत्त्व निर्माण करणे हा असतो. समुदायातील समस्या सोडविण्यासाठी समुदायातून एका किंवा अनेक व्यक्तींचे पुढाकार घेणे आवश्यक असते. हा पुढाकार घेण्यासाठी नेतृत्त्व गुणांची आवश्यकता असते. असे समुदायात नेतृत्त्व तयार करणे आणि त्याद्वारे समुदायातील समस्या सोडविणे हे समुदाय संघटनेचा उद्देश आहे.

६. सार्वजनिक सुविधांमध्ये सुधारणा करणे :

समुदाय संघटनेद्वारा संघटीत प्रयत्न करुन समुदायातील आवश्यक असलेल्या सार्वजनिक सोयी सुविधा मध्ये वाढ करणे आणि सामाजिक सुधारणा घडवून आणणे सुविधा प्राप्त करुन घेण्यासाठी संघटीत लढा देणे, संघर्ष करणे हा समुदाय संघटनेचा उद्देश आहे.

७. आर्थिक विकास घडवून आणणे :

समुदाय संघटन सामाजिक समस्या व गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असले तरी आर्थिक दुर्बल घटकांचे संघटन करुन आर्थिक विकास साधण्यासाठी त्याचा फायदा होतो म्हणून समुदाय मर्यादित असेल तर संघटीत स्वरुपाचा व्यवसाय करुन किंवा उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करुन सामुहिक आर्थिक विकास साधने हा उद्देश असतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटनेचे उद्देश स्पष्ट करा.

१४.२.२ समुदाय संघटनेची तत्त्वे :

वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी व तज्ञांनी समाज विकासातील समुदाय संघटनेची तत्त्वे खालीलप्रमाणे सांगितली आहेत.

१. समाजकल्याणासाठी समुदाय संघटन व्यक्ती आणि त्यांच्या आवश्यकतांशी संबंधित आहे.

२. समाज कल्याणासाठी समुदाय संघटनात समुदाय एक प्राथमिक सेवा मानली जाते. या समुदायात विशिष्ट वस्तीचा विभाग, पूर्ण वस्ती, गाव, वाडी, शहर इत्यादी समुदायाचा समावेश होतो.

३. समुदाय जसा असेल, जिथे असेल तसाच त्याचा स्वीकार केला जातो. समुदायाचे वातावरण समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे.

४. समुदाय संघटनेत समुदायातील सर्व लोकांचा सहभाग अपेक्षित असतो.

५. समुदायात होत असलेल्या परिवर्तनाचा समुदाय संघटनेत स्वीकार केला जातो.

६. समाजकल्याणासाठी समुदाय संघटन एक प्रक्रियेच्या रुपात सामान्य समाजकार्याचा एक भाग आहे. समुदाय संघटनेचे शिक्षण व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्याद्वारा चांगल्या प्रकारे होऊ शकते.

७. कार्यक्रम निर्धारणामध्ये स्वतःच्या हितापेक्षा समुदाय कल्याणाचा विचार घेणे आवश्यक आहे.

८. समुदायातील प्राप्त परिस्थितीत असलेल्या असंतोषाच्या कारणात समुदाय संघटनेचा विकास असतो.

९. समुदायातील प्रत्येक व्यक्तीला विकास प्रक्रियेत आणणे विकास कार्यक्रमाचा लाभ मिळवून देणे व समाज विकास साधणे हे समुदाय संघटनेचे तत्त्व आहे.

१०. समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्या सामुहिक रित्या सोडविणे व उपलब्ध सुविधांचा सर्वांना समान लाभ देणे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटनेची तत्त्वे सांगा.

___

___

___

___

___

१४.२.३ समुदाय संघटनांचे सिद्धांत :

समुदाय संघटन हे समाजकार्याचे एक तंत्र असल्यामुळे समुदाय संघटनांचे सिद्धांत समाजकार्याच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहेत. समुदाय संघटन कार्याचे तत्त्वज्ञान व सिद्धांताच्या आधारे निर्माण झालेल्या समाजकार्याच्या या पद्धतींचे तत्त्वज्ञान पुढीलप्रमाणे आहे.

१. समुदायाचे संपूर्ण कल्याण हा समुदाय संघटनांचा उद्देश आहे. हा उद्देश साध्य करण्यासाठी समुदायाला संघटीत करणे व त्या संघटनाद्वारे विकास घडविणे हे माध्यम किंवा साधन आहे. समुदाय संघटनांचे कार्यक्रम समुदायाच्या कल्याणासाठी आखले जातात.

२. समुदाय संघटन संस्थेद्वारे, त्यांच्या कार्यकर्त्याद्वारे केले जाते. संघटीत होण्यासाठी प्रक्रिया समुदायाला माहित करुन दिली जाते. संघटीत होऊन कशा प्रकारे समस्या सोडविता येतात. गरजा कशा पूर्ण करता येतात. याचा प्रत्यक्ष अनुभव समुदाय घेतो. त्यामुळे समुदायात संघटन तयार होते, आत्मविश्वास निर्माण होतो. समुदाय कृती करु लागतो. त्या माध्यमातून प्रगती साधली जाते. हे घडविण्यासाठी कार्य करणारा कार्यकर्ता समुदायाचा मित्र बनतो. समुदायाचा विश्वास संपादन करुन समुदायाबरोबर काम करतात.

३. विकासाच्या योजना आखताना प्रथम विकास घडविण्याकरिता आवश्यक सर्व गरजांना जाणून घ्यावे. विकासाच्या आड येणाऱ्या सर्व समस्यांना व सर्व पैलूंना जाणून घ्यावे.

समस्यांचा, गरजांचा परस्पर संबंध, परावलंबित्व लक्षात घेऊन कार्य करावे. समस्या सोडविण्याचा कार्यक्रमांची परिपूर्ण आखणी करताना सर्वांगीण विचार व्हावा संतुलन ठेवावे.

४. समुदायाला महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या व जाणवणाऱ्या गरजा किंवा समस्या यांना कामाचा आधार बनविणे, समस्या सोडविण्यासाठी मार्ग आखण्याचे त्यांचा अवलंब करण्याचे काम समुदाय संघटन करते. हे घडण्यासाठी समुदाय संघटन पद्धतशीर सहाय्य करते. जेव्हा जाणवलेल्या गरजा कामाचा आधार बनतात. तेव्हा समुदायावर नव्या कल्पनांच्या किंवा सुधारणेच्या नावाखाली काहीही लावणे जाण्याचा प्रश्न उद्‌भवत नाही. नव्या कल्पना उपयोगात आणण्यासाठी प्रथम समुदायाची मानसिकता तयार केली जाते.

५. समुदाय संघटनातून घडणारी विकासाची प्रक्रिया समुदायाला नवे मार्ग किंवा नव्या सुधारणा स्वीकारण्यास तसेच योग्य तऱ्हेने जीवन जगण्याची तंत्र जाणून त्याचा उपयोग करण्यास प्रोत्साहन देते.

६. समुदायांना स्वतः स्वतःची मदत करण्यास तयार करावे. समुदाय ठळकपणे बाहेरील मदतीवर अवलंबून राहण्यापेक्षा समुदायात आत्मनिर्भयता आणि पुढाकार घेण्याच्या भावनेला उत्तेजन द्यावे.

७. समुदायासाठी असणारे सर्व कार्यक्रम आर्थिक व सांस्कृतिक प्रकाराशी सुसंगत असावे कारण समुदायाच्या पातळीवर काम करावयाचे आहे. समुदायाच्या परंपरा व चालीरितीचा आदर करण्यात यावा आणि विकासात्मक कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने सुरु करण्यात यावेत. कालबाह्य परंपरा आणि अंधश्रद्धा बदलण्याची प्रक्रिया अगदी अनुक्रमाने सावकाश घ्यावी. त्यामुळे समुदायाच्या भावना दुर्लक्षित होणार नाहीत.

८. बदलाला स्वीकारण्याची समुदायाची मानसिकता तयार करणे आवश्यक असते. ही तयारी नसताना दिल्या जाणाऱ्या सेवा केले जाणारे बदल हे समुदायाच्या सहभागाशिवाय घडतात. असे झाल्यास या बदलाची गरज वाटत नसताना बदल घडल्यास समुदाय त्या बदलांना स्वीकारत नाही. असे बदल अपेक्षित असतात. केवळ उद्दिष्ट गाठणे महत्त्वाचे नसून उद्दिष्ट गाठण्याचा मार्ग महत्त्वाचा असतो.

९. जो समुदाय असंघटीत असतो. तेथे एकी नसते तेथे कार्य करताना समुदायातील सर्व गटांचे सहकार्य मिळविले जाते. कार्य कोणत्याही एका गटापुरते मर्यादित राहू दिले जात नाही. समुदायातील गटांना एकत्रित आणण्यासाठी विविध माध्यमांचा उपयोग केला जातो.

१०. समुदायाला आपल्या गरजा व गरजा भागविण्यासाठी उपलब्ध साधने यांच्या बद्दल जागरुक करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रसार माध्यमांचा उपयोग करुन घेणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. यामध्ये दृक्-श्राव्य साधते, पत्रके, रेडिओ, जाहिराती, सिनेमा, दूरदर्शन या प्रसार माध्यमांचा उपयोग केला जातो.

समुदाय विकास कार्यक्रमात फक्त खेड्यांच्या विकासाचाच समावेश होत नाही तर समुदाय संघटन हे तंत्र समुदायांच्या विकासासाठी यशस्वीपणे वापरले जाते. कोणताही समुदाय असला तरी मुलभूत तत्त्वे सारखीच असतात. समाजकार्याच्या संपूर्ण सैद्धांतिक ज्ञानाच्या आधारे तिची अंमलबजावणी केली जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटनाचे सिद्धांत स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१४.२.४ समुदाय संघटनांच्या पायऱ्या :

१. समुदायाचे पद्धतशीर व अनौपचारिक सर्वेक्षण करुन त्याद्वारे पुढील माहिती एकत्रित केले जाते. त्या माहितीमध्ये समुदायाच्या इतिहास, भौगोलिक स्थिती उपलब्ध जमीन, समुदायाची लोकसंख्या, कुटुंबाची संख्या, स्त्री पुरुष प्रमाण, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थिती चालीरीती, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थिती इत्यादी घटक महत्त्वाचे असतात. माहितीचा उपयोग समुदायाच्या गरजा जाणण्यास अभ्यास करण्यात होतो.

२. समुदायाच्या व त्यातील गटांच्या गरजांची यादी तयार करणे व त्यांची क्रमवारी लावणे.

३. समुदायात ज्या गरजा आहेत त्या पूर्ण करणाऱ्या पद्धतींचा, तंत्राचा व मार्गाचा शोध घेणे, उपलब्ध साधनांचा उपयोग करणे.

४. समाजातील समस्या व त्रुटी जाणणे त्या दूर करणे त्यांना प्रतिबंध करणे व त्यावर उपाययोजना करणे.

५. समुदायात गरजांबद्दल व समस्यांबद्दल जागरुकता निर्माण करणे, गरज पूर्ण करण्यासाठी समुदायाला एकत्र आणणे व कृतिशील बनविणे.

६. समुदायात अस्तित्वात असणाऱ्या विविध गटांना व संस्थांना समुदायाचा विकास साधण्यासाठी समान उद्देशाने एका मंचावर आणणे.

७. कल्याणकारी कार्य व सेवांच्या विकासासाठी वित्त व्यवस्था करणे अंदाजपत्रक तयार करणे व कार्यकर्ते एकत्र करणे.

८. गरजा सतत बदलत असतात तेव्हा त्या बदलत्या गरजा जाणून सतत साधनांचे परिक्षण करणे व समुदाय संघटनाचे कार्य करणे.

९. केलेल्या कामाचे मूल्यांकन करणे, समुदायाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ज्या सेवा निर्माण केल्या आहेत त्यांचे मूल्यांकन होणे आवश्यक असते.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटनेच्या पायऱ्या स्पष्ट करा.

१४.२.५ समुदाय संघटनाच्या पद्धती आणि तंत्र :

समुदायात जागरुकता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने आणि समुदायाला त्याच्या समस्या सोडविण्यासाठी लागणारी साधने किंवा गरज भागविण्यासाठी उपलब्ध असणारी साधने आणि पद्धती समजण्यास मदत करणे. समुदायाला शिक्षित करण्यासाठी समुदाय संघटकाने काही विशिष्ट पद्धतींचा अवलंब केला पाहिजे. आणि विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी संघटीत केले पाहिजे. त्यासाठी असणाऱ्या पद्धती आणि तंत्र पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. समस्यांची मोजणी करणे. त्यावर संशोधन करणे आणि त्याची नोंद घेणे.

२. समुदाय संघटनासाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या प्रमुख व्यक्तींना भेटणे यामध्ये समुदायाने नेतृत्त्व करणारी व्यक्ती गरज भागविण्यासाठी उपयुक्त ठरणारी व्यक्ती याची भेट काय पद्धती समजावून सांगणे आणि त्यांचा सहभाग मिळविणे.

३. समुदायातील गरजा व समस्या जाणून घेण्यासाठी संपूर्ण समुदायाबरोबर संवाद साधणे आवश्यक असते. त्यासाठी समुदायात चर्चा करणे, त्यांच्या गट बैठका आयोजित करणे, तज्ञांची भाषणे ठेवणे आणि वादविवादांचे आयोजन करणे.

४. समुदाय संघटन करण्यासाठी समुदायाच्या आवडीच्या गोष्टींचा विचार करावा लागतो. अशा गोष्टी विचारात घेऊन त्यांचे आयोजन केले तर समुदाय संघटन करणे अवघड जात नाही म्हणून समुदायात फिल्म शो आयोजित करणे आणि समुदायातील स्थानिक सण, उत्सव साजरे करणे की जेणेकरुन संपूर्ण समुदाय संघटीत होईल.

५. समुदाय संघटन करताना कोणतेही कार्यक्रम आयोजित केले तरी संपूर्ण समुदाय त्यात सहभागी होईल हे सांगता येत नाही म्हणून ज्यांना सहभागी होणे शक्य नसते अशा व्यक्तींना समुदाय संघटनाचे उद्देश समजण्यासाठी सुचनापत्रक, समाचार पत्रक, माहिती पत्रक, जाहिरात व वर्तमान पत्रांचा वापर करणे.

६. समुदायामध्ये वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या समस्या वेगळ्या असू शकतात किंवा विशिष्ट गटांच्या समस्या वेगळ्या असू शकतात अशा वेळी समुदाय संघटनात जिथे आवश्यक असेल तिथे व्यक्ती सहाय्य पद्धती व गटसहाय्य पद्धती या तंत्राचा वापर करणे.

७. समुदाय संघटनात ज्या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत त्यात साक्षरता व सामाजिक मिश्रणाचे वर्ग घेणे हा भाग देखील येतो. काही समुदायात साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते त्या ठिकाणी प्रथम समुदायातील व्यक्तींना साक्षर करणे त्याबरोबर सामाजिक ज्ञान समाजात असणे गरजेचे आहे म्हणून सामाजिक शिक्षणाचे धडे घेणे.

८. समुदाय संघटनात समुदायातील समस्या सोडविण्याचे काम केले जाते. किंवा समुदायात अनेक गरजा असतील तर त्या भागविण्यासाठी साधनाचा उपयोग केला जातो. विशिष्ट विभागात समुदाय संघटनेचे काम यशस्वी झाले असेल त्याद्वारे समुदायाचा विकास झाला असेल अशा ठिकाणी भेटी देऊन समुदायात आदर्श निर्माण करता येतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटनेच्या पद्धती व तंत्र सांगा.

१४.२.६ समुदाय संघटकाची कार्ये :

समुदाय संघटनांची परिणामकारकता समुदाय संघटकार अवलंबून असते. समुदाय संघटक समुदायाचे प्रतिनिधित्व करत असतो. त्याच्या कार्य कुशलतेवर समुदाय संघटनेचे यश अवलंबून असते. समुदाय संघटकांची जडणघडण त्याचे शिक्षण, अनुभव कार्यकुशलता इत्यादी गोष्टी महत्त्वाच्या असतात.

समुदाय संघटक समस्या समस्या असणाऱ्या समुदायाबरोबर काय करतो. त्यामुळे त्याच्या ठिकाणी रचनात्मक विचार कृती करण्याची क्षमता तसेच तणावाचे नियमन करण्याची क्षमता असणे गरजेचे असते. समुदाय संघटकाला विविध क्षेत्रात कार्य करावयाचे असते ह्यांत समुदाय संघटनेच्या पद्धतींचा वापर केला जातो. हे कार्य करताना संघटकाला वेगवेगळ्या प्रकारच्या भूमिका सेवार्थीच्या गरजेनुसार पार पाडाव्या लागतात.

वरील प्रकारचे कार्य करणाऱ्या संघटकाला अनेकविध कौशल्यांची गरज असते. तरच तो आपली कार्य यशस्वीपणे पार पाडू शकतो. अशी समुदाय संघटनातील समुदाय संघटकांची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) समुदायातील सार्वजनिक स्वरूपाच्या समस्या, वैयक्तिक समस्या किंवा अडचणी, समुदायाच्या गरजा, समुदायाची एकंदरीत परिस्थिती याबद्दल जाणीव व जागृती निर्माण करणे.

२) समुदायाच्या गरजा पूर्ण करण्याचे, अडचणी दूर करण्याचे परिस्थितीत सुधारणा करण्याचे मार्ग शोधण्यास व समजावून घेण्यास समुदायाला तयार करणे, समस्यांचे निदान व उपचारांची रुपरेषा ठरविणे.

३) समुदायास संघटीत करुन समुदायाद्वारेच समुदायात अशा सेवा कार्यक्रम तयार करणे. त्यामुळे त्यांच्या गरजा पूर्ण होण्याची व्यवस्था निर्माण होईल व त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा होईल. या अभ्यास निदान व उपचारांच्या पायरीवर समुदायाच्या बैठका घेणे, गट चर्चा करणे, वादविवाद घडविणे, भाषणे आयोजित करणे, सर्वेक्षण करणे, समुदायाला संघटीत करण्यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करणे, विविध प्रसार माध्यमांचा उपयोग करणे, शिक्षण व प्रशिक्षणाचे वर्ग आयोजित करणे, अन्य समाजकार्य पद्धतींचा उपयोग करणे अशा विविध माध्यमांचा व साधनांचा उपयोग करुन घेण्याचे कार्य करावे लागतात.

४) निर्माण केलेल्या सेवा व साधनांचा व त्यांच्या कामाच्या परिणामकारकतेचा आढावा घेणे समुदायाच्या स्वरुपानुसार संघटक कार्याची रुपरेषा आखणे.

समुदाय संघटकाला बहुविध कार्य करावी लागतात. त्याच्याकडून करण्यात येणाऱ्या कामानुसार कामाच्या भूमिका निश्चित होतात. ह्यात मदत कार्याची भूमिका मध्यस्थांची भूमिका, मार्गदर्शकांची भूमिका, शिक्षकांची भूमिका, प्रेरकाची भूमिका, प्रोत्साहनाची भूमिका, तज्ञांची भूमिका, योजनाकाराची भूमिका, संशोधनकर्त्यांची भूमिका गट कार्यकर्त्यांची भूमिका व्यक्ती सहाय्य कार्यकर्त्यांची भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

समुदाय संघटकांची कार्य करताना मुलभूत तत्त्वज्ञान विचार प्रवाह वापरण्यात येणारे सिद्धांत हे कायम समान असतात. कामामागील दृष्टीकोण व उद्देश हे संघटकाचे दृष्टीकोण व उद्देश असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) समुदाय संघटकाची कार्ये स्पष्ट करा.

१४.३ सारांश :

समाजकार्याच्या पद्धतींमध्ये समुदाय संघटन ही एक पद्धती आहे. व्यक्ती सहाय्य कार्यात व्यक्तीच्या समस्या सोडविण्यासाठी मदत केली जाते. समस्या ओळखून त्या सोडविल्या जातात. व्यक्तीचा विकास घडवूण आणणे हा उद्देश असतो, गटकार्य, गटाच्या समस्या सोडविण्यासाठी समाज कार्यकर्ता कार्यकारित असतो. तर समुदाय हा गटा पेक्षा मोठा भाग असतो. एखाद्या शहराचा भाग, ग्रामीण भाग, मोहल्ला असा असतो कि त्या समुदायातील समस्या सर्वसाधारण समान असतात त्यांचा समुदायातील व्यक्ती जीवनावर परिणाम होतो. म्हणून

समुदायातील गरजा शोधणे, समस्या सोडविण्यासाठी साधनांची उपलब्धता तपासणे, संपूर्ण समुदायाची एकी निर्माण करणे. समुदायात नेतृत्त्व निर्माण करणे व सार्वजनिक सुविधा उपलब्ध करणे अपेक्षित असते हे सर्व कार्य करण्यासाठी समाज कार्यकर्ता पुढाकार घेत असतो. म्हणून समाजकार्याच्या पद्धतींमध्ये समुदाय संघटन महत्त्वाचे मानले जाते.

समुदायातील सर्व व्यक्तींचा कल्याण करणे संपूर्ण समुदायाचा सहभाग मिळविला जातो. वैयक्तिक हितापेक्षा सर्वांच्या हिताना समुदाय संघटनामध्ये महत्त्व दिले जाते. समुदाय संघटनातील क्रिया व प्रक्रिया शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केल्या जातात. समुदाय संघटनेला ठरलेल्या पायऱ्यानुसार कृती केली जाते. विशिष्ट पद्धती व तंत्राद्वारे सर्व कार्य पार पाडली जातात. यामध्ये समाजकार्यकर्त्याची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते.

१४.४ संदर्भ सूची :

१) प्राजक्ता टाकसाळे व्यावसायिक समाजकार्य विचारधारा व इतिहास, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपुर,

२) नंदा, बारहाने, समुदाय संघटन

१४.५ स्वाध्याय :

१) समुदाय संघटनाची संकल्पना स्पष्ट करुन समुदाय संघटनेचे उद्देश सांगा.

२) समुदाय संघटनेची व्याख्या स्पष्ट करुन समुदाय संघटनेची तत्त्वे सांगा.

३) समुदाय संघटनेची संकल्पना स्पष्ट करुन समुदाय संघटनेच्या पायऱ्या सांगा.

४) समुदाय संघटन यावर सविस्तर माहिती द्या.

५) समुदाय संघटनेचे उद्देश व कार्ये स्पष्ट करा.

६) समुदाय संघटनाच्या पद्धती आणि तंत्र सांगा.

❖❖❖❖

१५

समाजकार्य संशोधन, समाजकार्य प्रशासन व समाजकार्याचे व्यवस्थापन

घटक रचना :

१५.० उद्दिष्ट्ये
१५.१ प्रस्तावना
१५.२ समाजकार्य संशोधन
१५.३ सामाजिक संशोधन
१५.४ समाजकार्य प्रशासन
१५.५ समाजकार्य व्यवस्थापन
१५.६ सारांश
१५.७ संदर्भसूची
१५.८ स्वाध्याय

१५.० उद्दिष्ट्ये

समाजकार्य संशोधन, समाजकार्य प्रशासन व समाजकार्याचे व्यवस्थापन या प्रकरणाच्या अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- समाजकार्य संशोधनाचा अर्थ समजावून घेणे.
- समाजकार्य संशोधनाचे उद्देश अभ्यासणे.
- समाजकार्य संशोधनाचे प्रकार अभ्यासणे.
- समाजकार्य संशोधनाचे महत्त्व अभ्यासणे.
- समाजकार्य प्रशासनाचा अर्थ समजावून घेणे.
- समाजकार्य प्रशासन अभ्यासणे.
- समाजकार्य व्यवस्थापन अभ्यासणे.

१५.१ प्रस्तावना

समाजकार्यामध्ये संशोधन प्रशासन व व्यवस्थापन हे तीनही घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. समाजकार्याला सुरुवात करण्यापूर्वी समाजाच्या गरजांचे अध्ययन होणे गरजेचे असते हे अध्ययन संशोधनावर आधारीत असेल तर समाजाची सामाजिक परिस्थिती काय आहे. समाजाच्या विकासाच्या आड येणारे घटक कोणते आहेत. समाज प्रगतीचा टप्पा सद्य स्थितीत काय आहे. समाजकार्याचा अवलंब कशा पद्धतीने केला पाहिजे याचे सखोल ज्ञान होण्यासाठी व शास्त्रशुद्ध संकलीत करण्यासाठी संशोधनाची आवश्यकता असते.

समाजकार्याच्या व्याप्तीवरुन समाजकार्याच्या प्रशासनाचे महत्त्व ठरत असते. समाजकार्य संस्थेच्या माध्यमातून सुरु केलेले असेल त्याची व्यापकता मोठी असेल तर त्यासाठी स्वतंत्र प्रशासनाची आवश्यकता असते. वेगवेगळ्या उपक्रमांमध्ये समन्वय घडवून आणण्याचे काम प्रशासन करत असते. केलेल्या समाजकार्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी प्रशासनाची आवश्यकता असते.

समाजकार्यात प्रशासनाबरोबर व्यवस्थापन हा घटक देखील महत्त्वाचा असतो. समाजकार्याची दिशा ठरविणे व्यवस्थापनाच्या हातात असते. समाजाच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपक्रम हाती घेणे हे व्यवस्थापनाचे कार्य असते. व्यवस्थापन प्रशिक्षित कार्य कुशल व्यक्ती असतील ठरलेली उद्दिष्टे साध्य करता येतात. एकंदरित समाजकार्यात संशोधन, प्रशासन, व्यवस्थापनाची आवश्यकता याचे विवेचन या प्रकरणात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१५.२ समाजकार्य संशोधन

समाजकार्य संशोधन समाजकार्याची एक सहाय्यक पद्धती आहे. सामाजिक संशोधनाला एक वैज्ञानिक पद्धती म्हणून संबोधले जाते. सामाजिक संशोधनात निरिक्षण परिक्षण तथ्य संकलन त्याचे वर्गिकरण आणि निष्कर्ष या सर्वांची एक पद्धती अंगीकारली जाते. संशोधन ही एक अशी पद्धती आहे. ज्या द्वारे संशोधनकर्ता तथ्याचे व्यवस्थित परिक्षण करतो. त्याचे वर्गीकरण करुन विश्लेषण करतो व त्याचे निष्कर्ष काढून आपल्या ज्ञानाचा विकास करतो.

समाजकार्यात संशोधन पद्धतीचा सहाय्यकारी पद्धत म्हणून उपयोग केला जातो. सामाजिक संशोधनाच्या कार्यप्रणालीचा अवलंब समाजकार्य संशोधनात केला जातो. सामाजिक संशोधनाच्या ज्या क्रिया आणि पद्धती समाजकार्य संशोधनाला उपयुक्त नसतात, त्या गरजेनुसार बदलल्या जातात. नवीन साधने निर्माण केली जातात. समाजकार्य संशोधन विविष्ट घटक व सामुहिक विषयांवर केले जाते. त्यातून समाजकार्यच्या कार्यक्रमाची निर्मिती होते.

१५.२.१ समाजकार्य संशोधनाचा अर्थ :

सामाजिक परिस्थितीची योग्य माहिती असणे व त्याचे विश्लेषण होणे समाजकार्य करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते. त्यासाठी समाजकार्याचे संशोधन ही प्रभावी पद्धत आहे. समाजकार्यात वापरण्यात येणाऱ्या मुलभूत संकल्पनांचा अभ्यास समाजकार्य संशोधनात केला जातो. समस्या सहसंबंध, आंतरक्रिया, प्रतिसाद संघटनच्या संबधातील अध्ययन यात केले

जाते. म्हणून समाजकार्य संशोधनाचा अर्थ समाजकार्य संशोधकांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने स्पष्ट केला आहे.

१) फ्रिडलँडर यांच्यामते, "समाजकार्यात संशोधन समाजकार्य ज्ञान आणि निपुणतेची ओळख सामान्यीकरण आणि विस्तार करण्यासाठी समाजकार्य संघटन कार्य तसेच पद्धतींच्या वैधतेचे आलोचनात्मक वैज्ञानिक परिक्षण होय."

२) जॉन डेवी यांच्या मते, "समाजकार्य संशोधनाचे कार्य समाजकार्य उद्देश आणि साधनांची विस्तृततामध्ये पूर्त करण्यासाठी निर्भर करण्यायोग्य ज्ञानाचा समूहाच्या विकासाला प्रोत्साहित करणे हे आहे."

३) हॉशवाल्ड यांच्या मते, "समाजकार्य अभ्यासातील समस्यांच्या अध्ययनात सामाजिक संशोधनाचा प्रयोग करणे."

४) समाजकार्याच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधीत असणाऱ्या समस्यांचे पद्धतशीर तर्कनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ अध्ययन करणे. तसेच नवी तथ्ये संशोधने, क्रम लावणे त्यांच्या परस्पर संबंधाचे स्वरुप जाणणे त्याचे स्वरुप ठरवणारे नियम शोधले त्यांचे स्पष्टीकरण शोधणे म्हणजे समाजकार्य संशोधन होय.

५) समाजकार्यकर्त्यांना येणाऱ्या समस्यांशी समाजकार्य संशोधनाचा संबंध असतो. समाजकार्य सेवांच्या योजना करताना व त्यांची अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या समस्यांशी, तसेच समाजकार्याशी संबंध असणाऱ्या इतर विषयात संशोधन करणे म्हणजे समाजकार्य संशोधन होय.

६) समाजकार्याच्या अभ्यास विषयावर निरीक्षण प्रयोग व तत्वांवर आधारलेली माहिती व तथ्ये एकत्र करुन व्यक्ती गट समाज त्यांच्या समस्यांना उत्तरे शोधणे म्हणजे समाजकार्य संशोधन होय.

समाजकार्याला येणाऱ्या समस्यांचे समाधानही संशोधनाचा विषय होतो. समाज व संबंधीत संकल्पनांबद्दल माहिती गोळा करण्याचे संघटीत प्रयत्न म्हणजे समाजकार्य संशोधन होय. समाजकार्यात संशोधन पद्धतीच्या सहाय्यकारी पद्धत म्हणून उपयोग केला जातो. अशाप्रकारे समाजकार्याच्या ज्ञान कक्षा वाढवणे हे समाजकार्य संशोधनाचे उद्दिष्ट असते. समाजकार्य क्षेत्रात समाजातील प्रश्नांवर पद्धतशीर टीकात्मक संशोधन करणे म्हणजे समाजकार्य संशोधन होय.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्य संशोधनाचा अर्थ सांगा.

____

____

____

____

____

१५.२.२ समाजकार्य संशोधनाचे उद्देश :

समाजकार्य संशोधन व्यक्ती, समूह, समूदायाला समाजसेवा प्रदान करण्यासाठी व्यवसायिक समाज कार्यकत्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी प्रायोगिले जाते. समाजकार्य संशोधनाचे कमी समीपवर्ती असतात. समाजकार्य संशोधन समस्या समाधानासाठी संबंधीत आहे. समाजकार्य संशोधनाचा सामान्य उद्देश आवश्यक ज्ञानाचे परिक्षण करुन त्याचा विस्तार करणे आणि त्याला समाजकार्य प्रयोगासाठी उपलब्ध करणे आहे.

१) समाजकार्याची व्याप्ती वाढविणे.

२) समाजकार्य उद्देश व तत्वज्ञानाचा फेरविचार करणे.

३) समाजकार्य संकल्पनांचा पुन्हा अभ्यास करणे व पद्धतशीर ज्ञानाची उभारणी करणे.

४) समाजकार्य ज्ञान व प्रत्यक्ष कार्य यातील संबंध स्पष्ट करणे.

५) सेवांची गरज जाणणे, सेवांच्या दर्जाचे मुल्यांकन करणे, व कार्यपद्धतीत सुधारणा घडवून आणणे.

६) समाजातील गरजांचा सामाजिक नियोजनाशी व सामाजिक आंदोलनाशी संबंध जोडणे.

७) संशोधनाद्वारे समाजकार्य पद्धतींची परिणामकारकता वाढवणे. समाजकार्याला पर्याय असणाऱ्या कार्यक्रमांचे व तंत्रांचे अध्ययन करुन समाजकार्यात परिवर्तन घडविण्यासाठी ज्ञान उपलब्ध करुन देणे.

८) व्यक्ती विघटन व समाज विघटनाच्या कारणांचे सखोल अध्ययन करुन उपययोजना सुचविणे.

९) विविध परिस्थितीत कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांमध्ये आवश्यक असणाऱ्या क्षमता जाणणे.

समाजकार्य संशोधनाच्या समाजात प्रत्यक्ष वापर व उपयोग होतो. या संशोधनाला विशिष्ट उद्देश असतो. सामाजिक संशोधनाचे प्राथमिक उद्देश समाजकार्य संशोधनापेक्षा वेगळे असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्य संशोधनाचे उद्देश स्पष्ट करा.

१५.२.३ समाजकार्यात संशोधनाचे प्रकार :

समाजकार्याच्या ज्ञानक्षेत्रात व कार्यक्षेत्रात येणारे विषय समाजकार्य संशोधनात येतात. पिलीप केलीन यांनी समाजकार्य संशोधनाचे पुढील प्रकार दिले आहेत. हे प्रकार संशोधनाला दिशा देण्याचे कार्य करतात. असे संशोधनाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे.

१) सेवांची गरज असणारी क्षेत्र ओळखण्यासाठी केलेले संशोधन.
२) गरजांच्या संदर्भात देण्यात येणाऱ्या सेवांची तुलना करणारे संशोधन.
३) समाजकार्यातून होणाऱ्या कामाचे मूल्यांकन, चाचणी मापन करणारे संशोधन.
४) समाजकार्याच्या पद्धतींच्या तंत्राच्या परिणामकारकतेची चाचणी करणारे संशोधन.
५) समाजकार्यात आवश्यक मानल्या गेलेल्या संकल्पनांची उपयोगीता अनिवयितांचे संशोधन.

१५.२.४ समाजकार्यात संशोधनाचे महत्त्व :

समाजकार्यास सुरुवात करण्यापूर्वी त्या सेवीची गरज प्रस्थापित होणे महत्त्वाचे असते. व्यक्तींच्या गरजांचे अध्ययन होणे गरजेचे असते. कारण समाजकार्य हे गरजांवर व सेवार्थींवर केंद्रित असते. संशोधनाद्वारे गरजूंची संख्या जाणणे महत्त्वाचे असते. अस्तित्वात असणाऱ्या संस्था, त्यांच्याद्वारे देण्यात येणाऱ्या सेवा त्यातून लोकांची पूर्ण होणारी गरज जाणून घेतल्याने योग्य सेवांचे नियोजन करणे शक्य होते. कार्यकर्ता व संस्था त्यांच्या कार्याचे मुल्यांकन संशोधनातून शक्य होते. म्हणून समाजकार्यात संशोधनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) सेवांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी :

समाजासाठी अस्तित्वात असणाऱ्या सेवांची परिणामकारकता संशोधनातून जाणता येते. त्यांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी संशोधनातून मिळणाऱ्या ज्ञानाचा उपयोग करता येतो.

२) समाजकार्याती संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी :

सध्याचे तत्वज्ञान व सिद्धांत तसेच समाजकार्यातील संकल्पना जास्त स्पष्ट होण्यासाठी संशोधनाची मदत होते. समाजशास्त्रीय संकल्पनांची समाजकार्यातील उपयोगिता शोधण्यासाठी समाजकार्यात संशोधन महत्त्वाचे आहे.

३) समाजकार्याचा शास्त्रशुद्ध विकास करण्यासाठी :

संशोधनातून ज्या संकल्पना, मुल्ये, मान्यता, गृहिते समाज कार्यात स्विकारली त्यांचे समाजकार्याच्या दृष्टीकोनातून अध्ययन होणे महत्त्वाचे आहे. संशोधनामुळे समाजकार्याला एक दिशा मिळणे शक्य होते. समाजातील गरजांना अनुसरुन समाजकार्याचा विकास, समाजकार्याच्या ज्ञानाचा विकास होणे संशोधनामुळे शक्य होते.

४) समाजातील समस्यांचा शोध घेण्यासाठी :

भारतीय समाजात व विशेषतः ग्रामीण समाजात अनेक समस्या आहेत. या समस्याचा शोध घेण्यासाठी, समस्या सोडविण्याची रुपरेषा तयार करण्यासाठी व प्रत्यक्ष कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करुन समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी समाजकार्यात संशोधन महत्त्वाचे आहे.

५) सेवार्थीची अध्ययन करण्यासाठी :

समाजकार्य ज्ञान सेवा देते अशी सेवा क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात आहेत. समाजातील प्रश्न स्थानिक समस्या भिन्नभिन्न स्वरुपाच्या आहेत. समस्या असणाऱ्या सेवार्थीचे अध्ययन करणे संशोधनामुळे शक्य होते. म्हणून समाजकार्यात संशोधनाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्यात संशोधनाचे महत्त्व सांगा.

____

____

____

____

____

१५.३ सामाजिक संशोधन

सामाजिक संशोधनात महत्त्वाचे दोन शब्द आहेत. एक सामाजिक आणि दुसरे संशोधन. संशोधनाचा अर्थ रेइमेल आणि मोरी यांनी स्पष्ट केला आहे. संशोधन म्हणजे सर्वात ज्ञान प्राप्त करुन घेण्यासाठी केलेले पद्धतशीर प्रयत्न अर्थात संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया असून तिच्या द्वारे नवीन ज्ञान प्रकाशात आणले जाते. किंवा जून्या ज्ञानातील उणिवा सुधारल्या जाऊन त्यात नवीन ज्ञानाची भर घातली जाते. समाज म्हणजे विशिष्ट लोकांचा गट किंवा समुदाय समजला जातो त्याचा आकार कमी अधिक असू शकतो.

१५.३.१ सामाजिक संशोधनाच्या व्याख्या :

१) पी.व्ही. यंग यांच्यामते, "सामाजिक संशोधन म्हणजे सामाजिक जीवनाबाबत नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी अथवा जून्या तथ्यांचे परीक्षण करण्यासाठी त्या तथ्यातील अनुक्रम, परस्पर संबंध व कार्यकारणभाव या विषयी स्पष्टीकरण आणि सामान्यीकरण प्रस्थापीत करण्याची एक पद्धतशीर क्रिया होय."

२) मोझर यांच्या मते, "सामाजिक घटना व समस्या याबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबद्ध संशोधनाला सामाजिक संशोधन म्हणतात."

हा व्याख्यांवरुन हे लक्षात येईल की, सामाजिक संशोधनात नवीन तथ्य उजेडात आणणे जून्या तथ्याचें परिणाम सिद्ध करणे, तथ्यांचा अनुक्रम, परस्परसंबंध, त्याच्यातील कार्यकारण भाव ठरविणे, शास्त्रशुद्ध पद्धतीने नियम शोधून काढणे या नियमाचे स्पष्टीकरण करणे इत्यादी कार्याचा समावेश होतो.

१५.३.१ सामाजिक संशोधनाची वैशिष्ट्ये :

संशोधन हे सर्व ज्ञानशाखांमध्ये सुरु असते पण प्रत्येक ज्ञान शाखेची स्वतःची वेगळी वैशिष्ट्य असतात. अशीच सामाजिक संशोधनाची वेगळी वैशिष्ट्ये आहेत. ही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सामाजिक घटनांचा अभ्यास :

सामाजिक संशोधनाचा संबंध सामाजिक घटनांशी येतो. संशोधनात या घटनांचा अभ्याास केला जातो. समाज व्यक्तींचा मिळून बनलेला असतो. म्हणून व्यक्तींच्या सामाजिक वर्तनाचा, कृतीचा, क्रिया-प्रतिक्रियांचा अभ्यास हे सामाजिक संशोधन कार्य आहे.

२) नवीन तथ्यांचा शोध व जुन्या तथ्यांचे परीक्षण :

सामाजिक संशोधनाचे प्रमुख कार्य नवीन ज्ञान संपादन करुन जून्या ज्ञानात भर टाकणे आणि प्राप्त केलेल्या ज्ञानाच्या आधारे सामाजिक निष्कर्ष काढणे हे असते. म्हणून संशोधकाला नवीन परिक्षण करावे लागते. जून्या तथ्यांचे प्राधान्य ठरवावे लागते. म्हणून जूनी तथ्य सुधारण्यासाठी सामाजिक संशोधन केले जाते.

३) कार्यकारण संबंधाचा शोध :

मानवाचे वर्तन व त्याच्या क्रिया-प्रक्रिया हा सामाजिक संशोधनाचा विषय आहे. मानवी वर्तनामध्ये, त्याच्या कृतीमध्ये कार्यकारण भाव असतो. हा कार्यकारण भाव शोधून त्याच्या आधारे सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न सामाजिक संशोधनात केला जातो.

४) वैज्ञानिक पद्धतीचा उपयोग :

सामाजिक संशोधनात वैज्ञानिक पद्धतीचा उपयोग केला जातो. तयात निरिक्षण, तथ्यांचे संकलन वर्गीकरण व निष्कर्ष काढणे ह्या सर्व प्रक्रिया अमलात आणल्या जातात. वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब ही सामाजिक संशोधनाचे वैशिष्ट आहे.

५) सांख्यिकीय विश्लेषण :

सामाजिक संशोधनात सांख्यिकीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो. सांख्यिकीय पद्धतीला संशोधनात फार महत्त्वाचे स्थान आहे. सांख्यिकी पद्धतीमुळे मिळालेल्या तथ्यांची मांडणी संक्षिप्त स्वरुपात करता येते. त्याचे योग्य वर्गीकरण करता येते. आकृती किंवा तक्ते यांचा उपयोग करुन माहिती समजावून सांगता येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) सामाजिक संशोधनाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१५.४ समाजकार्य प्रशासन

समाजकार्य हे क्षेत्र व्यापक स्वरुपाचे आहे. त्याची व्याप्ती फार मोठी आहे. समाजकार्यातील सेवांचे व्यापक स्तरावर म्हणजेच क्षितिज समांतर पातळीवर व लंबरेषेच्या पातळीवर व्यवस्थापन केले जाते. समाजकार्य क्षेत्रात विविध उपक्रमांचे एकत्रिकरण केले जाते. तेव्हा त्याची व्याप्ती वाढते. ठरलेले उपक्रम सुनियोजीत पद्धतीने राबवण्यासाठी प्रशासनाची आवश्यकता असते.

ज्या क्षेत्रात समाजकार्याचे प्रशासन करावयाचे आहे. त्या क्षेत्राचे ज्ञान असणे व त्या क्षेत्राचे प्रशासन करण्यासाठी प्रशासनाचे ज्ञान असणे महत्त्वाचे असते. त्यामूळे कार्य व त्याचा प्रभाव व उपयोगिता वाढते. समाजकार्याचा उद्देश समाजाला सेवा पुरविणे हा असतो. या सेवा विशिष्ट तंत्राने देण्यासाठी व त्यांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी प्रशासन महत्त्वाचे मानले जाते. सुयोग्य प्रशासन व परिणामकारक समाजकार्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

समाजकार्य प्रशासनाचा अर्थ :

१) काही विशेष उद्देश पूढे ठेवून सामाजिक योजनांचे सामाजिक क्रियेत रुपांतर करण्यासाठी व व्यवसायिक क्षमतांचा त्यात उपयोग करण्यासाठी वापरण्यात येणारी प्रशासनाची प्रक्रिया म्हणजे समाजकार्य प्रशासन होय.

२) समाज उपयोगी उपक्रमांद्वारे देण्यात येणाऱ्या सेवांचा प्रत्यक्ष उपयोग व्हावा, उपक्रमाचा उद्देस पुर्ण व्हावा म्हणून जेव्हा समाजकार्याच्या पद्धतींचा, क्षमतांचा, व्यवसायिकतेचा उपयोग करुन प्रशासन केले जाते. तेव्हा त्याला समाजकार्य प्रशासन म्हणतात.

३) सेवाकार्याचा उद्देश पूर्ण करण्यासाठी सेवाकार्याचे ज्ञान असणाऱ्या व त्यात रुची असणाऱ्यांची सेवा कार्य राबविण्याच्या कामात गरज असते. अशा व्यक्तींकडून किंवा व्यावसयिकाकडून सेवाकार्याचे प्रशासन सांभाळले जाते. तेव्हा त्याला समाजकार्य प्रशासन म्हणतात.

४) समाजकार्य सेवांची उपयोगिता वाढविण्यासाठी जे प्रशासन केले जाते त्याला समाजकार्य प्रशासन म्हणतात.

समाजकार्य प्रशासनाचा अर्थ समजावून घेतल्यानंतर समाजकार्य प्रशासन किती महत्त्वाचे स्थान आहे हे लक्षात येते. समाजकार्यात गरजूंना सेवा पुरविल्या जातात. व्यक्ती व्यक्तीनुसार गरजा भिन्न भिन्न स्वरुपाच्या असतात. एकाच वेळी अनेक व्यक्तींना त्यांच्या गरजेनुसार सेवा पुरविण्यासाठी योग्य नियोजन करावे लागते हे काम प्रशासन चोख बजावत असते म्हणून समाजकार्यात प्रशासन महत्त्वाचे मानले जाते.

१५.४.१ समाजकार्य प्रशासनाचे पैलू :

समाजकार्य प्रशासनाचे पैलू पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) संघटन :

समाजकार्यात समाजकार्यकता व सेवार्थी हे दोन घटक महत्त्वाचे असतात. या दोन्ही घटकांचे संघटन करण्याचे काम प्रशासनावर असते. समाज कार्याची व्याप्ती मोठी असेल तर

अनेक कार्यकर्ते काम करत असतात. वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरावर समाजातील घटकांसाठी कामे करावी लागतात. अशावेळी संघटन करण्याचे काम प्रशासन करत असते.

२) योजना व कार्यक्रम :

समाजकार्यात समाज विकासासाठी विविध योजना व कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी करावी लागते. कार्यक्रमांची आखणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य समाजकार्य प्रशासनाला करावे लागते. तेव्हा समाजकार्यकर्ता त्यांची योग्य अंमलबजावणी आपल्या कार्यक्षेत्रात करु शकतो.

३) व्यवस्थापन :

समाजकार्य प्रशासनात व्यवस्थापनाला महत्त्वाचे स्थान आहे. कार्याची कार्यप्रणाली ठरविणे त्याचे व्यवस्थापन करणे. एकाच वेळी अनेक कार्य चालू ठेवणे हे प्रशासनाचे काम असते.

४) पर्यवेक्षण :

समाजकार्यकर्ता ज्यावेळी सेवार्थींना सेवा पुरविण्याचे कार्य करीत असतो त्यावेळी त्यांच्यावर पर्यवेक्षण करणे नियंत्रण ठेवणे, योग्य दिशा दाखविणे हे कार्य प्रशासनाला करावे लागते.

५) जनसंपर्क :

समाजकार्याचे काम अखंडीत चालू असते. समाजातील गरजू व्यक्तींना सेवा पुरविण्यासाठी व समाजाच्या समस्या सोडविण्यासाठी गरजूंचा शोध घेणे, गरजूंपर्यंत पोहोचणे. समाजाचा समाजकार्यात प्रतिसाद मिळणे हे काम प्रशासनाला करावे लागते.

६) लेखाजोखा ठेवणे :

समाजकार्य प्रशासनात सर्व प्रकारच्या नोंदी ठेवणे अपेक्षित असते. आर्थिक व्यवहार पारदर्शक ठेवणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. यावरच समाजकार्याची विश्वासहर्ता असते म्हणून आर्थिक नोंदी ठेवण्याचे कार्य प्रशासनाला करावे लागते.

१५.४.२ समाजकार्य प्रशासनाच्या पायऱ्या :

समाजकार्याच्या माध्यमातून सामाजिक समस्या व सामाजिक विकृतींना प्रतिबंध करता येतो. व त्यावर उपाय योजनाही आखता येतात. अशा समाजकार्याला चालना देण्यासाठी समाजकार्य प्रशासन काम करते. त्यामुळे समाजकल्याण कार्यक्रमांची शक्ती वाढते, प्रभाव वाढतो, कार्यक्रमांना गती येते. प्रशासनातील अधिकाऱ्यांच्या कौशल्यांवर साधनांचा उपयोग व कार्यक्रमांचे यश अवलंबून असते. या समाजकार्य प्रशासनाच्या पायऱ्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सेवा व कार्यक्रमाच्या संदर्भात माहिती एकत्रित करणे व माहितीच्या आधारावर नियोजन व कार्यक्रमांची आखणी करणे.

२) कार्यकर्त्यांची निवड, नेमणूक करणे व प्रशिक्षण देणे योजना आखून त्या कामाची कर्मचाऱ्यांमध्ये विभागणी करणे व अंमलबजावणीची तयारी करणे.

३) कार्यक्रम राबविण्यासाठी व उद्देश पूर्ण करण्यासाठी प्रशासन व्यवस्था व आर्थिक तरतुद करणे व खर्चाची पद्धत तयार करणे.

४) अहवाल तयार करणे, कागद पत्राचे जतन करणे, काम करताना जी माहिती एकत्र आली असेल किंवा माहिती मिळाली असेल ती एकत्र नोंदविणे.

५) ज्या क्षेत्रात समाजकार्य सुरु केले जाणार आहे किंवा प्रत्यक्ष समाजकार्य सुरु आहे त्या समुदायाशी योग्य सहसंबंध विकसित करणे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्य प्रशासनाचा अर्थ व पैलू सांगा.
२) समाजकार्य प्रशासनाच्या पायऱ्या सांगा.

१५.५ समाजकार्य व्यवस्थापन

व्यवस्थापकीय प्रक्रिया समाजकार्यातील कौशल्य व कार्यक्षमतेद्वारा विशिष्ट परिणाम साधण्यासाठी लागू करण्यात येते. म्हणून विविध समाजकर्मात व व्यावसायिक क्षेत्रात जसे वैद्यकीय, शैक्षणिक, उद्योग इ. मध्येही गरजू लोकांना प्रभावशाली सेवा उपलब्ध करुन देण्यात व्यवस्थापन महत्त्वाची भूमिका निभावते. समाजकार्याच्या क्षेत्रात योग्य प्रमाणात कार्यकर्त्यांची यंत्रणा तयार करावी लागते.

व्यवस्थापनाच्या दोन बाजू असतात. एक कार्यक्रमांच्या संबंधी आणि सेवाक्षेत्रासंबंधी ज्ञान तर दुसरी बाजू समाजकार्याचे नियोजन करणे. कर्मचारी संघटित करणे, कार्यक्रम निश्चित करणे, अंदाजपत्रक तयार करणे, हिशोब ठेवणे इत्यादी. व्यवस्थापनाच्या दोन्ही बाजू प्रभावीपणे वापरणे आणि सहकार्यात्मक पद्धतीने या साधनांचा अधिक परिणामकारक उपयोग करणे अतिशय महत्त्वाचे असते. व्यवस्थापनात फक्त साधन आणि तंत्र महत्त्वाचे नसून ज्या उद्दिष्टांद्वारे यश प्राप्त करावयाचे आहे ते सारखेच महत्वाचे असते.

आधुनिक काळात गुंतागुंतीच्या सामाजिक समस्या वाढत आहेत. समाजकार्य करणाऱ्या संस्था व संघटना याची संख्या देखील वाढत आहे. समाजकार्याचे क्षेत्र व्यापक होत आहे. सामाजिक समस्यांनुसार सेवांची निर्मिती होत आहे. संघटना व संस्थांच्या माध्यमातून परिणामकारक समाजकार्य करण्यासाठी व्यवस्थापनाची गरज निर्माण झाली आहे. समाजकार्याचा उद्देश समाजाला सेवा प्रदान करणे हा आहे. या सेवा प्रदान करताना शास्त्रशुद्ध कार्यपद्धतीसाठी कार्य करण्यासाठी व्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे.

समाजकार्य व्यवस्थापन अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी अधिक कार्यक्षमता लावण्यात येते. आणि सामाजिक धोरणांचे सामाजिक क्रियेत रुपांतर करता येते. त्याला समाजकार्य व्यवस्थापन असे म्हणतात. समाजकार्यातील पुढील कृती ठरविण्याच्या प्रक्रियेला समाजकार्य व्यवस्थापन म्हणतात.

१५.५.१ समाजकार्य व्यवस्थापनाची कार्ये :

समाजकार्यातील ठरलेली उद्दिष्टे योग्य वेळी योग्य पद्धतीने पूर्ण करण्यासाठी व्यवस्थापनाची पुढील कार्ये सांगता येतील.

१) संस्थेचा हेतू उद्देश आणि विषय ठरविणे.

२) समाजकार्याला सुरुवात करणे, संस्था स्थापन करणे आणि संख्या बळकट करणे.

३) संस्थेच्या कामाला दिशा देणे पुरेशे कर्मचारी व कार्यकर्ते यांची निवड करणे.

४) ठरलेल्या उद्दिष्टांनुसार कार्याला सुरुवात झाल्यानंतर उद्दिष्टे साध्य होत आहे का ? याबाबत मुल्यांकन करणे.

५) भविष्याचा वेध घेऊन बदलत्या गरजा आणि संसाधने यांचा योग्य मेळ घालणे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्य व्यवस्थापनाचा अर्थ सांगून कार्ये स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१५.५.२ समाजकार्य व्यवस्थापनाची तत्वे :

१) समाजकार्य व्यवस्थापनाशी संबंधीत व्यक्ती आहेत. त्यांना मानवी वर्तनाची पुरेशी समज असावी आणि सामाजिक समस्या हातळण्याच्या कौशल्याचे ज्ञान आणि आवश्यक तंत्र अवगत असावे.

२) योग्य विचारपूर्व समाजकार्याची दिशा ठरविणे आणि सर्वांनी समानतापूर्वक वापरणे.

३) व्यवस्थापकीय कामाची जबाबदारी प्रशिक्षित आणि कार्यतत्पर व्यक्ती यांच्यावर सोपविणे. ज्यांना सामाजिक समस्यांची जाण आहे अशा व्यक्तींवर व्यवस्थापनाची जबाबदारी सोपविणे.

४) समाजकार्य व्यवस्थापनाचे उद्दिष्ट जबाबदारी देणे. समाजकार्याच्या व्यवस्थापनात कार्यकर्त्यांचा सहभाग वाढविणे व कार्यकर्त्यांना प्रोत्साहन देणे, व्यवस्थापन प्रक्रिया नेहमी जबाबदारीच्या लोकशाही प्रक्रियेवर आधारित असावी.

५) कार्यकर्त्यांमधील प्रत्येक सदस्य आपल्यावर जे काम सोपविण्यात आले आहे ते अतिशय महत्त्वाचे आहे ही भावना व त्याची जाणीव असावी.

६) व्यवस्थापकीय प्रक्रिया ही विशिष्ट उद्दिष्ट साधने आणि समुदायाच्या समस्या सोडविण्यासाठी संस्थेद्वारा वापरण्यात येणारे एक साधन आहे. गरजेनुसार उद्दिष्ट व कार्य बदलणे हे व्यवस्थापनाचे तत्व आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) समाजकार्याची तत्वे सांगा.

१५.६ सारांश

समाजकार्याची सेवाभावी पद्धती आपल्या देशात प्राचीन काळापासून प्रचलीत आहे. त्यावेळी समाजसुधारकांनी संपूर्ण आयुष्य समाजकार्याला वाहून घेतले होते. समाजातील समस्या ओळखून त्या सोडविण्यासाठी पुढाकार घेतला जात होता. संशोधन प्रशासन व व्यवस्थापनाला फारसे महत्त्व नव्हते, मात्र सध्याच्या आधुनिक युगात व्यवसायिक समाजकार्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. समाजकार्य हा एक व्यवसाय म्हणून केला जात आहे.

सध्या समाजकार्य शास्त्र शूद्ध पद्धतीने करण्यासाठी व सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी समाजकार्यात संशोधन केले जात आहे. समाजाची आवश्यक असलेली सर्व माहिती मिळविणे ती एकत्रित करणे. तिचे विश्लेषण करणे आणि त्या आधारे विकासाची दिशा ठरविणे. त्यासाठी संशोधनाची गरज असते. समाज कामाचे कार्यक्रम नियोजनबद्ध राबविण्यासाठी प्रशासनाची आवश्यकता असते म्हणून समाजकार्यात प्रशासनाचे महत्त्व वाढणे आहे. प्रशासना बरोबर व्यवस्थापन हा घटक देखील महत्त्वाचा आहे. समाजकार्यातील कौशल्य व कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी व विकास कामांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी व्यवस्थापन आवश्यक असते. समाजकार्याच्या कामाला दिशा देणे. कार्याचे मुल्यमापन करणे व भविष्याचा वेध घेणे यासाठी समाजकार्यात व्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे.

१५.७ संदर्भसूची

१) प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - ४४००१०.

२) रा.ना. घाटोळे, समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पद्धती, श्री. मंगेश प्रकाशन, नवी बाजारपेठ, नागपूर.

३) प्राजक्ता टाकसाळे, व्यावसायिक समाजकार्य, विचारधारणा व इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नवी रामदास पेठ, नागपूर.

१५.८ स्वाध्याय

१) समाजकार्य संशोधन म्हणजे काय? सामाजिक संशोधनाची विविध उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.

२) समाजकार्य संशोधनाचा अर्थ सांगून सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

३) समाजकार्य संशोधनाचे उद्देश व महत्त्व स्पष्ट करा.

४) सामाजिक संशोधनाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

५) समाजकार्य प्रशासनाचा अर्थ सांगून समाजकार्य प्रशासनाच्या पायऱ्या स्पष्ट करा.

६) समाजकार्य प्रशासनावर सविस्तर टीपण लिहा.

७) समाजकार्य व्यवस्थापन म्हणजे काय? समाजकार्य व्यवस्थापनाची कार्य सांगा.

८) समाजकार्य व्यवस्थपनाची तत्वे व कार्ये स्पष्ट करा.

❖❖❖❖